

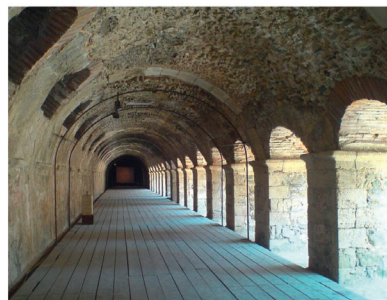
Ε' Ευρωπαϊκό Συνέδριο Νεοελληνικών Σπουδών
της Ευρωπαϊκής Εταιρείας Νεοελληνικών Σπουδών
Θεσσαλονίκη, 2-5 Οκτωβρίου 2014

*Συνέχειες, ασυνέχειες, ρήξεις
στον ελληνικό κόσμο (1204-2014):
οικονομία, κοινωνία, ιστορία, λογοτεχνία*

Πρακτικά ∞ Proceedings

5th European Congress of Modern Greek Studies
of the European Society of Modern Greek Studies
Thessaloniki, 2-5 October 2014

*Continuities, Discontinuities, Ruptures
in the Greek World (1204-2014):
Economy, Society, History, Literature*

Τόμος Ε'

Επιμέλεια:
Κωνσταντίνος Α. Δημάδης

Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών
Αθήνα 2015

Συνέχειες, ασυνέχειες, ρήξεις
στον ελληνικό κόσμο (1204-2014):
οικονομία, κοινωνία, ιστορία, λογοτεχνία

Continuities, Discontinuities, Ruptures
in the Greek World (1204-2014):
Economy, Society, History, Literature

Τόμος Ε΄

Την ευθύνη της έκδοσης έχει το Διοικητικό Συμβούλιο της ΕΕΝΣ
E-mail: *dimadis@zedat.fu-berlin.de*

ISBN (vol.) 978-618-81771-2-3

ISBN (set) 978-618-81771-3-0

Σελιδοποίηση - τυπογραφική φροντίδα:
Jorge Lemus Pérez (*lemus777@gmail.com*)

Copyright © 2015:

Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών (ΕΕΝΣ)

European Society of Modern Greek Studies

www.eens.org

Ε' Ευρωπαϊκό Συνέδριο Νεοελληνικών Σπουδών
Θεσσαλονίκη, 2-5 Οκτωβρίου 2014

Π ρ α κ τ ι κ ά

**Συνέχειες, ασυνέχειες, ρήξεις
στον ελληνικό κόσμο (1204-2014):
οικονομία, κοινωνία, ιστορία, λογοτεχνία**

Τόμος Ε'

Ε π ι μ έ λ ε ι α:

Κωνσταντίνος Α. Δημάδης

Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών
Αθήνα 2015

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΤΟΥ Ε΄ ΤΟΜΟΥ

Πρόλογος (Κ. Α. Δημάδης)	21
--------------------------	----

9. Πολιτισμικές μεταφορές, διαπολιτισμικοί μετασχηματισμοί και διακαλλιτεχνικές προσεγγίσεις

9.1. Στρογγυλό Τραπέζι «Πολιτισμικές διαμεσολαβήσεις & διαμόρφωση του “εθνικού χαρακτήρα” στον περιοδικό τύπο του 19ου αιώνα»

Άννα Ταμπάκη: Εισαγωγή – Παρουσίαση των στόχων της έρευνας και των πρώτων πορισμάτων της	29
Κυριακή Αθανασιάδου: Εικόνες της <i>Μήδειας</i> και η κατασκευή του γυναικείου φύλου στον περιοδικό τύπο του 19ου αιώνα	51
Χρυσόθεμις Σταματοπούλου – Βασιλάκου, Αικατερίνη Διακουμοπούλου – Ζαραμπούκα: Διαπολιτισμική πρόσληψη της δραματοουργίας μέσα από τον ελληνικό περιοδικό τύπο του 19ου αιώνα: Μια πρώτη προσέγγιση	65
Ευριπίδης Γαραντούδης: Η αναβίωση της αρχαίας ελληνικής μετρικής τον 19ο αιώνα: μετρική θεωρία και ποιητική πράξη	85
Μαρία Σπυριδοπούλου: Ο Εμίλ Ζολά μέσα από τον ελληνικό περιοδικό τύπο των δύο τελευταίων δεκαετιών του 19ου αιώνα: μια πρώτη προσέγγιση	95
Αγγελική Σπυροπούλου: Ελληνοαγγλικές λογοτεχνικές συναντήσεις του 19ου αι.- πρόσληψη και διαπολιτισμικότητα	115
Κατερίνα Καρακάση: Η <i>αρχαία δημοτική ποίηση</i> και τα <i>ωραία προϊόντα του γερμανικού Παρνασσού</i> . Σημειώσεις για την πρόσληψη του γερμανικού Ρομαντισμού στον περιοδικό τύπο του 19ου αιώνα	133
Άλκηστη Σοφού: Ο <i>Θεατής της Ανατολής (Le Spectateur de l'Orient)</i> διαλέγεται με την Ευρώπη. Οι διακυμάνσεις μιας «εθνικής αφήγησης»	151
Αύρα Ξεπαπαδάκου, Αλέξανδρος Χαρκιολάκης: Το λυρικό θέατρο και η μουσική σαλονιού στον ελληνόφωνο περιοδικό Τύπο του 19ου αιώνα	159

**ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΕΣ ΜΕΤΑΦΟΡΕΣ, ΔΙΑΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΟΙ ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΙ
ΚΑΙ ΔΙΑΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ**

*Στρογγυλό Τραπέζι «Πολιτισμικές διαμεσολαβήσεις & διαμόρφωση
του “εθνικού χαρακτήρα” στον περιοδικό τύπο του 19ου αιώνα»*

Στρογγυλό Τραπέζι
«Πολιτισμικές διαμεσολαβήσεις και διαμόρφωση
του ‘εθνικού χαρακτήρα’ στον περιοδικό τύπο του 19^{ου} αιώνα».
Εισαγωγή – Παρουσίαση των στόχων της έρευνας
και των πρώτων πορισμάτων της

Άννα Ταμπάκη *

A. Σκιαγράφιση των πεδίων της έρευνας¹

Ο 19^{ος} αιώνας αποτελεί μια περίοδο έντονων ιδεολογικών, πνευματικών και πολιτισμικών αναζητήσεων, καθώς και ποικίλων κοινωνικοπολιτικών ζυμώσεων, που είναι άμεσα συνυφασμένες με τη διαμόρφωση και τη στερέωση της εθνικής ταυτότητας και τον αυτοπροσδιορισμό του νεοσύστατου ελληνικού κράτους.

Αφενός μεν παρατηρούμε τη σύσφιξη των σχέσεων με το αρχαιοελληνικό παρελθόν, αφετέρου την προσπάθεια αποκατάστασης του Βυζαντίου περί τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, προβολή του ελληνοχριστιανικού ιδεώδους και της άρρηκτης συνέχειας του ελληνικού έθνους.

Αξιοσημείωτη είναι επίσης η αμφίθυμη στάση απέναντι στη Δύση (διαφωτιστικό αίτημα συγχρονισμού με την Ευρώπη, αλλά και αίτημα εθνικής καθαρότητας από τις δυτικές προσμείξεις).

* Η Άννα Ταμπάκη (atabaki@theatre.uoa.gr) είναι Καθηγήτρια στη Φιλοσοφική Σχολή (Τμήμα Θεατρικών Σπουδών) του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών και Συντονίστρια του έργου «ΘΑΛΗΣ – Πολιτισμικές διαμεσολαβήσεις & διαμόρφωση του “εθνικού χαρακτήρα” στον περιοδικό τύπο του 19^{ου} αιώνα (Χρυσαλλίς)», (Φεβρ. 2012 - Σεπτ. 2015).

1 Η εισήγηση που ακολουθεί αποτελεί στο πρώτο μέρος της (Α. Σκιαγράφιση των πεδίων της έρευνας) τον συλλογικό καρπό κοινού προβληματισμού των συνεργατών που συγκροτούν τον κορμό του προγράμματός μας: «Η παρουσία έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο – ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Διά Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) – Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ – ΕΚΠΑ – ΧΡΥΣΑΛΛΙΣ. »

Πρακτικά Ε' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών (Θεσσαλονίκη, 2-5 Οκτ. 2014):

Συνέχειες, ασυνέχειες, ρήξεις στον ελληνικό κόσμο (1204-2014):

οικονομία, κοινωνία, ιστορία, λογοτεχνία

Τόμος Ε' (ISBN: 978-618-81771-2-3)

© 2015 Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών (www.eens.org)

Σημαντικό μέρος αυτών των αναζητήσεων διατυπώνεται μέσα από τον περιοδικό τύπο της εποχής, ο οποίος γνωρίζει σημαντική άνθηση. Η ποικιλία των εντύπων (*εγκυκλοπαιδικά περιοδικά, φιλολογικά ή/και οικογενειακά περιοδικά, ημερολόγια*) και το εύρος των θεματικών πεδίων που καλύπτουν επιτρέπουν την ανασυγκρότηση της συλλογικής μνήμης, καθώς οι εκδόσεις αυτές απευθύνονται σε ένα ευρύ και ενίοτε λιγότερο λόγιο αναγνωστικό κοινό από αυτό των βιβλίων.

Οι αναζητήσεις και οι ζυμώσεις που καταγράφονται στην ύλη των περιοδικών παίζουν καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση της νεοελληνικής γραμματείας και αντικατοπτρίζουν σε μεγάλο βαθμό τη σχέση της με την ετερότητα.

Μέσα από την αρθρογραφία και τις μελέτες που φιλοξενούνται στα περιοδικά ενισχύεται το αίτημα για τη συγκρότηση μιας «εθνικής λογοτεχνίας», ενώ τροφοδοτούνται συστηματικά οι συζητήσεις για την επίδραση επείσασκτων λογοτεχνικών προϊόντων, για τον ελληνοκεντρισμό, το γλωσσικό ζήτημα, την αναβίωση των αρχαίων μέτρων,² την εισροή ξένων λογοτεχνικών ρευμάτων³ κ. λπ.

Μολονότι ο περιοδικός τύπος έχει αποτελέσει αντικείμενο σημαντικών μελετών και ερευνητικών προγραμμάτων, λιγοστά είναι τα έντυπα που έχουν αποδελτιωθεί εξαντλητικά στο σύνολό τους και έχουν γίνει οι απαραίτητες ποιοτικές (και όχι μόνον ποσοτικές) σταθμίσεις.⁴

Η έρευνά μας αρθρώνεται σε τρεις θεματικές υποενότητες, οι οποίες λειτουργούν αυτόνομα αλλά και συμπληρωματικά η μια προς την άλλη.

2 (Γαργαντούδης 2014)

3 (Καρακάση 2014), (Προβατά 2014), (Σπυροπούλου 2014), (Σπυριδοπούλου 2014).

4 Αναφέρω ενδεικτικά για τον 19^ο αιώνα: ΠΕΝΕΔ 484, ΙΝΕ/ΕΙΕ (1995-1997), «Η αναζήτηση της εθνικής φυσιογνωμίας μέσα από ξενόγλωσσα κείμενα. Ερμηνείες και πολιτισμικές δεκτικότητες του Νεότερου Ελληνισμού (Μεταφράσεις, Περηγητικά κείμενα, 19^{ος} αι.)» – η έρευνα κάλυψε την περίοδο από τη γένεση του προεπαναστατικού τύπου ως το 1840· ΠΕΝΕΔ «Αρχείο Νεοελληνικής Πεζογραφίας 1830-1880» (1995-1997) του Ινστιτούτου Μεσογειακών Σπουδών (Ρέθυμνο), με επιστ. υπεύθυνο τον καθηγητή Νάσο Βαγενά. Για τη μεταγενέστερη περίοδο στο πλαίσιο του ΕΠΕΑΕΚ II – «Φύλο Πυθαγόρας II – 2005-2008: «Η γυναικεία εικαστική και λογοτεχνική παρουσία στα περιοδικά λόγου και τέχνης (1900-1940)», με επιστ. υπεύθυνο την Αναπλ. Καθηγήτρια Σοφία Ντενίση, κ. ά.

I. Πολιτισμικές ζυμώσεις: γραμματειακά γένη, λογοτεχνικά και ιδεολογικά ρεύματα

Στόχος είναι καταρχήν να συμβάλει στη συγκρότηση μιας κοινής και για τις τρεις ερευνητικές ομάδες σύνθετης *βάσης δεδομένων* (με την κατάταξη σε κατηγορίες και την ανεύρεση keywords/λέξεων-κλειδιά), στην οποία καταγράφεται το σύνολο της δημοσιευόμενης ύλης των περιοδικών (πρωτότυπης και μεταφρασμένης) αλλά και των ποικίλων αναφορών σε συγγραφείς, κείμενα, λογοτεχνικά γένη, κ.λπ.

Εν συνεχεία, μέσα από την επεξεργασία αυτού του υλικού, οι ερευνητές επικεντρώνονται στον τρόπο με τον οποίον προσλαμβάνονται, επιβιώνουν ή και αναβιώνουν ιδεολογικά και λογοτεχνικά ρεύματα και στην ανάδειξη των όρων που συμβάλλουν στη διαμόρφωση των γραμματειακών γενών (λυρική ποίηση, μυθιστόρημα και διήγημα, χρονογράφημα, λογοτεχνική κριτική, ιστορική αφήγηση, ιστοριογραφία, βιογραφία⁵ –ιστορική και πλασματική–, κ.λπ.).⁶

II. Η πρόσληψη των δραματουργικών ειδών (συγγραφείς, ιδεολογικά και αισθητικά ρεύματα, θεωρία του δράματος): ποιητικό θέατρο, θέατρο πρόζας και λυρικό θέατρο

Αντικείμενο του πεδίου αποτελεί ο εντοπισμός, η καταγραφή και η αξιολόγηση όλων των σχετικών με το ποιητικό θέατρο, το θέατρο πρόζας και το λυρικό θέατρο κειμένων που δημοσιεύονται στον περιοδικό τύπο του 19^{ου} αιώνα, με τελικό στόχο:

- α) Την κατάταξη και μελέτη των *δραματουργικών ειδών* (εθνικό δράμα, τραγωδία, κωμωδία πολύπρακτη, κωμωδία μονόπρακτη, μυθιστορηματικό δράμα, ρεαλιστικό δράμα, σατιρικοί διάλογοι, λυρικό θέατρο: όπερα, οπερέτα, κωμειδύλλιο, επιθεώρηση) στην ελληνική και ξένη δραματουργία.
- β) Την αξιοποίηση του κάθε είδους πληροφοριακού υλικού που μπορεί να προκύψει από κείμενα ειδήσεων, βιογράφηση συγγραφέων και ερμηνευτών, σχολιασμού και κριτικής έργων και παραστάσεων.

5 (Αθήνη 2014)

6 Βλ. ενδεικτική βιβλιογραφική επισκόπηση στο Επίμετρο.

γ) Τη μελέτη και κωδικοποίηση της σύνθετης διαδικασίας πρόσληψης τόσο της ξένης δραματουργίας (εκλεκτική αφομοίωση γλωσσικών, τεχνοτροπικών και άλλων πολιτισμικών δεδομένων) όσο και της αρχαιότητας που κατέχει σημαντική θέση στην αποκρυστάλλωση της θεωρίας του «εθνικού δράματος».

Παρά το γεγονός ότι από την ως σήμερα γνωστή και δημοσιευμένη ελληνική βιβλιογραφία του 19^{ου} αιώνα, έχει εντοπιστεί ένας αξιόλογος αριθμός αυτοτελών εκδόσεων θεατρικών έργων, πρωτότυπων και σε μετάφραση,⁷ ο περιοδικός τύπος (όπως και ο ημερήσιος) παραμένει μία από τις καλύτερες πηγές ενημέρωσης για το θεατρικό γίνεσθαι της εποχής, καθώς και το μέσον πρόσληψης των πάσης φύσεως κειμένων που σχετίζονται με τη δραματουργία: θεατρικά έργα,⁸ κριτικές αναλύσεις, κείμενα θεωρητικά και δοκιμιακά σε σχέση με τα ιδεολογικά και αισθητικά ρεύματα της εποχής, κείμενα θεωρίας του δράματος, κριτικές αποτιμήσεις θεατρικών παραστάσεων, κ.ά. Αποδελτιώσεις περιοδικών έχουν πραγματοποιηθεί από μεμονωμένους ερευνητές, είτε για τις ανάγκες εκπόνησης διδακτορικής διατριβής,⁹ είτε για την ικανοποίηση ατομικών ερευνητικών στόχων.

Με δεδομένο ότι ως σήμερα έχει αξιοποιηθεί σε περιορισμένη κλίμακα το πλούσιο σχετικό υλικό που δημοσιεύεται στον περιοδικό τύπο του 19^{ου} αιώνα για φιλολογική και θεατρολογική ανάλυση, με το περιγραφόμενο έργο θα δοθεί η δυνατότητα πανοραμικής αποτύπωσης της ελληνικής και ξένης δραματουργίας στον ευρύτερο ελληνικό χώρο κατά το 19^ο αιώνα και αποτίμησης της συνολικής διάστασης του φαινομένου της πρόσληψης τόσο του αρχαίου κόσμου¹⁰ όσο και της ξένης δραματουργίας που αποτελεί σημαντική πτυχή της συγκριτικής δραματολογίας, τόσο για τη μελέτη της πρόσληψης ξένων δραματουργών στον ελληνικό χώρο, όσο και για την τυχόν επίδρασή τους στην εγχώρια δραματουργική παραγωγή.

7 (Σταματοπούλου-Βασιλάκου 2002, 87-219), (της ιδίας 2003, 179-192), (της ιδίας 2006¹, 369-384), (της ιδίας 2006², 297-364).

8 (Σταματοπούλου-Βασιλάκου, Διακουμοπούλου-Ζαραμπούκα 2014)

9 Βλ. ενδεικτικά (Κατσίκaros 1997) και (Provata 1995).

10 (Αθανασιάδου 2014)

- *Μουσική και λυρικό θέατρο*

Το λυρικό θέατρο κατέχει κεντρική θέση στην πολιτιστική ζωή του 19^{ου} αιώνα. Είναι το πρώτο και το κυρίαρχο σκηνικό είδος του νεοσύστατου ελληνικού κράτους. Όταν οι παλαιότεροι έλεγαν «πάμε στο θέατρο», τις περισσότερες φορές εννοούσαν πάμε στην όπερα. Όταν τα δημοσιεύματα αναφέρονται σε ηθοποιούς, εννοούν τόσο τους ηθοποιούς του δραματικού θεάτρου πρόζας, όσο και τους λυρικούς ερμηνευτές, τους τραγουδιστές του μελοδράματος. Η όπερα δίδαξε στα μετεπαναστατικά χρόνια, παρόλη την ιδεολογική αντιπαράθεση των λογίων,¹¹ τι σημαίνει θέατρο, σκηνική πράξη, παράσταση, σκηνική ερμηνεία, υποκριτικό ύφος, θεατρικότητα. Η κυριαρχία της για πάνω από πενήντα χρόνια είναι και αριθμητικά μετρήσιμη: ο σύγχρονος ερευνητής εκπλήσσεται συνειδητοποιώντας πόσες παραστάσεις όπερας ανέβαιναν μέσα σε έναν μόνο χρόνο στην Αθήνα κατά τη δεκαετία του 1880. Πόσες διαφορετικές όπερες και οπερέτες είχε την ευκαιρία να παρακολουθήσει ένας Αθηναίος, π.χ. το 1888. Τουλάχιστον 60 διαφορετικές διδασκαλίες, άλλοτε κλασικών επιτυχιών του λυρικού θεάτρου και άλλοτε έργων πιο «εναλλακτικού» ρεπερτορίου.

Ας σημειωθεί ότι η συγκέντρωση του ειδικού αυτού υλικού που αφορά ιδιαιτέρως την πρωτογενή δημιουργία της εποχής, δεν έχει ως σήμερα καταγραφεί, ούτε έχει περιληφθεί στους εργογραφικούς καταλόγους των Ελλήνων συνθετών. Πρόκειται για μεγάλης αξίας παρακαταθήκη της ελληνικής μουσικοθεατρικής δημιουργίας, η οποία παραμένει εν πολλοίς άγνωστη στη σημερινή μουσικολογική και θεατρολογική έρευνα.

Το λυρικό θέατρο, δηλαδή η όπερα (μελόδραμα), η οπερέτα (μελοδραμάτιον) και τα υπόλοιπα είδη ελαφρού μουσικού θεάτρου, όπως το κωμειδύλλιο (βωντβίλ, vaudeville) και η επιθεώρηση (ρεβύ, revue), είναι παρόν στα περιοδικά ποικίλης ύλης του 19^{ου} αιώνα με ποικίλες μορφές: ειδησεογραφία και ανταποκρίσεις από τη μουσικοθεατρική ζωή στον ελληνόφωνο χώρο και το εξωτερικό, σχολιασμός και κριτική έργων και παραστάσεων, βιογραφικές πληροφορίες δημιουργών και ερμηνευτών, ελληνικές μεταφράσεις ή συνόψεις λιμπρέτων ευρωπαϊκών μελοδραμάτων, δημοσιευμένα αποσπάσματα ευρωπαϊκών και ελληνικών μελοδραμάτων

11 (Ταμπάκη 2005, 310-324)

διασκευασμένα για πιάνο και φωνή (σπαρτίτι), καθώς και δημοσιευμένα άσματα και άλλα έργα μουσικής σαλονιού Ελλήνων συνθετών και ποιητών (παρτιτούρες).¹²

Οι τρεις πρώτες κατηγορίες αποτελούν πληροφοριακό υλικό που συμπληρώνει τις γνώσεις μας για την καλλιτεχνική κίνηση του 19^{ου} αιώνα. Οι τρεις επόμενες, όμως, αφορούν την πρωτογενή δημιουργία της εποχής, δηλαδή πρωτότυπα έργα τα οποία δεν έχουν καταγραφεί, ούτε έχουν περιληφθεί στους εργογραφικούς καταλόγους των συνθετών τους. Πρόκειται για μια μεγάλης αξίας παρακαταθήκη της ελληνικής μουσικοθεατρικής δημιουργίας, η οποία παραμένει εν πολλοίς άγνωστη στη σημερινή μουσικολογική και θεατρολογική έρευνα, ενώ θα άξιζε να δημοσιευθεί και να μελετηθεί.

III. Θεωρήσεις διαπολιτισμικών σχέσεων και μεταφορών: Η εθνική γραμματεία ανάμεσα στο ξένο και στο οικείο

Στόχος αυτού του σύνθετου πεδίου έρευνας είναι η μελέτη και κωδικοποίηση θεωρητικών αντιλήψεων για τις διαπολιτισμικές σχέσεις και μεταφορές, οι οποίες διατυπώνονται σε κείμενα κριτικής, πρωτότυπα ή μεταφρασμένα, που δημοσιεύονται στον περιοδικό τύπο του 19^{ου} αιώνα. Η έρευνα επιχειρεί να μελετήσει τους τρόπους μέσω των οποίων έννοιες και προσεγγίσεις που πραγματεύονται το ξένο συνιστούν ένα βασικό άξονα διαμόρφωσης της έννοιας της «εθνικής» γραμματείας και των πολλαπλών μορφών ταυτότητας (για παράδειγμα: εθνικής, ευρωπαϊκής, βαλκανικής) που εγγράφονται σε αυτήν. Η εθνική γραμματεία δεν προσεγγίζεται ως ένα κλειστό πεδίο πολιτισμικής κληρονομιάς, αλλά ως μια διαρκής αντιπαράθεση του οικείου με το ξένο, στο πλαίσιο της οποίας τα όρια αυτού που ορίζεται ως «έθνος» ή «εθνικό» διατυπώνονται ως ρευστά και διαρκώς μεταβαλλόμενα.

Η κριτική, ιδιαιτέρως στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα, επιχειρεί να ορίσει την εθνική γραμματεία ως συνάρτηση των αντιπαράθεσεων και των πολιτισμικών μεταγρίσεων που συνιστούν τις σχέσεις του οικείου με το ξένο. Οι σχέσεις αυτές προσεγγίζονται με βάση τέσσερις θεματικούς άξονες, καθένας από τους οποίους εγείρει τα παρακάτω ερωτήματα:

12 (Ξεπαπαδάκου - Χαρκιολάκης, 2014)

α) *Θεωρητικές έννοιες και προσανατολισμοί*: Μελετάται εδώ η διατύπωση βασικών θεωρητικών εννοιών και αντιλήψεων που ορίζουν την επαφή με το ξένο ως διαδικασία πρόσληψης και μετάφρασης.

β) *Ευρωπαϊκή λογοτεχνία και πολιτισμός*: Ανιχνεύεται η σχέση με την ευρωπαϊκή παράδοση ως αμφιλεγόμενο όριο μεταξύ του ξένου και του οικείου.¹³

γ) *Αρχαία ελληνική λογοτεχνία και πολιτισμός*: Διερευνάται η σχέση της νεότερης εθνικής παράδοσης με την ελληνική αρχαιότητα¹⁴ ως πλαίσιο πραγμάτευσης των ορίων του οικείου και του ξένου.

δ) *Πέρα από τα όρια της Ευρώπης*: Μελετάται η σχέση της εθνικής ταυτότητας με παραδόσεις που τίθενται εκτός των ορίων της ευρωπαϊκής κληρονομιάς.

Η σχέση του ξένου με το οικείο, όπως έχει διατυπωθεί τόσο στο πλαίσιο της συγκριτικής γραμματολογίας και της θεωρίας της μετάφρασης, όσο και στο πλαίσιο ευρύτερων θεωρητικών και ιστοριογραφικών προσεγγίσεων της δυτικής γραμματείας και παράδοσης, επιτρέπει τη μελέτη της κριτικής σκέψης ως καθοριστικού στοιχείου διαμόρφωσης της έννοιας της εθνικής γραμματείας και παράδοσης. Η διερεύνηση των εννοιών που συναρτούν την εθνική γραμματεία με το ξένο είναι άλλωστε άρρηκτα δεμένη με την πρόσληψη και τη μετάφραση ξένων λογοτεχνικών και θεατρικών κειμένων, η οποία αποτελεί αντικείμενο μελέτης των δύο άλλων ερευνητικών πεδίων και επιτρέπει τη γόνιμη συνεργασία όλων των μελών του προγράμματος.

Η διεθνής έρευνα έχει εγκύψει τα τελευταία χρόνια με πολύ ενδιαφέρον σε ζητήματα προσδιορισμού της «εθνικής ταυτότητας» μέσα από πολιτισμικές μορφές (λογοτεχνικές και άλλες) και σε ένα συγκριτικό / θεωρητικό πλαίσιο, στο οποίο το ζήτημα της μετάφρασης αναδεικνύεται καίριο.¹⁵

Εκ παραλλήλου, έχουν αυξηθεί σημαντικά οι μελέτες για τον διεθνή περιοδικό τύπο του 19^{ου} αι., ως πυρήνα διαμόρφωσης και σύγκρουσης πολιτισμικών ταυτοτήτων και προτύπων.

¹³ (Σοφού 2014)

¹⁴ (Λιανέρη 2014)

¹⁵ (Bermann, S. and Wood, M. eds. 2005), (Faubion, J. 1993), (Gourgouris, S. 1996), (Jusdanis, G. 1991) και (Σκοπετέα, E. 1988).

• Εικονογράφηση

Πολλά περιοδικά του 19^{ου} αιώνα περιέχουν ενδιαφέρουσα εικονογράφηση: προσωπογραφίες, γελοιογραφικά σκίτσα, διακοσμητικά στοιχεία. Το υλικό αυτό είναι συχνά αποκαλυπτικό για την έρευνα, καθώς μας πληροφορεί υπαινικτικά για όσα δεν γράφονται και δεν λέγονται καθαρά στα κείμενα. Επίσης μας βοηθά να ταυτίσουμε πρόσωπα και καταστάσεις με ονόματα. Συν τοις άλλοις, συντελεί στην κατανόηση της πρόσληψης των πολιτιστικών φαινομένων, καθώς φανερώνει το εύρος της απήχησης γεγονότων και προσώπων της πολιτιστικής και της κοινωνικής ζωής. Τέλος, μέσα από την ανάλυση της εικονογράφησης αντιλαμβανόμαστε πληρέστερα τις προτιμήσεις της κάθε κοινωνίας και την τρέχουσα αισθητική.

Θα πρέπει να τονιστεί εδώ ότι σε κάποιες περιοδικές εκδόσεις η εικονογράφηση δεν είναι συνοδευτική, αλλά συνιστά κεντρικό τμήμα της βασικής αναγνωστικής ύλης. Πρόκειται για υλικό ιστορικής αξίας, το οποίο υπογράφεται από σημαντικές προσωπικότητες της πνευματικής ζωής του 19^{ου} αιώνα.

Β. Σύντομη επισκόπηση του περιοδικού τύπου στον 19^ο αιώνα

*Η γένεση του περιοδικού τύπου: «Εφημερίς» ή «περιοδικό»;*¹⁶

Στην ιστορία του ευρωπαϊκού τύπου, η διάκριση ανάμεσα στο «περιοδικό έντυπο» και στο «βιβλίο» αποτελεί ένα δυσδιάκριτο και πολύπλοκο ζήτημα. Στην καμπή του 18^{ου} και στις πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα, η «εφημερίδα», το «περιοδικό» φύλλο, είτε φιλολογικό, είτε κυρίως εγκυκλοπαιδικό και «ποικίλης ύλης» και το «βιβλίο» συνιστούν πολιτισμικά προϊόντα διαφορετικά και τείνουν να σταθεροποιήσουν διακριτές κατηγορίες στο μορφολογικό και στο θεματολογικό πεδίο. Αυτή η διάκριση καθίσταται ακόμη πιο δύσκολη διότι προέρχονται από τα ίδια τυπογραφικά εργαστήρια και η επεξεργασία τους συντελείται με τον ίδιο ακριβώς τρόπο (χαρακτήρες, διακόσμηση), ακολουθούν το γνωστό σχήμα των βιβλίων (8ο) και έχουν ως επί το πλείστον σελίδα τίτλου, συνεχή σελιδαρίθμηση και πίνακα περιεχομένων, είναι δηλαδή κατ' ουσίαν «αποσπάσματα βιβλίων» (*fragments de livres*). Κάτι που γίνεται ακόμη πιο έκδηλο, όταν συντίθενται σε τόμους.

16 (Tabaki 1996, 133-140), (Ταμπάκη 2005, 92-99).

Σύμφωνα με τις μελέτες των Jean Sgard, Roger Chartier, Daniel Roche τα βιβλία και τα περιοδικά έντυπα «έχουν κατασκευαστεί με το ίδιο ακριβώς τεχνικό σύστημα, με τα ίδια μέσα, με πανομοιότυπες κινήσεις» και «καμμία ουσιαστική τεχνική μεταβολή δεν διαφοροποιεί την κατάσταση πριν από τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα».¹⁷

Στον αιώνα του Διαφωτισμού, μπορούμε να διακρίνουμε, κάτω από την σκέπη της «περιοδικότητας» και τους ρυθμούς έκδοσης στους οποίους υπακούουν (ημερήσια, εβδομαδιαία, μηνιαία ή ετήσια) διάφορα είδη περιοδικών εντύπων: φύλλα που υπόσχονται και προσφέρουν άμεση ενημέρωση, με κυκλοφορία εβδομαδιαία, δυο φορές την εβδομάδα, ή τέλος καθημερινή, και φύλλα με πολιτιστικό περιεχόμενο που έχουν ρυθμό κυκλοφορίας μηνιαίο, τριμηνιαίο ή και ετήσιο.¹⁸

Ο περιοδικός τύπος του Διαφωτισμού, τόσο στο ευρύ ευρωπαϊκό πλαίσιο αναφοράς, όσο και στις σημαντικές ελληνικές εκδοχές του, έχει έναν πρωταρχικό «(εκ)παιδευτικό» και «εγκυκλοπαιδικό» χαρακτήρα.

Προσανατολισμός προς όλους τους χώρους του επιστητού, νέες σηματοδοτήσεις του χρόνου και του χώρου, ανθρωπογεωγραφία, αρχαιολογικές ανακαλύψεις, εξερευνήσεις, επιστημονικό περιηγητικό ενδιαφέρον, επιστήμες, εφευρέσεις και ανακαλύψεις, δεκτικότητα στο «αξιοπερίεργο» και το «εξωτικό», καθώς και οι κατακτήσεις στα γράμματα και τις τέχνες, σφραγίζουν με μία απίστευτη πυκνότητα και πληθωρικότητα τα περιοδικά έντυπα του Διαφωτισμού.¹⁹

Τα πρώτα ελληνικά περιοδικά φύλλα (πολιτικές εφημερίδες και φιλολογικά περιοδικά) των αρχών του 19^{ου} αιώνα αντιγράφουν και μιμούνται τα δυτικά πρότυπα. Ένα σημαντικό αγωγό μετακένωσης αποτελούν τα έντυπα των γάλλων Ιδεολόγων – οι συνεχιστές των Εγκυκλοπαιδιστών φιλοσόφων (*Décade Philosophique*, *Revue Encyclopédique*, *Magasin Encyclopédique*, κ. ά.) αλλά δεν πρέπει να παραβλέπουμε ότι, ως επί το πλείστον, ο ευρωπαϊκός περιοδικός τύπος κινείται εν γένει στον χώρο της «γενικής παιδείας».

17 (Chartier & Roche 1987, 99-100)

18 (Ταμπάκη 2005, 92-99), (Bellanger - Godechot - Guiral - Terrou 1969).

19 (Tabaki 1987, 63-73), (Tabaki 1996, 133-140).

Ο Διαφωτισμός κληροδότησε μάλιστα αυτά τα χαρακτηριστικά και στον περιοδικό τύπο του Ρομαντισμού. Αυτό πρέπει να μας κάνει προσεκτικούς σε ότι αφορά επιβιώσεις πηγών και θεμάτων τουλάχιστον ως το 1847, όπως διαπιστώθηκε στο πρόγραμμα ΠΕΝΕΔ 484: «Η αναζήτηση της εθνικής φυσιογνωμίας μέσα από ξενόγλωσσα κείμενα. Ερμηνείες και πολιτισμικές δεκτικότητες του Νεώτερου Ελληνισμού: Μεταφράσεις – Περιηγητικά κείμενα, 19^{ος} αι.». ²⁰

Παρατηρούμε αμφισημία ή μάλλον πολυσημία του όρου «εφημερίς» στα χρόνια που κορυφώνεται το διαφωτιστικό ρεύμα. Εκτός από τη βραχύβια πολιτική εφημερίδα *Ειδήσεις διά τα ανατολικά μέρη* (Βιέννη 1811, εφημερίδα μικρού σχήματος, μονόστηλη και με συνεχή σελιδαρίθμηση), πρόδρομο του *Ελληνικού Τηλεγράφου*, και τον *Λόγιο Ερμή*, που κυκλοφορεί ως το 1816 με τον πλήρη τίτλο: *Ερμής ο Λόγιος ή Φιλολογικάί Αγγελίαι*, τα περισσότερα «φιλολογικά» περιοδικά έντυπα της περιόδου 1811 με 1821, περιέχουν στον τίτλο τους τη λέξη **εφημερίδα**: *Αθηνά ή Εφημερίς φιλολογική, επιστημονική, πολιτική και εμπορική* (Παρίσι 1819), *Μέλισσα ή Εφημερίς ελληνική* (Παρίσι, 1819-1821), *Μουσείον ή Εφημερίς ελληνική, φιλολογική, επιστημονική, και τεχνική* (Παρίσι 1819).

Αυτή η πρακτική δεν εγκαταλείπεται, όπως διαπιστώνεται, ούτε στα επόμενα χρόνια. Περιορίζομαι σε λίγα παραδείγματα: *Η Ηώς, σύγγραμμα περιοδικόν, ασχολούμενον περί την φιλολογίαν, φιλοσοφίαν, περί τας επιστήμας, τέχνας, γεωργίαν, εμπόριον και τ. λ. π.* (Ναύπλιο, 1830-1831)· *Η Αθηνά, ήτοι Ανάλεκτα γεωγραφικά, φιλολογικά, ιστορικά, οικονομικά και περί εφευρέσεων* (Ναύπλιο, 1831)· *Η Αιγιναία, εφημερίς φιλολογική, επιστημονική και τεχνολογική* (Αίγινα, 1841)· *Ο Σωτήρ, Εφημερίς πολιτική, φιλολογική και εμπορική / Le Sauveur, Journal politique, littéraire et commercial* (Ναύπλιο-Αθήνα, 1834-1838)· *Μνημοσύνη, Εφημερίς πολιτική, φιλολογική, εμπορική* (Σμύρνη 1835). Ως επεξήγηση του τίτλου, το «εφημερίς» υποχωρεί σταδιακά από τα φιλολογικά περιοδικά, με την ευρεία έννοια του όρου, αυτά που θα μπορούσαν να αποκληθούν γενικά ή και ποικίλης ύλης.

20 Πρβλ. υποσ. 3.

Ο εγκυκλοπαιδικός χαρακτήρας του προεπαναστικού τύπου είναι καταφανής. Μείζονος σημασίας ως προς τη διάρκεια και την ύλη, με έμφαση στα εκπαιδευτικά ζητήματα, ο *Λόγιος Ερμής*, με άμεση εμπλοκή στα ζητούμενα του νεοελληνικού Διαφωτισμού όλα τα υπόλοιπα, αν και το καθένα διεκδικεί την ξεχωριστή του φυσιογνωμία.

Σε μια περίπτωση, ωστόσο, έχουμε την εφαρμογή του διττού σχήματος που οραματίστηκε ο νεοελληνικός Διαφωτισμός: πολιτική εφημερίδα και φιλολογικό παράρτημα. Πρόκειται για το έντυπο *Ελληνικός Τηλέγραφος ή περιοδική εφημερίς πολιτική, φιλολογική τε και εμπορική* (Βιέννη, 1812-1836), που από το 1817 ως το 1821, θα συμπληρωθεί με δεκαπενθήμερο φιλολογικό παράρτημα, τον *Φιλολογικό Τηλέγραφο*.

Το φιλολογικό παράρτημα, χωρίς να εμπλακεί στην οξεία φιλολογική διαμάχη της εποχής, αρκετά ουδέτερο και αποστασιοποιημένο, καταχώρισε στις στήλες του ερανίσματα και μεταφράσεις από κείμενα δυτικής αρχαιογνωσίας, ποικίλες επιστημονικές γνώσεις με έμφαση στη γεωγραφία και τη φυσική ιστορία, τις εξερευνήσεις και τις ανατολικές σπουδές.²¹

Ο *Ελληνικός Τηλέγραφος* μπορεί να μας προσφέρει ένα καλό παράδειγμα τυπολογικής διάκρισης μεταξύ πολιτικής και φιλολογικής εφημερίδας. Διάκριση που δεν στηρίζεται στο σχήμα, μάλλον επισφαλές κριτήριο για το πρώτο μισό του 19ου αιώνα, αλλά στην περιοδικότητα, στην ύλη και τη διάταξή της.

Τομή ως προς τον προσανατολισμό της ύλης παρατηρείται γύρω στα 1830.

Η αγροτική και οικιακή οικονομία, η φυσική ιστορία, στοιχεία υγιεινής και τρόποι συντήρησης των τροφίμων καλύπτουν σε μεγάλο ποσοστό τις στήλες περιοδικών, όπως η *Αθηνά* του Γεωργίου Χρυσίδη (Ναύπλιο 1831) ή η *Αιγιναία* (Αίγινα 1831), όπου αρθρογραφούν ο Ιωάννης Κοκκώνης και ο Ανδρέας Μουστοξύδης.

Θα έλεγε κανείς ότι η έμφαση στην κοινοποίηση γνώσεων περί του πρακτέου, σε συνδυασμό με κείμενα άλλων εντύπων που πραγματεύονται ζητήματα κοινωνικής και πολιτικής οργάνωσης – στην *Ηώ* π. χ., που εκδίδεται αυτήν την περίοδο (Ναύπλιο, 1830-1831), και στην οποία φαίνεται να υπερισχύει στις μεταφράσεις

21 (Αργυροπούλου - Ταμπάκη 1983, Εισαγωγή), (Tabaki 1984, 316-337), (Tabaki 1985, 259-270).

η αγγλική επίδραση, υπάρχουν πολλά κείμενα του άγγλου νομομαθούς, φιλοσόφου και αναμορφωτή Jeremy Bentham (1748-1832) – συνδέονται απερίφραστα με τις ανάγκες συγκρότησης του νεαρού κράτους και της ποιοτικής αναβάθμισης του ιδιωτικού και δημόσιου βίου.

Πλην όμως και κοντά σ' αυτήν την ορθή διαπίστωση, βρίσκουμε την ίδια εποχή στην ευρωπαϊκή παιδεία, περιοδικά φύλλα, με έμφαση σε ομόλογα θέματα, όπως για παράδειγμα στο περιοδικό που ιδρύει το 1831 ο Émile de Girardin, *Journal de connaissances utiles*, έντυπο μηνιαίο και προσιτό στο ευρύτερο αναγνωστικό κοινό (η ετήσια συνδρομή του ανέρχεται μόλις σε 4 γαλλικά φράγκα). Τα άρθρα που προκρίνονται για τον τύπο αυτών των περιοδικών είναι κατά κανόνα σύντομα· χωρίς να θέλω να προβώ σε απόλυτες συγκρίσεις και ταυτίσεις, παρόμοια τακτική διαπιστώνουμε και σε ελληνικά έντυπα της περιόδου, όπως για παράδειγμα στην *Φιλολογία* (Σμύρνη, 1841-1844), μηνιαίο περιοδικό ποικίλης ύλης, με εκδότη τον Ζαχαρία Δ. Λαμπίση.²² Η έρευνα έφερε στο φώς τη σχέση που τον συνέδεε με τον Δανό ιερέα-ιεραπόστολο Ludwig Daniel Hass.²³

Ερανιστικού χαρακτήρα είναι και η *Αποθήκη των Κοινωφελών Γνώσεων* (Αθήνα, 1836-1838), η οποία συχνά αναδημοσιεύει κείμενα παρμένα από την *Αποθήκη των Ωφελίμων Γνώσεων* (Σμύρνη, 1837-1844), έντυπο σε μεγάλο σχήμα, εικονογραφημένο και δί-στηλο, που εντάσσεται στις δραστηριότητες της αμερικανικής ιεραποστολής²⁴ και θεωρείται ο κυριότερος πρόδρομος του μεταγενέστερου «οικογενειακού-φιλολογικού περιοδικού». ²⁵ Συγκρατώ ως μια πιθανή πηγή το *American Almanac and Repository of Useful Knowledge* (Βοστώνη, 1830-1861). Άλλοι τίτλοι που μας οδηγούν σε πιθανές πηγές της *Αποθήκης* είναι οι: *Magazine of Useful and Entertaining Knowledge* (Βοστώνη 1830 -), *Family Magazine*, *Weekly Abstract of General Knowledge* (Νέα Υόρκη), *American Magazine of Useful and Entertaining Knowledge* (Βοστώνη, 1834).

Ο τρίτος και τελευταίος σταθμός αυτής της μεταβατικής, εξελικτικής πορείας του περιοδικού εντύπου, οδηγεί στην ωριμότητα

²² (Πολίτου 1970)

²³ (Καρπόζηλου 1991, 84)

²⁴ (Νάσιουτζικ 2002)

²⁵ (Καρπόζηλου 1991, 77)

του είδους και στη δημιουργία των μεγάλων «φιλολογικών» και «οικογενειακών περιοδικών»²⁶ του β' μισού του 19^{ου} αιώνα. Το σημείο μετεξέλιξης εντοπίζεται, σύμφωνα με τους μελετητές, στα χρόνια της εμφάνισης περιοδικών, όπως ο *Ευρωπαϊκός Εραμιστής* (Αθήνα, 1840), με επικρατέστερη την αγγλική επίδραση στις μεταφράσεις και με συχνότερη την παρουσία της λογοτεχνίας,²⁷ η *Μέλισσα των Κυκλάδων* (Ερμούπολη, 1844-1846), με εκδότη τον Γ. Πολυμέρη και με έντονο πολιτικό προβληματισμό, αλλά κυρίως στην εμφάνιση της *Αποθήκης των Ωφελίμων και Τερπνών Γνώσεων, σύγγραμμα περιοδικόν εις χρήσιν όλου του κόσμου...*, του Ιακώβου Πιτζιπιού (Ερμούπολη, 1847-1849) και της *Ευτέρπης, συγγράμματος περιοδικού με εικονογραφίας* (Αθήνα, 1847-1855).

Η σύνδεση της ωφέλειας με την τέρψη, η νέα μορφολογία (σχήμα, εικονογράφηση), αλλά και η εντονότερη εστίαση του ενδιαφέροντος προς τη λογοτεχνία (μυθιστόρημα, διήγημα) θα ορίσουν τη μετάβαση προς ένα νέο ισχυρό είδος. Ωστόσο, το ενδιαφέρον προς τη λογοτεχνία δεν έλειψε και νωρίτερα. Το *Άστρον της Ανατολής* (1844-1845) του Ν. Αύβαζίδη δημοσίευσε σε επιφυλλίδες τη μετάφραση «Παρισίων Απόκρυφα» του Ευγενίου Σύη (Eugène Sue, *Les Mystères de Paris*), ενώ η *Αποθήκη των ωφελίμων Γνώσεων* δημοσίευσε τον «Ρασσέλα» (*Rasselas*) του Samuel Johnson.

Προάγγελλοι της *Πανδώρας*, της *Χρυσασπίδας*, της *Εστίας*, κ. λπ. θεωρούνται τα περιοδικά στα οποία αναφέρθηκαν. Ήσαν δηλαδή οι δίαυλοι μέσα από τους οποίους η νεοελληνική παιδεία οδηγήθηκε προς την εκκόλαψη του «οικογενειακού, εικονογραφημένου περιοδικού» και αργότερα του αυστηρώς «φιλολογικού» (π. χ. *Η Τέχνη* του Κ. Χατζόπουλου), ειδών που σφράγισαν κυριολεκτικά το β' μισό του 19^{ου} αιώνα.²⁸

Η βραχύβια *Τέχνη* διακηρύσσει, σύμφωνα με το motto της σελίδας τίτλου: «Το Έθνος πρέπει να μάθει να θεωρεί εθνικόν ό,τι είναι αληθές» (Σολωμός). Αποτελείται από έναν κύκλο δημοτικιστών και νεωτεριστών. Δημοσιεύουν οι: Κωνστ. Θεοτόκης, Ιω. Γρυπάρης, Γρ. Ξενόπουλος, Κωστής Παλαμάς, Γιάννης Καμπύσης, Λάμπρος Πορφύρας, Παύλος Νιρβάνας, Γιάννης Επαχτίτης (φιλ. ψευδώνυμο

26 (Dieter Barth 1974)

27 (Patsiou 2001, 115-132)

28 (Αντωνίου-Τίλιου 1996)

του Γιάννη Βλαχογιάννη), Κωνστ. Χατζόπουλος (με το ψευδώνυμο Πέτρος Βασιλικός), Ανδρέας Καρκαβίτσας, Αργύρης Εφταλιώτης, Α. Παπαδιαμάντης, Αλ. Πάλλης, κ. ά. Συντελεί αποφασιστικά στη γνωριμία με τις νέες αισθητικές και λογοτεχνικές τάσεις (γαλλική, ιταλική), τη γερμανική (κυρίως αρθρογραφεί ο Καμπύσης) και τις βόρειες λογοτεχνίες. Για παράδειγμα, εδώ δημοσιεύεται για πρώτη φορά το νατουραλιστικό δράμα του August Strinberg, *Μις Τζούλια* (*Fröken Julie*) σε μετάφραση του Γιάννη Καμπύση. Περιέχεται στις σσ. 241-276, με τίτλο: «Η Δεσποινίδα Τζούλια, νατουραλιστική τραγωδία μεταφερμένη στο ελληνικό από το Γιάννη Α. Καμπύση».

Ας σταθούμε σε δυο μείζονα παραδείγματα: I. *Πανδώρα* (1850-1872):²⁹ το περιοδικό ιδρύθηκε στις 12 Δεκεμβρίου 1849 από τους Νικόλαο Δραγούμη, Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο, Αλέξανδρο Ρίζο Ραγκαβή και Χρ. Α. Δούκα και εκδόθηκε για πρώτη φορά τον Απρίλιο του 1850 στην Αθήνα στο τυπογραφείο του τελευταίου. Από το 1852 και έπειτα η έκδοση του περιοδικού πραγματοποιείται στο Τυπογραφείο «Νέα Πανδώρα».

Η *Πανδώρα* εκδιδόταν δύο φορές το μήνα σε τεύχη, τα οποία πέ-
ραν του κυρίου συγγράμματος περιλάμβαναν και παράρτημα. Τις 192 σελίδες του κοσμούν τουλάχιστον 72 εικόνες προερχόμενες πρωτίστως από τη Γαλλία. Η τιμή της συνδρομής ήταν 12 δραχμές για το τεύχος και 4 για το παράρτημα. Οι τιμές αυτές διαφοροποι-
ούνταν για τους αναγνώστες στο εξωτερικό. Η κυκλοφορία του περιοδικού διήρκεσε ως το 1872.

II. Η *Εστία* (1876-1894) εκδιδόταν στην Αθήνα κάθε Κυριακή από το 1876 και για είκοσι χρόνια περίπου. Κυκλοφόρησαν περί τα 3000 τεύχη. Συνεργάστηκαν συγγραφείς όπως οι: Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, Άγγελος Βλάχος, Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, Νικόλαος Πολίτης, Γεώργιος Δροσίνης (που επί χρόνια διετέλεσε διευθυντής της) και με τον καιρό έκανε άνοιγμα προς τους νέους λογοτέχνες της εποχής: Παλαμά, Καρκαβίτσα, Ξενόπουλο κ. ά.

Αποτέλεσε τον κύριο εκφραστή της λογοτεχνικής γενιάς του 1880 και προώθησε ιδιαιτέρως το νεοελληνικό διήγημα, προκηρύσσοντας μάλιστα και σχετικό διαγωνισμό. Εδώ πρωτο-
δημοσιεύτηκαν ο «Λουκής Λαράς» του Δημήτριου Βικέλα, καθώς και διηγήματα του Γεωργίου Βιζυηνού και του Αλέξανδρου

29 (Σαχίνης 1964), (Λούδη 2005).

Παπαδιαμάντη. Στην *Εστία* φιλοξενήθηκε σε τρεις συνέχειες (τχ. της 30^{ης}, 31^{ης} Οκτωβρίου και 1^{ης} Νοεμβρίου 1894) και το περίφημο κείμενο του Ξενόπουλου: «Οι *Βρυκόλακες*, διάλεξις γενομένη εν τω θεάτρω των Κωμωδιών την εσπέραν της 29^{ης} Οκτωβρίου, υπό του κ. Γρηγορίου Ξενοπούλου», όπου και το γνωστό: «Φιλολογικώς αποτελούμεν μίαν επαρχίαν της Γαλλίας. Δύσκολα εμπορούμεν να γνωρίσωμεν πράγμα ξένον, το οποίον δεν εγνώρισαν πρώτα εις το Παρίσι».

Το οικονομικό αδιέξοδο στο οποίο την οδήγησαν η μείωση των συνδρομητών, ακριβώς λόγω αυτού του ανοίγματος προς τους νέους, και η στροφή προς τον δημοτικισμό, παράλληλα με την ελάττωση των συμβατικών οικογενειακών αναγνωσμάτων, ανάγκασε τον τότε διευθυντή της Γ. Δροσίνη να την μετατρέψει το 1894 στην ημερήσια απογευματινή εφημερίδα *Εστία* που κυκλοφορεί αναλλοίωτη ως σήμερα. Το περιοδικό συνέχισε να υπάρχει για ένα ακόμα εξάμηνο υπό τη διεύθυνση του Γρ. Ξενόπουλου.

Γ. Λίγα λόγια για τη βάση δεδομένων

Επιλέξαμε την κατασκευή μιας σύνθετης βάσης δεδομένων με πολλαπλές δυνατότητες ανάκλησης των πεδίων. Η αποδελτίωση του κάθε τεύχους είναι πλήρης. Εκκινώντας από τα συμβατικά στοιχεία ταυτότητας του περιοδικού και του άρθρου ή της λεζάντας (συγγραφέας/δημιουργός, μεταφραστής/ερανιστής, τίτλος άρθρου ή λεζάντας), γιατί στο δελτίο καταχωρίζεται και η εικονογράφηση, είτε είναι συνοδευτική κειμένου, είτε είναι ανεξάρτητη. Το ίδιο ισχύει και για την αποδελτίωση ειδικών στοιχείων που αφορούν στο μουσικό θέατρο (παρτιτούρες). Έτσι στο πεδίο **είδος τεκμηρίου**, επιλέγει αναλόγως ο ερευνητής: κείμενο/ εικονογράφηση/ παρτιτούρα.

Ακολουθούν τα πεδία: **είδος κειμένου** (εράνισμα, πρωτότυπο, μετάφραση, διασκευή), **χαρακτηρισμός κειμένου** (άρθρο, βιογραφία, διήγημα, θέατρο, κριτική, μελέτη, μυθιστόρημα, μύθος, ποίημα, ποικίλα, κ. ά.), περίληψη, δύο πεδία με (σημαντικές) αναφορές σε τόπους και ονόματα, εν συνεχεία ένταξη σε θεματική κατηγορία (αισθητική, αρχαιολογία, αρχιτεκτονική, αστρονομία, βιολογία, γεωγραφία, γεωργία, κ. ό. κ.), επισήμανση keywords (σταχυολογώ: αλυτρωτισμός, ανατολισμός, βαρβαρότητα, βορειομανία, δυτικά

ήθη, έθνος, εθνικός χαρακτήρας, εξωτισμός, θρησκευτικότητα, Μεγάλη Ιδέα, μετακένωση, μόδα, ξενολατρεία, ξενοφοβία, περιούσιος λαός πολιτισμός, κ. λπ.). Ακολουθεί ένα ελεύθερο πεδίο που περιέχει τυχόν παρατηρήσεις του αποδελτιωτή και ένα τελευταίο, στο οποίο μπορεί να εγγράψει κατά την κρίση του ο ερευνητής λέξεις-κλειδιά που δεν είχαν αρχικά προβλεφθεί. Εάν, μετά από τον σχετικό έλεγχο, αποδειχθεί ότι οι έννοιες αυτές επανέρχονται με συχνότητα στα κείμενα, προστίθενται (πάντοτε με φειδώ) στον αρχικό κατάλογο.

Έχουν αποδελτιωθεί περιοδικά έντυπα της περιόδου 1840 με 1860, καθώς και ορισμένα του τέλους του αιώνα. Η έρευνα επιδιώκει να καλύψει την περίοδο 1840 με 1900. Αυτή τη στιγμή η βάση δεδομένων περιέχει 6376 εγγραφές.

Ο μελετητής μπορεί να ανακαλέσει για τις προσωπικές του ζητήσεις μέσα από τις θεματικές κατηγορίες τα ίχνη ενός συγγραφέα ή ενός στοχαστή στον τύπο της εποχής, μιας εθνικής γραμματείας, ενός φαινομένου, ή μέσα από την αναζήτηση εννοιών και ιδεολογημάτων που περιέχονται στα keywords, να ανιχνεύσει την επιβίωση λ. χ. του όρου «πολυμάθεια» (ο όρος εξακολουθεί να αποδίδει ως αργά μέσα στον 19^{ου} αιώνα τη λογοτεχνία) σ' ένα περιοδικό όπως η *Ευτέρπη*, να επισημάνει τον όρο «αντιδιαφωτισμός» στην *Πανδώρα*, το επίμαχο θέμα του εκδυτικισμού (δυτικά ήθη) στο ίδιο περιοδικό, τη χρήση του όρου λαός/«περιούσιος λαός» στον *Ευρωπαϊκό Ερανιστή*, να εντοπίσει αρθρογραφία για τον «μαγνητισμό» και τον «ζωικό μαγνητισμό» στην *Ευτέρπη*, στην *Πανδώρα* και στη *Νέα Πανδώρα*, τέλος να συλλέξει αναφορές στον όρο «φαντασία» από την *Ευτέρπη* και την *Αποθήκη των Ωφελίων και Τερπνών γνώσεων* του Πιτζιπιού. Αυτά αποτελούν, μαζί με τις παρεμβάσεις των μελών του προγράμματός μας στο Στρογγυλό Τραπέζι, μια πρώτη γεύση, μια αρχική συγκομιδή των αποτελεσμάτων και των προδοκιών μας.

Βιβλιογραφία

Αθήνη, Στέση: «Γραμματειακά γένη, λογοτεχνικά και ιδεολογικά ρεύματα: το παράδειγμα της 'βιογραφίας λογοτεχνών'», παρέμβαση στο Στρογγυλό Τραπέζι.

Αθανασιάδου, Κυριακή: «Εικόνες της Μήδειας και η κατασκευή

του γυναικείου φύλου στον περιοδικό τύπο του 19^{ου} αιώνα», στον παρόντα τόμο.

Αντωνίου-Τίλιου, Μαρία: Το περιοδικό *Η Τέχνη* (1898-1899). Συμβολή στη μελέτη της ιστορίας της νεοελληνικής λογοτεχνίας, Ιωάννινα: 1996.

Αργυροπούλου, Ρωξάνη - Ταμπάκη, Άννα: Τα Ελληνικά προεπαναστατικά περιοδικά. Ευρετήριο Γ' "Ειδήσεις διά τα ανατολικά μέρη", 1811, "Ελληνικός Τηλέγραφος", 1812-1836, "Φιλολογικός Τηλέγραφος", 1817-1821, Κέντρον Νεοελληνικών Ερευνών Ε. Ι. Ε., Αθήνα: 1983.

Γαραντούδης, Ευριπίδης: «Η αναβίωση της αρχαίας ελληνικής μετρικής τον 19ο αιώνα: μετρική θεωρία και ποιητική πράξη», στον παρόντα τόμο.

Καρακάση, Κατερίνα, «*Η αρχαία δημοτική ποίηση και τα ωραία προϊόντα του γερμανικού Παρνασσού*. Σημειώσεις για την πρόσληψη του γερμανικού Ρομαντισμού στον περιοδικό τύπο του 19^{ου} αιώνα», στον παρόντα τόμο.

Κατσίκαρος, Θόδωρος: Η παρουσία του θεατρικού έργου του Alexandre Dumas πατρός στην Ελλάδα και στον ευρύτερο ελληνόφωνο χώρο (μέσα ΙΘ' και Κ' αιώνας), ΕΛΙΑ, Αθήνα: 1997.

Καρπόζηλου, Μάρθα: Τα ελληνικά οικογενειακά φιλολογικά περιοδικά (1847-1900), Ιωάννινα: 1991.

Λιανέρη, Αλεξάνδρα: «Ο συγκρητικός λόγος της αρχαιότητας στον περιοδικό τύπο του 19ου αιώνα: Συνέχειες, ασυνέχειες και ρήξεις στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής νεωτερικότητας», παρέμβαση στο Στρογγυλό Τραπέζι.

Λούδη, Αγγελική: Το νεοελληνικό διήγημα στην «Ευτέρπη» και την «Πανδώρα». Συμβολή στη μελέτη της ιστορίας, της ορολογίας και της θεματικής του είδους κατά την περίοδο 1830-1880, Θεσσαλονίκη, Α. Π. Θ., 2005 (διδ. διατρ.).

Νάσιουτζικ, Παυλίνα-Μαρία: Προτεσταντισμός και Διαφωτισμός στη Σμύρνη τον 19ο αιώνα. Η περίπτωση της «Αποθήκης των Ωφελίμων Γνώσεων», Εστία, Αθήνα: 2002.

Ξεπαπαδάκου, Αύρα - Χαρκιολάκης, Αλέξανδρος: «Το λυρικό θέατρο και η μουσική σαλονιού στον ελληνόφωνο περιοδικό Τύπο του 19^{ου} αιώνα», στον παρόντα τόμο.

- Πολίτου, Ελένη Χρ.: «Μικρασιατική βιβλιογραφία Γ'. Το περιοδικό *Φιλολογία*», *Μικρασιατικά Χρονικά* 14 (1970).
- Σαχίνης, Απόστολος: Συμβολή στην ιστορία της Πανδώρας και των παλαιών περιοδικών, Αθήνα: 1964.
- Σκοπετέα, Ε.: Το Πρότυπο Βασίλειο και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του Εθνικού Προβλήματος στην Ελλάδα, Πολύτυπο, Αθήνα: 1988.
- Σοφού, Άλκηστη: «Ο Ανατολικός Θεατής (*Le Spectateur de l'Orient*) διαλέγεται με την Ευρώπη. Οι διακυμάνσεις μιας 'εθνικής αφήγησης'», στον παρόντα τόμο.
- Σπυροπούλου Αγγελική: «Ελληνοαγγλικές λογοτεχνικές συναντήσεις του 19^{ου} αι. – πρόσληψη και διαπολιτισμικότητα», στον παρόντα τόμο.
- Σπυριδοπούλου, Μαρία: «Η πρόσληψη της γαλλικής πεζογραφίας μέσα από τον ελληνικό περιοδικό τύπο του 19^{ου} αιώνα: η περίπτωση του Εμίλ Ζολά», στον παρόντα τόμο.
- Σταματοπούλου-Βασιλάκου, Χρυσόθεμις: «Ελληνική βιβλιογραφία μονόπρακτων έργων του 19^{ου} αιώνα», *Παράβασις*, τόμ. 4, 2002, σσ. 87-219.
- : «Η πρόσληψη της ευρωπαϊκής δραματουργίας στην καθ' ημάς Ανατολή: Μεταφράσεις-εκδόσεις: Μία συνολική παρουσίαση», *Πρακτικά του Β' Πανελλήνιου Θεατρολογικού Συνέδριου «Σχέσεις του νεοελληνικού θεάτρου με το ευρωπαϊκό»*. Επιμ. Κωνσταντίζα Γεωργακάκη. Αθήνα: Τμήμα Θεατρικών Σπουδών, Ergo, 2003, σσ. 179-192.
- (1): «Ο Βίκτωρ Ουγκώ στο θέατρο της καθ' ημάς Ανατολής το 19^ο αιώνα», *Παράβασις*, τόμ. 7, 2006, σσ. 369-384.
- (2): «Κατάλογος θεατρικών έργων στη Σμύρνη 1900-1922: Πρωτότυπα – Μεταφράσεις» στον τόμο: *Το θέατρο στην καθ' ημάς Ανατολή: Κωνσταντινούπολη-Σμύρνη: Οκτώ Μελετήματα*. Αθήνα: Πολύτροπον, 2006, σσ. 297-364.
- Σταματοπούλου-Βασιλάκου, Χρυσόθεμις, Διακουμοπούλου,-Ζαραμπούκα Αικατερίνη, «Διαπολιτισμική πρόσληψη της δραματουργίας μέσα από τον ελληνικό περιοδικό τύπο του 19^{ου} αιώνα», στον παρόντα τόμο.
- Ταμπάκη, Άννα: «Έφημερίς' ή 'περιοδικό'; Προς μια τυπολογία του περιοδικού τύπου εν τη γενέσει», *Ο ελληνικός τύπος 1784*

έως σήμερα. *Ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Αθήνα, 23-25 Μαΐου 2002*. Επιμέλεια Λουκία Δρούλια, INE/EIE, Αθήνα: 2005, σσ. 92-99.

——— : Το νεοελληνικό θέατρο (18^{ος}-19^{ος} αι.). Ερμηνευτικές προσεγγίσεις, Διάυλος, Αθήνα: 2005.

Bellanger, Claude, Godechot Jacques, Guiral Pierre, Terrou Fernand. *Histoire Générale de la Presse française*, tome II: De 1815 à 1871, PUF, Παρίσι: 1969.

Bermann, S. and Wood, M., eds.: *Nation, Language and the Ethics of Translation*. Princeton: Princeton University Press: 2005.

Chartier, Roger & Roche, Daniel, «Livres et presse: véhicule des idées», *Seventh International Congress on the Enlightenment: Introductory Papers (Budapest, 26 July – 2 August 1987)*, The Voltaire Foundation, Oxford 1987, σσ. 99-100.

Dieter, Barth, *Zeitschrift für Alle. Das Familienblatt im 19. Jahrhundert. Ein sozialhistorischer Beitrag zur Massenpresse in Deutschland*, Universität Münster, 1974.

Faubion, J.: *Modern Greek Lessons: A Primer in Historical Constructivism*. Princeton: Princeton UP, 1993.

Gourgouris, S.: *The Dream Nation: Enlightenment, Colonization, and the Institution of Modern Greece*. Stanford, Stanford University Press, 1996.

Jusdanis, G.: *Belated Modernity and Aesthetic Culture: Inventing National Literature*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1991.

Patsiou, Viki: «Constitution nationale et altérité. Le cas de la revue *Enropaïkos Eranistis* (1840-1843)», στο: Ταμπάκη Άννα & Αθήνη Στέση (επιμ.), *Ταυτότητα και ετερότητα στη λογοτεχνία*, τόμ. 2: *Μετάφραση και διαπολιτισμικές σχέσεις*, Β' Διεθνές Συνέδριο της Ελληνικής Εταιρείας Γενικής και Συγκριτικής Γραμματολογίας, Αθήνα, Δόμος, 2001, σσ. 115-132.

Provata, Despina: *Victor Hugo en Grèce (1842-1902)*. Thèse de doctorat, Université de Sorbonne – Paris IV. Παρίσι: 1995 (ιδι. διατριβή).

Tabaki, Anna: «Un aspect des Lumières néohelléniques: L'approche scientifique de l'Orient. Le cas de Dimitrios Alexandridis», *Ελληνικά*, 35 (1984), σσ. 316-337.

- : «Le Télégraphe hellénique, 1812-1836. Orientations et fortune d'un journal politique, commercial et littéraire dans le Sud-Est Européen», *Communications grecques présentées au Ve Congrès International des Études du Sud-Est Européen (Belgrade, 11-17 sept. 1984)*, Comité National Grec des Études du Sud-Est Européen, Αθήνα: 1985, σσ. 259-270
- : «La notion d'Orient dans la presse littéraire au temps des Lumières en Grèce», *Orient et Lumières. Colloque de Lattaquié 29 septembre-2 octobre 1986, textes recueillis par Abderrahman Moalla*, Université de Grenoble III, 1987, σσ. 63-73.
- : «La presse prérévolutionnaire grecque: reflet de nouvelles conceptions esthétiques et culturelles dans le Sud-Est européen. Première approche», *Revue des Études Sud-Est Européennes*, XXXIV (1996), nos 1-2, σσ. 133-140.

Βιβλιογραφική επισκόπηση

- Αθήνη, Στέση: «Τα προεπαναστατικά φιλολογικά περιοδικά: εκδοχές διαλόγου με τις ξένες γραμματείες», περ. *Σύγκριση / Comparaison*, τχ. 13 (2002), σσ. 156-176.
- Αντωνίου-Τίλιου, Μαρία: Το περιοδικό *Η Τέχνη* (1898-1899). Συμβολή στη μελέτη της ιστορίας της νεοελληνικής λογοτεχνίας, Ιωάννινα: 1996.
- Γκρέκου, Αγορή: *Ζωή (1902-1922)*. Περιοδικά Λόγου και Τέχνης 3. Διάττων, Αθήνα 1993.
- Δανόπουλος, Κωστής – Χατζοπούλου Λίτσα: *Η Ευτέρπη (1847-1855)*, Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 1997.
- Δρούλια, Λουκία – Κουτσοπανάγου Γιούλα (επιμ.): *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου, 1784-1974*. Επιμ., τ. Α'-Δ', ΙΝΕ/ΕΙΕ, αρ. 103, Αθήνα: 2008.
- Καράογλου, Χ. Λ. (επιμ.), και ερευνητική ομάδα: *Περιοδικά λόγου και τέχνης (1901-19140)*, 1996.
- : *Ο Διόνυσος (1901-1902)*. Περιοδικά Λόγου και Τέχνης 1, Αθήνα: 1992.
- Μάργαρης, Δημ.: Τα παλιά περιοδικά. Η ιστορία τους και η εποχή τους (Πανδώρα, Ευτέρπη, Χρυσαλλίς, Εβδομάς, Εστία, κ. ά.), Αθήνα: 1954.

Ντελόπουλος, Κ.: Η «Παιδική Αποθήκη» και ο Δημήτριος Πανταζής: Το πρώτο ελληνικό παιδικό περιοδικό και ο εκδότης του. Συμβολή στη μελέτη της παιδικής λογοτεχνίας, ΕΛΙΑ, Αθήνα: 1989.

Πάτσιου, Βίκυ: Η Διάπλασις των Παίδων (1879-1922). Το πρότυπο και η συγκρότησή του, Ι. Α. Ε. Ν., Αθήνα: 1987.

———: *Ηγησώ (1907-1908). Ποιητική Έκδοση (1913-1914). Περιοδικά Λόγου και Τέχνης 2. Διάττων*, Αθήνα: 1992.

Προβατά, Δέσποινα: «Η διαπολιτισμική διάσταση της “Ανθολογίας των Κοινωνικών Γνώσεων”», *Επετηρίς Ιδρύματος Νεοελληνικών Σπουδών* 11 (1999-2000), σσ. 245-256.

Αρχείο ψηφιοποιημένων περιοδικών του 19^{ου} αιώνα του ΕΛΙΑ

Βάσεις ψηφιοποιημένων περιοδικών

Πανεπιστήμιο Πατρών

«Κοσμόπολις» <http://xantho.lis.upatras.gr/kosmopolis/>

«Πλειάς» ελληνικά περιοδικά 19^{ου} αιώνα

<http://xantho.lis.upatras.gr/pleias/>

Εικόνες της *Μήδειας* και η κατασκευή του γυναικείου φύλου στον περιοδικό τύπο του 19^{ου} αιώνα

Κυριακή Αθανασιάδου *

Ο Ηλίας Π. Βουτιερίδης, σχολιάζοντας στον *Νουμά* το 1905 τη μετάφραση της *Μήδειας* του Ευριπίδη από τον Γιάννη Περγιαλίτη, αναφέρει μεταξύ άλλων:

Διαβάζοντας τη μετάφραση τούτη, νοιώθουμε ότι αντικρύζουμε την άπολπισμένη γυναίκα, την ψυχή που δέρνεται αλύπητα από τό μῖσος, τὴ ζήλια καὶ τὴν ἐγδίκηση... Βλέπουμε ὀλοζώντανη μπροστά μας τὴ γυναίκα, ποὺ μὲ τὴ ζωὴ της ρεῖπιο ἀπὸ τὴ συφορά, κακοτυχίζει τὰδύνατο πλάσμα, ποὺ τοῦγραψε ἡ μοῖρα του νάγοράζῃ «καὶ κύριο τοῦ κορμιοῦ του», μὰ συνάμα αἰστανόμαστε καὶ τὴν ψυχὴ, ποὺ μέσα στὸ πονόδαρμά της ἔχει στέρια τὴν ἀπόφαση νὰ τελειώσῃ κεῖνο, ποὺ ὁ νοῦς σκέφτηκε / κι ἄς νοιώθῃ «ποιοῦ φριχτότατο κακὸ μέλλει νὰ κάνῃ» θανατόνοντας τὰ παιδιὰ της.¹

Με αυτές τις γραμμές ο Ηλίας Π. Βουτιερίδης ζωγραφίζει και ζωντανεύει μπροστά στα μάτια των αναγνωστών τη μορφή της ευριπίδειας ηρωίδας. «Άπολπισμένη γυναίκα», «μῖσος», «ζήλια» και «ἐγδίκηση» είναι οι λέξεις κλειδιά που συνοδεύουν τη μορφή της Μήδειας ανά τους αιώνες. Δέκα χρόνια πριν, το 1895, ο Δημήτριος Κ. Βαρδουνιώτης σε ἄρθρο του στο *Ημερολόγιον Σκόκου* ἔγραφε για τη «βάρβαρη ἀπὸ τὴν Κολχίδα»: «Ἡ Μήδεια ἦτο τρομερὰ γυνὴ καὶ διαβόητος εἰς τὸν ἀρχαῖον κόσμον, ὡς φαρμακὴς καὶ μάγισσα»², ανακαλώντας στη μνήμη μας με αυτά του τα λόγια, μερικούς ακόμη χαρακτηρισμούς που αποδίδονται στον άγριο αυτό γυναικείο χαρακτήρα του Ευριπίδη.

* Κυριακή Αθανασιάδου, Μεταπτυχιακή Φοιτήτρια Β΄ Κύκλου του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, συμμετοχή στο Στρογγυλό Τραπέζι «Πολιτισμικές διαμεσολαβήσεις & διαμόρφωση του “εθνικού χαρακτήρα” στον περιοδικό τύπο του 19^{ου} αιώνα».

1 (Βουτιερίδης, 5)

2 (Βαρδουνιώτης, 316)

Πρακτικά Ε' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών (Θεσσαλονίκη, 2-5 Οκτ. 2014):

Συνέχειες, ασυνέχειες, ρήξεις στον ελληνικό κόσμο (1204-2014):

οικονομία, κοινωνία, ιστορία, λογοτεχνία

Τόμος Ε' (ISBN: 978-618-81771-2-3)

© 2015 Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών (www.eens.org)

Παρατηρούμε ότι η συγκεκριμένη τραγωδία του Ευριπίδη, ίσως η «πιό δυνατή και τεχνικώτερη από τις τόσες τραγωδίες του ανθρώπινου Εύριπίδη», σύμφωνα με τον Βουτιεριδίδη, αποτελούσε θέμα συζήτησης και έρευνας για την κοινωνία εκείνης της εποχής καθώς στο πρόσωπο της γυναικείας αυτής φιγούρας συγκρούεται η γυναικεία φύση με τον ρόλο που έχει καθοριστεί γι' αυτήν ανά τους αιώνες από την κοινωνία και την παράδοση. Πρόκειται για μια γυναίκα που εναντιώνεται στην παραδοσιακά κατασκευασμένη εικόνα της συζύγου και στην κοινωνική της θέση. Την παρακολουθούμε να έχει τη δική της φωνή και να τολμάει να μιλήσει για τη γυναικεία φύση και τη μοίρα που της εξασφάλισε η κοινωνία εξαιτίας της γενετήσιας κατασκευής της. Η Lorraine Daston κάνει λόγο για «σύγκρουση φύσεων» στην προσπάθειά της να συνοψίσει σε μία φράση ό,τι συμβαίνει επί της ουσίας στην ευριπίδεια ηρώιδα.³ Υπογραμμίζει μάλιστα τα ερωτήματα, ή μάλλον τα διλήμματα που προκύπτουν στην περίπτωση της Μήδειας: «θεά ή θνητή; άνθρωπος ή ζώο; αρσενικός ήρωας ή θηλυκή μητέρα; πολιτισμένη ή άγρια; παράφρων ή λογική;».⁴ Η ερώτηση, επισημαίνει, που θα έπρεπε να τίθεται αναφορικά με την ηρώιδα του Ευριπίδη «δεν είναι τόσο πολύ τί είδους άνθρωπος θα μπορούσε να πράξει κάτι τέτοιο, αλλά, αν η Μήδεια είναι άνθρωπος, αν είναι μέλος της ανθρώπινης κοινότητας ως φυσικού είδους». ⁵Ωστόσο, ανεξάρτητα από τους προβληματισμούς αναφορικά με τη φύση της πρωταγωνίστριας, ό, τι έχει αποτυπωθεί στη συνείδηση των αναγνωστών και των θεατών-από την αρχαιότητα ακόμη- είναι ότι ένας άνθρωπος⁶, μια γυναίκα διέπραξε ένα τέτοιο έγκλημα. Επόμενο είναι λοιπόν όλοι οι χαρακτηρισμοί που χρεώνονται στη Μήδεια εξαιτίας της βίαιης πράξης της, να συνοδεύουν κατ' επέκταση και το γυναικείο φύλο.

3 (Daston 2002, 376)

4 Ό. π., 380

5 Ό. π., 381

6 Στο έργο του Βασίλη Μπουντούρη *Η άλλη Μήδεια* αναφέρεται χαρακτηριστικά: «Η συμφωνία έλεγε επί λέξει πως αν ποτέ, άνθρωπος απ' τη γενιά του Αιήτη ερχόταν πίσω στην Κόρινθο αυτός θα ήταν ο νόμιμος βασιλιάς. Ας έρθουν εδώ οι ιερείς να δώσουν εξήγηση. Η συμφωνία λέει άνθρωπος κι εννοεί βέβαια τον άντρα. Μα κι αν ακόμα υποθέσουμε πως έχω άδικο σ' αυτό η συμφωνία έλεγε ρητά τη λέξη βασιλιάς! Όχι βασίλισσα!» (Μπουντούρης 1990).

Από τη μεριά του ο Ευριπίδης- γιατί δεν πρέπει να λησμονούμε ότι η *Μήδεια*, όπως παρουσιάζεται στην ομώνυμη τραγωδία, είναι δημιούργημα του δραματουργού- βάζει μια γυναίκα να αρθρώνει ανδρικό λόγο. Μιλάει για την ελευθερία με τρόπο που θα μιλούσε μόνο ένας άντρας σε δημόσιο χώρο και εκφέρει απόψεις που θίγουν ή και απειλούν τη δύναμη της πατριαρχίας. Πολλοί θεωρητικοί ενστερνίζονται την άποψη ότι «ο χαρακτήρας της *Μήδειας* μπορεί να είναι θηλυκού φύλου αλλά είναι γένους αρσενικού».⁷ Με αυτή την παρατήρηση γίνεται φανερή η πολυσχιδής προσωπικότητα της ηρώιδας και ο τρόπος που φωτίζεται από τον δημιουργό της, γιατί σε πολύ μεγάλο βαθμό ό,τι έχει μείνει στην παράδοση να συνοδεύει το όνομα της *Μήδειας* οφείλεται στη συγγραφή ενός άνδρα δημιουργού. Ως εκ τούτου πολλή μελάνη έχει χυθεί σχετικά με τη διάθεση με την οποία αντιμετωπίζει το γυναικείο φύλο ο συγκεκριμένος δραματουργός στις τραγωδίες του. “Φεμινιστής ή μισογύνης”, είναι το δίλημμα που έχει ταλανίσει πολλούς μελετητές οδηγώντας τον καθέναν από αυτούς σε διαφορετικό, κάθε φορά, συμπέρασμα.⁸

Εύκολα γίνεται αντιληπτό λοιπόν, ότι η απόδοση στα νέα ελληνικά ενός κειμένου σαν τη *Μήδεια* του Ευριπίδη θα αποτελούσε πραγματική πρόκληση για όποιον αναλάμβανε την εκπόνηση μιας μετάφρασης της ευριπίδειας τραγωδίας. Ο Ευριπίδης, ένας δραματουργός εξίσου αινιγματικός με την ηρώίδα του, λατρεμένος και μισητός όσο και η *Μήδεια* θα προκάλεσε αναμφισβήτητα στους μεταφραστές του ποικίλους προβληματισμούς και συναισθηματικές διακυμάνσεις. Το προσωπικό τους στοίχημα ήταν να καταφέρουν μέσα από τις επιλογές τους να παρουσιάσουν στο αναγνωστικό κοινό της εποχής τους μια γυναικεία φιγούρα όπως η *Μήδεια*, δοσμένη με τον τρόπο που μας την παρέδωσε στο πρωτότυπο κείμενο ο Ευριπίδης. Μια πρωταγωνίστρια, δημιούργημα ενός άντρα συγγραφέα, ερμηνευμένη από άντρες ηθοποιούς, η οποία όμως αρθρώνει μορφή λόγου που αρμόζει στο αρσενικό φύλο και έρχεται σε σύγκρουση με την καθεστηκυία τάξη, όπως την όρισαν οι επιταγές της τότε πατριαρχίας.

7 (Rabinowitz 1993, 153).

8 Για τη θεωρητική συζήτηση αναφορικά με τη θέση του Ευριπίδη απέναντι στο γυναικείο φύλο βλ. (Murray 1913), (Behler 1985), (March 1990).

Η πρώτη απόπειρα μετάφρασης ενός τέτοιου έργου έρχεται το 1868. Εκπονείται από τους Δ. Νικολαΐδη και Χ. Γρηγορά και εκδίδεται από το τυπογραφείο της Επταλόφου στην Κωνσταντινούπολη. Οι δύο μεταφραστές αναφέρουν χαρακτηριστικά στην εισαγωγή ότι :

Η Ελληνίς , ή αναγνώσουσα τὸ δράμα τῆς Μηδείας, οὐκ ὀλίγας θ' ἄρυσθῇ ὠφελείας διότι ἐν αὐτῇ θὰ ἴδῃ διὰ τῶν ζωηροτέρων χρωμάτων ἐξεικονισμένας τὰς συνεπείας τοῦ ἔρωτος καὶ πάντοτε θ' ἀποφύγῃ τὰ σφοδρὰ πάθη, καὶ ἰδίως τὴν ἰδιάζουσαν εἰς τὰς γυναῖκας ζηλοτυπίαν.⁹

Οι δύο μεταφραστές απευθυνόμενοι στην ελληνίδα αναγνώστρια προδίδουν μια ιδιαίτερη στάση απέναντι στο γυναικείο φύλο, τόσο ως αντικείμενο εξέτασης και κατ' επέκταση μετάφρασης, όσο και ως μέρος του αναγνωστικού κοινού. Οι Ελληνίδες, με άλλα λόγια, πρέπει να μελετήσουν τη *Μήδεια* προκειμένου να αποφύγουν συμπεριφορές παρόμοιες με τη δική της στην ιδιωτική τους ζωή. Λίγο παρακάτω θα προσθέσουν οι δύο μεταφραστές:

Εἶναι καλὸν ἢ νεωτέρα Ἑλληνίς ἐπισταμένως νὰ μελετᾷ τὰ τῶν ἀρχαίων δράματα, καὶ νὰ ἐξιχνιᾷ τὰ ὑπὸ μυθολογικὴν μορφήν κεκρυμμένα μαθήματα.¹⁰

Ο Έλληνας θα προστεθεί στις παραινέσεις των δύο μεταφραστών αργότερα, όταν γίνεται λόγος για το μεγαλείο του αρχαίου δράματος και τα οφέλη που μπορεί να αποκομίσει από τη μελέτη των έργων της αρχαιότητας:

Νὰ βλέπῃ τότε ὁ Ἑλλήν ἢ ἡ Ἑλληνίς τῶν προγόνων μας τὰ ἀριστοτεχνήματα καὶ νὰ θαυμάζῃ τὴν ἀρχαίαν ἠθικὴν.

Νὰ ἐμφυτευθῇ εἰς τὰς καρδίας τῶν Ἑλλήνων διάπυρος ζῆλος καὶ νὰ ἀμμιλῶνται οἱ νεώτεροι πρὸς τοὺς ἀρχαίους.¹¹

Όπως γίνεται φανερό οι δύο μεταφραστές αποτείνονται και στους (άνδρες) αναγνώστες όταν γίνεται λόγος για τον παιδευτικό χαρακτήρα του αρχαίου ελληνικού δράματος και τον πλούτο που μεταλαμπαδεύεται μέσω αυτού στους νεότερους Έλληνες. Κατά

9 (Νικολαΐδης – Γρηγοράς 1868, ιε')

10 'Ο. π., ιε'.

11 'Ο. π., ιστ'.

τα άλλα, οι ελληνίδες αναγνώστριες είναι εκείνες που πρέπει να συμμορφωθούν και να αποφεύγουν τις ακραίες συμπεριφορές που προκαλεί η παραφορά του έρωτα. Το ανδρικό αναγνωστικό κοινό δέχεται νουθετήσεις γενικού περιεχομένου σε αντίθεση με τις αναγνώστριες οι οποίες οφείλουν να επικεντρώσουν την προσοχή τους σε συγκεκριμένα – καίρια για το γυναικείο φύλο – ζητήματα. Όπως γίνεται φανερό, η *Μήδεια* μεταφράζεται από τους Νικολαΐδη-Γρηγορά και απευθύνεται, σε ένα βαθμό τουλάχιστον, σε γυναικείο κοινό. Οι δύο μεταφραστές λοιπόν, με αυτή τους την παραίνεση διαχωρίζουν τις γυναίκες από το κοινωνικό σύνολο και τις αντιμετωπίζουν ως ξεχωριστή κατηγορία/ομάδα, η οποία μπορεί και πρέπει να ωφεληθεί από τη μελέτη του αρχαίου δράματος. Το γυναικείο αναγνωστικό κοινό του 19^{ου} αιώνα οφείλει να παραδειγματιστεί από τα πάθη των ηρωίδων της αρχαίας ελληνικής γραμματείας ώστε να αποτραπεί η υιοθέτηση λάθος προτύπων συμπεριφοράς. Η μετάφραση του κειμένου της αρχαίας τραγωδίας έρχεται αρωγός σε αυτή τους την προσπάθεια, προκειμένου να τους συστήσει τα πάθη της αρχαιότητας ως παραδείγματα προς αποφυγήν. Η *Μήδεια* του Ευριπίδη αποτελεί ένα τέτοιο παράδειγμα προς αποφυγήν, καθώς συγκεντρώνει στο πρόσωπό της εκείνα τα χαρακτηριστικά που σημαίνουν με αρνητικό πρόσημο το γυναικείο φύλο.

Ωστόσο, τα όσα διαβάζουμε στην εισαγωγή της μετάφρασης αυτής του 19^{ου} αιώνα εγείρουν προβληματισμούς αναφορικά με τη στάση που υιοθετούν οι μεταφραστές και εκδότες της Επταλόφου απέναντι στο γυναικείο φύλο. Προσωπική προκατάληψη ή δείγμα ενός γενικότερου κλίματος που επικρατεί εκείνη την εποχή; Με άλλα λόγια, εύλογα γεννάται το ερώτημα σε κάποιον αναγνώστη της συγκεκριμένης έκδοσης αν η στάση των δύο μεταφραστών απέναντι στις αναγνώστριες αποτελεί μεμονωμένο περιστατικό ή είναι μια συνήθης τακτική των δημιουργών της εποχής. Θησαυρό τεκμηρίων για τη θέση του γυναικείου φύλου στην κοινωνία του 19^{ου} αιώνα αποτελεί ο περιοδικός τύπος της εποχής. Είναι γεγονός ότι στις σελίδες τους συναντάμε πληθώρα άρθρων που πραγματεύονται τη θέση των γυναικών στο κοινωνικό σύνολο και αναφέρονται στα ήθη και στα έθιμα της εποχής που σχετίζονται με το γυναικείο φύλο. Κάποιος που θα ανατρέξει λοιπόν εκεί, θα σχηματίσει μια περισσότερο ολοκληρωμένη εικόνα για το πλέγμα των σχέσεων που είχε αναπτυχθεί εκείνη την εποχή μεταξύ των δύο φύλων.

Τα άρθρα που εντοπίζονται παρέχουν συμβουλές στο γυναικείο φύλο και λειτουργούν περισσότερο ως οδηγοί καλής συμπεριφοράς για τις υποψήφιες συζύγους και τις μέλλουσες μητέρες. Περιοδικά όπως η *Αποθήκη των Ωφελίμων Γνώσεων*, η *Ευτέρπη*, η *Αποθήκη των Ωφελίμων και Τερπνών Γνώσεων* και η *Ποικίλη Στοά*, κλείνουν στις σελίδες τους άρθρα που ασχολούνται με τη γυναικεία μορφή και την καθημερινότητά της στην κοινωνία. Θα επικεντρώσουμε την προσοχή μας στον τρόπο που απεικονίζεται η γυναίκα σε ορισμένα αποσπάσματα που συναντούμε στις σελίδες του περιοδικού *Ποικίλη Στοά*. Ο κατάλογος των άρθρων που αναφέρονται και απευθύνονται στο γυναικείο φύλο στο συγκεκριμένο περιοδικό είναι αρκετά πλούσιος μια και συναντούμε άρθρα που πραγματεύονται τη θέση της γυναίκας στην αρχαιότητα, τη νομική και πολιτική της χειραφέτηση, τη συμμετοχή των γυναικών στις εκλογικές ψηφοφορίες αλλά και άρθρα που εξετάζουν τον ρόλο της μητέρας ως παιδαγωγού, την “πρέπουσα” συμπεριφορά των γυναικών μέσα στον γάμο, ενώ δεν λείπουν και συμβουλές ομορφιάς και ευεξίας για τις αναγνώστριες του περιοδικού. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν όσα άρθρα μελετούν τη συμπεριφορά των γυναικών στο γάμο.

Ένα από αυτά το συναντούμε στο τεύχος του 1885 και φέρει τον τίτλο *Διαιρέσεις τῶν συζύγων εἰς τρεῖς μεγάλας κλάσεις*. Σύμφωνα με το συγκεκριμένο άρθρο λοιπόν οι γυναίκες ανάλογα με τη συμπεριφορά τους στον γάμο και τη σχέση που αναπτύσσουν με τον σύζυγό τους κατατάσσονται σε κατηγορίες. Ο (ανώνυμος) αρθρογράφος ξεχωρίζει και κατονομάζει τρεις: «δέσποιναι», «σύζυγοι» και «δοῦλαι». Σε αυτές τις κατηγορίες αντικατοπτρίζεται η εικόνα που έχει κατασκευάσει για τη γυναίκα ελληνική κοινωνία του 19^{ου} αιώνα. Στο τέλος του άρθρου αναφέρεται χαρακτηριστικά: «Τὴν ἀληθῆ ταύτην διαιρέσιν ἡ *Ποικίλη Στοά* συνιστᾷ εἰς τὴν μελέτην τῶν Κυριῶν». Εύκολα γίνεται αντιληπτό ότι τα άρθρα αυτά διαπνέονται από διδακτισμό και έχουν στόχο να διαμορφώσουν ένα επιθυμητό γυναικείο πρότυπο – όπου επιθυμητό εννοείται κοινωνικά αποδεκτό. Ο συμβουλευτικός τόνος και οι “ταμπέλες” που χρεώνονται ανάλογα με τον “τύπο” συζύγου αντανακλούν το γενικότερο κλίμα της εποχής που θέλει τις γυναίκες να ακολουθούν ένα συγκεκριμένο μοτίβο συμπεριφοράς και να αντιγράφουν έναν κώδικα, χαλκευμένο από στερεότυπα και προκαταλήψεις αιώνων.

Ἡ σπουδαιότερα πρᾶξις τοῦ βίου τῆς γυναικὸς εἶνε βεβαίως ἐκείνη, ἣτις ἀναγκάζει αὐτὴν νὰ ἐγκαταλίπη τὴν πατρικὴν οἰκίαν, διὰ νὰ ἰδρύσῃ, μετὰ τοῦ ἀνδρὸς τοῦ ἐκλεχθέντος ὑπὸ τε αὐτῆς καὶ τῶν γονέων της, νέαν οἰκογένειαν.¹²

Ὅ, τι διαβάζουμε παραπάνω εἶναι ἡ ἀρχὴ ἐνὸς ἀρθροῦ τοῦ ἰδίου τεύχους το ὁποῖο φέρει τὸν τίτλο *Περὶ γάμου* καὶ πραγματεύεται τρόπους γιὰ μιὰ σωστὴ ἐπιλογὴ συζύγου ἀπὸ μέρους τῶν γυναικῶν. Οἱ ἐπιταγές της κοινωνίας ἐπιβάλλουν τὴ σύμφωνη γνώμη τῶν κηδεμόνων της γυναίκας προκειμένου νὰ ἐπιτευχθεῖ ἡ καλύττερη δυνατὴ ἐπιλογὴ συντρόφου καὶ νὰ τελειοποιηθεῖ τὸ μοντέλο οἰκογενειακῆς εὐτυχίας.

Ἀξία μελέτης εἶναι καὶ ὅσα ἐντοπίζουμε σὲ μιὰ σειρὰ ἀρθρῶν ὑπὸ τὸν τίτλο *Ἔρως. Γάμος. Γυναίκες*, σὲ τεύχη τοῦ περιοδικοῦ *Ποικίλη Στοά*. Πρόκειται γιὰ μιὰ συλλογὴ περισσότερο γνωμικῶν καὶ ἀποφθεγμάτων ποὺ ἀφοροῦν τὸν ἔρωτα καὶ τὸ πὼς τὸν βιώνει τὸ κάθε ἓνα ἀπὸ τὰ δύο φύλα καθὼς ἐπίσης καὶ τὶς σχέσεις ποὺ ἀναπτύσσονται μετὰξὺ τῶν δύο συζύγων στὸ γάμο. Πολύ συχνὰ γίνεταί λόγος καὶ γιὰ χαρακτηριστικὰ της γυναικείας ιδιοσυγκρασίας ἐνῶ παράλληλα παρέχονται νουθεσίες γιὰ τὰ ἐμπόδια ποὺ ἔχει νὰ ἀντιμετωπίσει ἡ γυναίκα στὴν κοινωνία τοῦ 19^{ου} αἰῶνα. Ὁ (ἀνώνυμος) ἀρθρογράφος με χιουμοριστικὴ-ορισμένες φορὲς-διάθεση παραθέτει μιὰ ἐνδεικτικὴ εἰκόνα τῶν ἀπόψεων σχετικὰ με τὴ θέση τοῦ γυναικείου φύλου καὶ τὴ φύση της γυναίκας. Θα παραθέσω ορισμένα σημεῖα, ἀρκετὰ ἀντιπροσωπευτικὰ, προκειμένου νὰ σταθοῦν ἀρωγοὶ στὴν ἐξαγωγή συμπερασμάτων γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ γυναικείου φύλου στὸν περιοδικό τύπο τῆς ἐποχῆς.

Ἡ γυνὴ εἶναι ὁ ἔμμεσος δημιουργὸς τῆς τύχης ἐνὸς ἔθνους.¹³

Ἡ ἄσχημος γυνὴ εἶναι ὃν δυστυχές, ἡ καλὴ ἀξία στοργῆς καὶ ἡ κακὴ ἀξία οἴκτου.¹⁴

Εἰς τὴν Ἑλλάδα ὁ Ἔρως εἶναι μαχαίρωμα, ῥεμβασμός, ἢ ἀπαγωγὴ.
...¹⁵

Ἐὰν ἡ γυνὴ δὲν εἶχε τὸ κάλλος θὰ ἦτο δαίμων καὶ εἶναι δαίμων, ἐὰν τῇ ἀφαιρεθῇ πρὸς στιγμὴν τὸ πολυθέλητρον προσωπεῖον. Ἐὰν ἐκ

12 (Saverny, 325-329)

13 Τόμος 14, ἀρ. 1, 1899, σ. 354.

14 Τόμος 14, ἀρ. 1, 1899, σ. 354.

15 Τόμος 14, ἀρ. 1, 1899, σ. 355.

τῆς χρυσαλλίδος δρέψωμεν τὰς πολυχρώμους καὶ στιλβούσας πτέρυγας, θά ἔχωμεν εἰδεχθῆ σκώληκα. Τοιαύτη εἶναι καὶ ἡ γυνὴ κατὰ βάθος.¹⁶

Ἡ γυνὴ ὁμοιάζει τὴν σκιάν, ἥτις ἀκολουθεῖ ὁπότεν φεύγῃς, καὶ φεύγει ὅταν ἀκολουθῇς.¹⁷

Ἡ γυνὴ ἐγκληματεῖ ἀσυγκρίτως ὀλιγώτερον τοῦ ἀνδρός, ... ἀλλ' ὁπότεν ἐγκληματεῖ εἶναι κυνικωτέρα, σκληροτέρα, βαρβαρωτέρα, ἀπαισιωτέρα ἀπὸ τὸν ἄνδρα.¹⁸

Εἰς τὴν γυναῖκα ἀνήκει ἡ «ψυχολογία τῶν ἄκρων». Ἡ μέση ὁδὸς εἴτε εἰς τὸ καλόν, εἴτε εἰς τὸ κακόν, εἶναι ἄγνωστος εἰς αὐτήν. Αἱ ὥχραι καὶ ἀχρωμάτιστοι μορφαί, αἱ ὀλίγον καλαὶ καὶ ὀλίγον κακαί, αἵτινες δὲν ἔχουσιν οὔτε τὴν δύναμιν νὰ πράξουν τι γενναῖον, οὔδε τὴν τόλμην νὰ ἐγκληματίσουν, ἀνήκουσιν εἰς τὸ ἄρβεν φῶλον ιδίως. Ἡ γυνὴ τούναντίον εἶναι ἡ ἀρίστη ἢ ἡ χειρίστη... ἡ Γυνὴ ἐμφανίζεται κατὰ τὰς περιστάσεις ἄγγελος ἢ δαίμων, φοβερὰ ἐν τῇ ἐθελοθυσίᾳ της....¹⁹

Ἡ γυνὴ εἶναι ὄν παθητικόν. Ἡ Φύσις τὴν ἔπλασεν ἀσθενεστέραν, λεπτοτέραν, ἀπαλοτέραν. Εἶναι κηρὸς εὐπλαστος, δεχόμενος πᾶν σχῆμα καὶ πᾶσαν μορφήν· ἐὰν ὁ ἀνὴρ θέλῃ, δύναται νὰ τὴν μεταπλάσῃ κατὰ βούλησιν. Ἐννεήκοντα ἐννέα ἐπὶ τοῖς ἑκατὸν οἱ σύζυγοι κάμνουσι τὰς συμβίας των τοιαύτας ἢ τοιαύτας...²⁰

Καθηκὼν τῆς Γυναικὸς εἶναι νὰ ᾗ ὥραία.²¹

Ὁ Γάμος ὅταν δὲν εἶναι σύνδεσμος, εἶναι ἐπιφώνημα!²²

Ἡ Γυνὴ ὑπανδρεύεται διὰ νὰ εἰσέλθῃ εἰς τὸν κόσμον, ἐνῶ ὁ Ἀνὴρ νυμφεύεται διὰ νὰ ἐξέλθῃ αὐτοῦ.²³

Ἡ μητρότης εἶναι ὁ καλλίτερος φύλαξ τῆς τιμῆς τῆς Γυναικὸς.²⁴

Τρία εἶναι τα σημεία στα οποία πρέπει να επικεντρώσουμε την προσοχή μας με βάση τα παραπάνω αποσπάσματα από την *Ποικίλη Στοά*. Αρχικά αξίζει να υπογραμμίσουμε ότι τα αποσπάσματα που προηγήθηκαν είναι ένα μικρό δείγμα των όσων μπορεί να συναντή-

16 Τόμος 14, αρ. 1, 1899, σ. 355.

17 Τόμος 15, αρ. 1, 1912, σ. 148.

18 Τόμος 15, αρ. 1, 1912, σ. 149.

19 Τόμος 15, αρ. 1, 1912, σ. 149-150.

20 Τόμος 15, αρ. 1, 1912, σ. 155.

21 Τόμος 16, αρ. 1, 1914, σ. 413.

22 Τόμος 16, αρ. 1, 1914, σ. 415.

23 Τόμος 16, αρ. 1, 1914, σ. 415.

24 Τόμος 16, αρ. 1, 1914, σ. 416.

σει κάποιος αναγνώστης στις σελίδες όχι μόνο της *Ποικίλης Στοάς* αλλά και σε άλλων εντύπων της εποχής. Ο τρόπος κατασκευής²⁵ της γυναικείας φιγούρας ακολουθεί πολύ συγκεκριμένους κανόνες κάθε φορά: ο κύριος προορισμός των γυναικών είναι μετά από μια πετυχημένη επιλογή συζύγου να συνάψουν έναν ευτυχισμένο γάμο και να περάσουν στο στάδιο της μητρότητας. Αυτή είναι η πορεία που διασφαλίζει την τιμή τους και εμπνέει τον σεβασμό στο κοινωνικό σύνολο. Απαραίτητο προσόν για μια γυναίκα είναι η εξωτερική ομορφιά την οποία, όπως είδαμε, έχει «καθήκον» να διατηρεί προκειμένου να γίνεται αρεστή στο αντίθετο φύλο. Μια καλή εξωτερική εμφάνιση λειτουργεί εν είδει διαβατηρίου για εκείνη. Μπορεί να της εξασφαλίσει έναν “καλό” γάμο και μπορεί να της χαρίσει τη “δύναμη” της επιρροής απέναντι στους εκπροσώπους του άλλου φύλου. Αξίζει επίσης να επισημάνουμε ότι η γυναικεία ψυχοσύνθεση και ο τρόπος σκέψης αποτελούν αντικείμενο έρευνας για τους αρθρογράφους της εποχής, οι οποίοι επιχειρούν – με αφοριστικό ορισμένες φορές ύφος – να προσεγγίσουν τα άδυτα της γυναικείας ύπαρξης.

Ακόμη, οφείλουμε να παρατηρήσουμε ότι ο διδακτικός τόνος των αποσπασμάτων θυμίζει σε αρκετά μεγάλο βαθμό τον διδακτισμό που εντοπίζεται στην εισαγωγή της μετάφρασης της *Μήδειας* από τους Νικολαΐδη-Γρηγορά. Ίσως μάλιστα κάποιος διαβάζοντας τα αποσπάσματα αυτά να μπορέσει να κατανοήσει με μεγαλύτερη ευκολία την “εμμονή” των δύο μεταφραστών στη διαπαιδαγώγηση των Ελληνίδων. Για παράδειγμα το «μαχαίρωμα» καθώς και η «ψυχολογία τῶν ἄκρων» που ανιχνεύονται στα τεύχη του 1899 και του 1912 αντίστοιχα, χαρακτηρίζουν το γυναικείο φύλο και παραπέμπουν στις συμβουλές που παρέχουν στον πρόλογο της μετάφρασής τους οι Νικολαΐδης-Γρηγοράς στις γυναίκες. Αυτή τη σφοδρότητα του έρωτα θεωρούν ότι πρέπει να αποφεύγουν οι νεώτερες Ελληνίδες και γι’ αυτό το λόγο πρέπει να μελετούν και να παραδειγματίζονται από τα αρχαία δράματα. Οι ακραίες συμπεριφορές –όπως αυτή της ευριπίδειας πρωταγωνίστριας – δεν είναι επιθυμητές για το γυναικείο φύλο. Η κοινωνικά αποδεκτή συμπεριφορά για μια γυναίκα είναι εκείνη που χαρακτηρίζεται από ευγένεια, σεμνότητα, μετριοπάθεια και σύνεση. Οποιοδήποτε ακραίο

25 Η υπογράμμιση δική μου.

συναίσθημα μπορεί να επιφέρει δυσάρεστες συνέπειες γι' αυτό και η «ζηλοτυπία», η «ιδιάζουσαν εἰς τὰς γυναῖκας» πρέπει να κατευνάζεται με κάθε δυνατό τρόπο. Διαφορετικά μπορεί να οδηγήσει μια γυναίκα σε εγκλήματα ειδεχθή όπως αυτό που διαπράττει η ευριπίδεια ηρώιδα σε βάρος του ίδιου του «αίματός» της. Τέλος, η παθητικότητα που αποδίδεται στη γυναίκα στο απόσπασμα του τεύχους του 1912 δεν είναι παρά μια στερεότυπη αντίληψη που συνοδεύει το γυναικείο φύλο από την αρχαιότητα ακόμη. Η γυναίκα μέσα στην παθητικότητα της και στην αδυναμία της τον 19^ο αιώνα παντρεύεται για να μπορέσει να δραπετεύσει από τον ιδιωτικό χώρο του σπιτιού και να εισέλθει στον - ανοικτό στους άντρες - δημόσιο βίο. Συμπεραίνουμε λοιπόν ότι ο τρόπος κατασκευής του γυναικείου φύλου, έτσι όπως τον συναντούμε στα άρθρα αυτά της Ποικίλης Στοάς, δεν απομακρύνεται πολύ από την παραδοσιακή κατασκευή της εικόνας της γυναίκας. Οι στερεότυπες αντιλήψεις που σχετίζονται με τη θέση της στην κοινωνία και την κατωτερότητάς της απέναντι στον άνδρα αποτελούν συνέχεια της χαλκευμένης - από την αρχαιότητα ακόμη - προκατάληψης που θέλει τη γυναίκα ασθενές και ευαίσθητο ον. Εύκολα λοιπόν, μπορεί να εξηγηθεί πλέον η επιμονή των μεταφραστών στη διάπλαση του χαρακτήρα των Ελληνίδων. Δεν πρόκειται για κάποιο μεμονωμένο περιστατικό μισογυνισμού, αλλά για μια γενικότερη τάση που επικρατεί στην κοινωνία της εποχής.

Δεύτερο σημείο στο οποίο πρέπει να σταθούμε είναι η έννοια της λέξης *κατασκευή*. Ο όρος από μόνος του παραπέμπει σε κάποια εμπρόθετη ανθρώπινη ενέργεια. Ειδικότερα, στο πλαίσιο της συγκεκριμένης ανακοίνωσης, επαληθεύει τα όσα διατύπωσε η Simon de Beauvoir περίπου έναν αιώνα αργότερα περί «κοινωνικού φύλου».

Δε γεννιέται κανείς γυναίκα. Γίνεται. Κανένα βιολογικό, ψυχολογικό ή οικονομικό πεπρωμένο δεν καθορίζει τη μορφή που ντύνεται το ανθρώπινο θηλυκό στην κοινωνία. Ο πολιτισμός στο σύνολό του, είναι εκείνος που προσδιορίζει αυτό το είδος, που προβάλλει ανάμεσα στον αρσενικό και στον ευνούχο.²⁶

Με άλλα λόγια, έχει ήδη καταστεί σαφές ότι το φύλο αποτελεί μια σύνθετη κατηγορία στην οποία συναντώνται βιολογικοί

26 (Μπωβουάρ 1979, 211-212)

και κοινωνικο-πολιτισμικοί παράγοντες ως συστατικά μέρη και μορφοποιητικές συνιστώσες, προκειμένου να πραγματώσουν την ενιαία και αρραγή εικόνα του αρσενικού και του θηλυκού, όπως αυτή ενσωματώνεται στο κοινωνικό σύνολο. Αποδεικνύεται περίτρανα από τα παραπάνω αποσπάσματα ότι μέσω των συμβουλών και των επιταγών της κοινωνίας γίνεται προσπάθεια *κατασκευής* και κατ' επέκταση καθιέρωσης ενός συγκεκριμένου γυναικείου προτύπου. Το *θηλυκό*²⁷ "κατασκευάζεται" μέσω οδηγών καλής συμπεριφοράς και συμβουλών για διατήρηση της ομορφιάς και της νεότητας προκειμένου να επιτευχθεί ο κύριος στόχος, ο γάμος.

Γίνεται εμφανές ότι το βιολογικό φύλο «αναφέρεται στις βιολογικές διαφορές μεταξύ αρσενικού και θηλυκού» ενώ το κοινωνικό φύλο αφορά την «κοινωνική ταξινόμηση σε ανδρικό και γυναικείο».²⁸ Η Judith Butler αναλύοντας την τοποθέτηση της Simon de Beauvoir πάνω στη διάκριση βιολογικού – κοινωνικού φύλου επισημαίνει:

...το να είναι κάποια θηλυκού γένους δεν έχει κανένα νόημα, αλλά το να είναι γυναίκα σημαίνει ότι έχει γίνει γυναίκα, ότι το σώμα της έχει εξαναγκαστεί να προσαρμοστεί σε μια ιστορική ιδέα περί γυναίκας, να μετατραπεί σε πολιτισμικό σημείο· ότι δηλαδή έχει αναγκαστεί να υποτάξει την υλική της υπόσταση σε ιστορικά περιορισμένες δυνατότητες, επιτελώντας ένα διαρκές και επαναλαμβανόμενο σωματικό εγχείρημα.²⁹

Όπως εξηγεί η Butler

... το φύλο δεν αποτελεί επ' ουδενί μια σταθερή ταυτότητα, ούτε συνιστά τόπο εμπρόθετης δράσης απ' τον οποίο εκκινούν οι διαφορές πράξεις· είναι, αντίθετα, μια ταυτότητα που συγκροτείται με κοπιώδεις διαδικασίες μέσα στο χρόνο – μια ταυτότητα που εγκαθιδρύεται μέσα από μια υφολογικά τυποποιημένη επανάληψη πράξεων. (...) Αν η έμφυλη ταυτότητα θεμελιώνεται πάνω στην υφολογικά τυποποιημένη επανάληψη ορισμένων πράξεων μέσα στο χρόνο, και όχι σε μια φαινομενικά αρραγή ταυτότητα, τότε οι δυνατότητες μετασχηματισμού του φύλου έγκεινται ... στη δυνατότητά τους να

27 Η υπογράμμιση δική μου.

28 (Αθανασίου 2006, 25)

29 (Butler 2006, 386-387)

επαναλαμβάνονται με διαφορετικό τρόπο, με τρόπο που να διαρρηγνύει ή να ανατρέπει αυτή την υφολογική τυποποίηση.³⁰

Αυτό σημαίνει ότι δεν υπάρχει μία ενιαία, αρραγής και αμετάβλητη εικόνα για το θηλυκό ή το αρσενικό, έτσι ώστε όποια ή όποιος αποκλίνει από το “πρότυπο” να εντάσσεται αυτομάτως σε μια γκρι ζώνη, απροσδιόριστη και -συνήθως - αρνητικά σημασμένη. Επιπροσθέτως, να υπενθυμίσω τον ισχυρισμό ότι η Μήδεια, σαν χαρακτήρας σχεδιασμένος από τον Ευριπίδη, διαθέτει χαρακτηριστικά που θεωρούνται παραδοσιακά δείκτες αρρενωπότητας. Με άλλα λόγια, όπως έχει ήδη αναφερθεί «μπορεί να είναι θηλυκού φύλου αλλά είναι γένους αρσενικού». Αν ληφθεί αυτό σαν δεδομένο οι όροι της αντιπαράθεσης αυτής τροποποιούνται αρκετά καθώς αμφότερες οι πλευρές μπορούν ανά πάσα στιγμή, με την παραμικρή αλλαγή στις «ιζηματοποιημένες πράξεις»³¹ τους, να περάσουν στην άλλη πλευρά και να καταφέρουν ένα ρήγμα στη μέχρι τότε αρραγή ταυτότητά τους. Ομοίως και οι γυναίκες του 19^{ου} αιώνα, μέσα από την επανάληψη «ιζηματοποιημένων πράξεων» όπως προτείνεται από τα παραπάνω αποσπάσματα στοχεύουν σε αυτή την ενιαία και αρραγή εικόνα του θηλυκού. Επειδή όμως η επανάληψη αυτών των πράξεων μπορεί να επιτελεστεί με διαφορετικό τρόπο κάθε φορά, οι όποιες αποκλίσεις παρουσιάζονται έρχονται να σπάσουν το “καλούπι” που έχει δημιουργηθεί από τις κοινωνικές επιταγές και να επιβεβαιώσουν πανηγυρικά την (αποτυχημένη;) προσπάθεια για δημιουργία ενός ενιαίου γυναικείου προτύπου. Η «ιστορική ιδέα περί γυναίκας» του 19^{ου} αιώνα συγκεντρώνεται στον περιοδικό τύπο της εποχής γι’ αυτό και μέσα στις σελίδες του ανακαλύπτουμε γυναικείες απεικονίσεις και “μοντέλα” πρέπουσας συμπεριφοράς.

Ο τελευταίος προβληματισμός, έπειτα από όσα προηγήθηκαν, σχετίζεται με το αν και κατά πόσο η ρήξη έρχεται με την έλευση του 20^{ου} αιώνα ή αν απλώς παρατηρείται μια επιστροφή και κατ’ επέκταση προσκόλληση στην εικόνα της γυναίκας όπως μας παραδίδεται από την αρχαιότητα. Ήδη ορισμένα από τα αποσπάσματα που μελετήσαμε ανήκουν σε άρθρα που συναντούμε σε τεύχη των αρχών του 20^{ου} αιώνα και όπως είδαμε δεν σημειώνεται

30 Ό. π., 382

31 Ό. π., 389

κάποια αλλαγή σε όσα γράφονται. Είναι γεγονός ότι μόλις μία δεκαετία μετά την αλλαγή του αιώνα δεν αρκεί για να σημειωθεί μια ριζική αλλαγή και μάλιστα προς την εντελώς αντίθετη κατεύθυνση. Εξάλλου, το μορφωτικό επίπεδο των γυναικών καθώς επίσης και η θέση τους στην κοινωνία μόλις άρχισε να παρουσιάζει σημαντικά βελτίωσης μέσα στον 19^ο αιώνα.³² Αυτό σημαίνει ότι μικρός αριθμός³³ είναι σε θέση να διαβάσει όσα αναγράφονται στον τύπο ή ακόμη και μεταφράσεις τραγωδιών της κλασικής αρχαιότητας προκειμένου να παραδειγματιστεί από τα πάθη των προγόνων. Η αλλαγή θα αργήσει να έρθει και οπωσδήποτε δεν μπορούμε να μιλάμε για ρήξη στις αρχές του 20^{ου} αιώνα αλλά περισσότερο για μια συνέχιση της μέχρι τότε επικρατούσας κατάστασης.

Κλείνοντας θα ήθελα να παραθέσω έναν “γρίφο” που διαβάζουμε στις σελίδες του τεύχους του 1914 της *Ποικίλης Στοάς*. Αποτελεί την κατακλείδα του άρθρου *Έρωτς, Γάμος, Γυναίκα*, για το οποίο έγινε λόγος και προσφέρει αναμφισβήτητη τροφή για προβληματισμό. Ο (ανώνυμος) αρθρογράφος απευθύνει ένα κάλεσμα στους αναγνώστες του τεύχους -και μας δίνει μια ιδέα για τον τρόπο συγγραφής αυτής της σειράς άρθρων- στο οποίο γράφει:

Ποῖον εἶναι τὸ δεσπόμενον εἰς τὴν Γυναῖκα αἴσθημα;

Ὁ ἀποστέλλων τὴν καλλιτέραν δικαιολογητικὴν ἀπάντησιν εἰς τὴν ἐρώτησιν ταύτην μέχρι τῆς 1^{ης} Ἰουλίου 1914 λαμβάνει δῶρον δύο χρυσόδετα ἀντίτυπα τῆς «Ποικίλης Στοᾶς» τοῦ 16^{ου} ἔτους. Ἡ ἐπιτυχέστερα μετ’ αὐτὴν ἀπάντησις θὰ ἔχῃ χρυσόδετον τὸν ἴδιον τόμον.³⁴

Βιβλιογραφία

- Αθανασίου, Αθηνά: *Φεμινιστική θεωρία και πολιτισμική κριτική*. Νήσος, Αθήνα. 2006.
- Βαρδουνιώτης, Δ. Κ.: «Η Μήδεια εν Κορίνθω». *Ημερολόγιον Σκόκου* 10 (1895): 213-28.

32 Σημαντικές και εμπεριστατωμένες πληροφορίες για την εξέλιξη και τις διαδρομές που ακολούθησε η εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα τον 19^ο αιώνα αντλούμε από τη Ζιώγου-Καραστεργίου 1986, η οποία παραθέτει αναλυτικά στατιστικούς πίνακες με πολύτιμα στοιχεία για το θέμα.

33 (Ζιώγου-Καραστεργίου 1986,356)

34 Τόμος 16, αρ. 1, 1914, σ. 416.

Behler, Ernst: *A. W. Schlegel and the Nineteenth-Century Damnatio of Euripides*. University of Washington. May 1985.

Βουτιερίδης, Ηλίας Π.: «Φιλολογικές Κουβέντες: η Μήδεια». *Ο Νουμάς* 141 (1905): 5-6.

Butler, Judith : «Παραστασιακές επιτελέσεις και συγκρότηση του φύλου». Στο: Αθηνά Αθανασίου (επιμέλεια, εισαγωγή), μετάφρ. Μαργαρίτα Μηλιώρη, *Φεμινιστική θεωρία και πολιτισμική κριτική*. Αθήνα: Εκδόσεις Νήσος, 2006: 381-407.

Daston, Lorraine: "The Morality of Natural Orders : The Power of Medea". The Tanner Lectures on Human Values, delivered at Harvard University, November 6, 2002.

Ζιώγου-Καραστργίου, Σιδηρούλα : *Η Μέση Εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)*. Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολογίας. Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς. Αθήνα. 1986.

March, Jennifer: "Euripides the misogynist?". Στο Powell, Anton (ed), *Euripides, Women and Sexuality*. Routledge: London and New York. 1990.

Μπουντούρης, Βασίλης: *Η άλλη Μήδεια*. Εκδόσεις Γκοβόστη. Αθήνα. 1990.

Μπωβουάρ, Σιμόν ντε: *Το δεύτερο φύλο*. Μετάφρ. Κυριάκος Σιμόπουλος. Εκδόσεις Γλάρος. Αθήνα. 1979.

Murray, Gilbert: *Euripides and his age*. The University Press. Cambridge. U. S. A. 1913.

Rabinowitz, Nancy Sorkin: *Anxiety Veiled: Euripides and the Traffic in Women*. Cornell University Press. 1993.

Saverny de, Marie M: «Η μήτηρ παιδαγωγός». *Ποικίλη Στοά* 1 (1889): 285-288.

Μετάφραση *Μήδειας*

Ευριπίδου *Μήδεια* : μεθερμηνευθεῖσα εἰς τὴν καθομιλουμένην πρὸς χρῆσιν τοῦ λαοῦ, Δ. Νικολαΐδης - Χ. Γρηγοράς, Ἐν Κωνσταντινούπολει: ἐκ τοῦ τυπογραφείου τῆς Ἐπταλόφου», 1868.

Για τα τεύχη του περιοδικού *Ποικίλη Στοά* παραπέμπω στον ιστότοπο:

<http://xantho.lis.upatras.gr/kosmopolis/index.php/index>

**Διαπολιτισμική πρόσληψη της δραματουργίας
μέσα από τον ελληνικό περιοδικό τύπο του 19ου αιώνα:
Μια πρώτη προσέγγιση**

Χρυσόθεμις Σταματοπούλου-Βασιλάκου *
Αικατερίνη Διακουμοπούλου-Ζαραμπούκα **

Η ιστορική διατύπωση από τον Απόστολο Σαχίνη ότι «Ο δέκατος ένατος αιώνας είναι ο αιώνας των περιοδικών, γεγονός που ισχύει τόσο για τη δυτική Ευρώπη όσο και για την Ελλάδα», είναι πλέον κοινή πεποίθηση όλων των περί τον αιώνα αυτό ασχολουμένων, με τη διαφορά ότι στη Δύση το 19ο αιώνα τα περιοδικά βρίσκονται στο απόγειο της ακμής τους, ενώ στον ελληνικό χώρο σε φάση εκκίνησης (Σαχίνης 1964, 7).

Αποτελώντας πάντα μέσο έκφρασης της πολιτικής, κοινωνικής και πνευματικής ζωής της εποχής τους, τα περιοδικά στον ελληνικό χώρο εστιάζουν περισσότερο το ενδιαφέρον τους στη δημοσίευση λογοτεχνικών ή επιστημονικών εργασιών, πρωτότυπων ή μεταφρασμένων, ενώ παράλληλα προσανατολίζονται στο να μεταδώσουν στο κοινό τους ποικίλες εγκυκλοπαιδικές γνώσεις με σκοπό την ενημέρωση αλλά και την τέρψη, μετατρέπόμενα έτσι σε περιοδικά ποικίλης ύλης.

* Χρ. Σταματοπούλου-Βασιλάκου, Καθηγήτρια Τμήματος Θεατρικών Σπουδών Πανεπιστημίου Αθηνών, Μέλος της Επιστημονικής Επιτροπής του Προγράμματος «Χρυσαλλίς» και Επιστημονική Υπεύθυνη του 2ου υποέργου με θέμα «Η πρόσληψη των δραματουργικών ειδών (συγγραφείς, ιδεολογικά και αισθητικά ρεύματα, θεωρία του δράματος): Κατάταξη και μελέτη των ειδών (ποιητικό θέατρο, θέατρο πρόζα, λυρικό θέατρο)». Η ανακοίνωση εντάσσεται στο ανωτέρω ερευνητικό πρόγραμμα, που υλοποιείται με χρηματοδότηση του προγράμματος «Θαλής»-Αριστεία για την έρευνα (2012-2015) με επιστημονική υπεύθυνη του έργου την Καθηγήτρια κ. Άννα Ταμπάκη.

** Αικατερίνη Διακουμοπούλου-Ζαραμπούκα, Δρ. Θεατρολόγος, Διδάσκουσα Τμήματος Μουσικής Επιστήμης και Τέχνης Πανεπιστημίου Μακεδονίας, Εξωτερική Συνεργάτιδα του Προγράμματος «Χρυσαλλίς», μέλος της ερευνητικής ομάδας του 2ου υποέργου.

*Πρακτικά Ε' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών (Θεσσαλονίκη, 2-5 Οκτ. 2014):
Συνέχειες, ασυνέχειες, ρήξεις στον ελληνικό κόσμο (1204-2014):*

οικονομία, κοινωνία, ιστορία, λογοτεχνία

Τόμος Ε' (ISBN: 978-618-81771-2-3)

© 2015 Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών (www.eens.org)

Ο κρυμμένος αυτός θησαυρός άργησε να έρθει στην επιφάνεια, παρά το γεγονός ότι το Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών ήδη από την εικοσαετία 1960-1980 είχε εντάξει στα ερευνητικά του προγράμματα τη μελέτη των περιοδικών του 19ου αιώνα, ξεκινώντας από τα προεπαναστατικά περιοδικά.¹

Έτσι γενιές ερευνητών κατέθεσαν τεράστιο προσωπικό μόχθο αναζητώντας υλικό από τα περιοδικά αυτά, ανάλογα με τα προσωπικά ενδιαφέροντα ενός εκάστου ή μιας εκάστης, με αποτέλεσμα επανειλημμένες, ασυντόνιστες μεταξύ τους, αποδελτιώσεις και κατασπατάληση ανθρωπίνων δυνάμεων, χωρίς τελικά να έχει επιτευχθεί μέχρι σήμερα η συγκέντρωση του πολύτιμου αυτού υλικού σε μία βάση δεδομένων.

Το κενό αυτό έρχεται να καλύψει το υπό εκπόνηση πρόγραμμα «Χρυσαλλίς» και αυτό βέβαια εν μέρει, γιατί η πλήρης αποδελτίωση όλων των περιοδικών του 19ου αιώνα, ξεφεύγει από τα περιορισμένα χρονικά όρια ενός συγκεκριμένου προγράμματος.

Με την επισήμανση ότι το θέατρο στον ελληνικό περιοδικό τύπο του 19ου αιώνα δεν έχει τύχει μέχρι σήμερα μιας επιμέρους μελέτης, παρά το γεγονός ότι όλοι οι ειδικοί μελετητές του θεάτρου έχουν αντλήσει υλικό από αυτόν, θα επιχειρήσουμε μία πρώτη συνοπτική παρουσίαση, ενδεικτική των δημοσιευμάτων γύρω από το θέατρο στα πρώτα τριάντα χρόνια (1840-1872) από την εμφάνιση των περιοδικών κατά την μετεπαναστατική περίοδο, μέσα από τα εξής εννέα (9) περιοδικά που έχουν περιληφθεί προς αποδελτίωση στο πρόγραμμα «Χρυσαλλίς»:

1. «Ευρωπαϊκός Ερανιστής» (1840-1843)
2. «Αποθήκη των Ωφελίμων και Τερπνών Γνώσεων» (1847-1849)
3. «Ευτέρπη» (1847-1855)
4. «Ιωνική Μέλισσα» (1850-1852)
5. «Πανδώρα» (1850-1872)

1 Στο πλαίσιο του ερευνητικού προγραμματισμού τού ΚΝΕ/ΕΙΕ, (Έκθεση εικοσαετίας 1980, 42-43) αποδελτιώθηκαν τότε τα περιοδικά: α) *Ερμής ο Λόγιος* (Βιέννη 1811-1821), β) *Αθηνά* (Παρίσι 1819), γ) *Καλλιόπη* (Βιέννη 1819-1821), δ) *Μέλισσα* (Παρίσι 1819-1821), ε) *Μουσείον* (Παρίσι 1819), στ) *Ειδήσεις διά τα Ανατολικά Μέρη* (1811), ζ) *Ελληνικός Τηλέγραφος* (1812-1836) και η) *Φιλολογικός Τηλέγραφος* (Βιέννη 1817-1821). (βλ. *Τα ελληνικά προεπαναστατικά περιοδικά: Ευρετήριο*, 1971-1983).

6. «Θελξινόη»	(1855-1857)
7. «Φιλόκαλος Σμυρναίος»	(1858-1859)
8. «Χρυσαλλίσ»	(1863-1866)
9. «Ιλισσός»	(1868-1872)

Το περιεχόμενο του αποδελτιωμένου σχετικού υλικού², από τα ανωτέρω περιοδικά, μας οδήγησε στην ταξινόμησή του σε τέσσερις ενότητες: α) Ελληνική Δραματουργία, β) Ευρωπαϊκή Δραματουργία και γ) Αρχαίο θέατρο, ενώ συγκροτούνται και άλλες ενότητες όπως: δ) Βιογραφίες θεατρικών συγγραφέων, ε) Βιβλιοκρισίες θεατρικών έργων, στ) Θεατρικές ειδήσεις κ. ά. στις οποίες δεν θα αναφερθούμε λόγω του επιβεβλημένου περιορισμού της έκτασης της εισήγησής.³

Α' Ελληνική Δραματουργία

Το πρώτο χρονολογικά εμφανιζόμενο θεατρόμορφο έργο στα υπό εξέταση περιοδικά είναι το *Ειδύλλιον* του Ξενοφώντος Ραφόπουλου ή Ραφτόπουλου, Σμυρναίου λόγιου (1828-1859) που δημοσιεύεται στην *Ευτέρπη* το 1848. Πρόκειται για έμμετρο διάλογο βουκολικού περιεχομένου ανάμεσα σε δύο πρόσωπα τον Αυθέντη και τον Βουκόλο με θέμα τον ανεκπλήρωτο έρωτα του Βουκόλου, ερωτευμένου με την κόρη του αφέντη του, γεγονός που θα τον οδηγήσει στο θάνατο. (Σταματοπούλου-Βασιλάκου 2006, 230) Απηχώντας το πεισιθανάτιο πνεύμα του ρομαντισμού της εποχής, το κείμενο αυτό, αποτελούμενο από 18 τετράστιχες στροφές, βρίσκεται στο μεταίχμιο μεταξύ ποίησης και θεατρικής μορφής που στηρίζεται μόνο στη διαλογικότητα. Ασχολούμενος με την ποίηση από την ηλικία των 9 χρόνων, ο Ραφτόπουλος θα φύγει από τη ζωή τέσσερα χρόνια αργότερα το 1852 σε ηλικία 24 ετών, έχοντας στο ενεργητικό του πέρα από το κείμενο αυτό, άλλες δύο θεατρόμορφες δοκιμές του (*Αρετή και Μόσχος* και *Αι Χελιδόνες*), επίσης την έκδοση στη Σμύρνη του βραχύβιου φιλολογικού περιοδικού *Τρεις Χάριτες* το 1844 (Χατζηδήμος, 112) και το μυθιστόρημα *Το φρικτόν λάθος* το 1850, που θα διασκευαστεί αργότερα σε τετράπρακτο θεατρικό έργο και θα παιχτεί στη Σμύρνη το 1867 από το θίασο του Παντελή Σούτσα (Χατζηπανταζής 2002, 602-603).

2 Για την καταγραφή του αποδελτιωμένου υλικού που χρησιμοποιείται στην παρούσα εισήγηση βλ. Αρθρογραφία στο Β' μέρος της Βιβλιογραφίας.

3 Η ενότητα για το Λυρικό Θέατρο δεν περιλαμβάνεται στην παρούσα ανακοίνωση διότι αποτελεί αντικείμενο πραγμάτευσης της εισήγησης των Αύρα Ξεπαπαδάκου και Αλέξανδρου Χαρκιολάκη.

Ένα χρόνο μετά, το 1849 εντοπίζεται στο περιοδικό *Φιλόκαλος Σμυρναίος* μία μονόπρακτη κωμωδία με τίτλο *Τύχη με το καντάρι*, με κεντρικό ήρωα τον απένταρο Παύλο Ανάργυρο που βρίσκεται μπροστά σε ένα κυκεώνα οικονομικών προβλημάτων που συνεχώς αυξάνουν. Έχοντας περιέλθει σε απόγνωση, σκέφτεται να θέσει τέρμα στη ζωή του, όμως αναπάντεχα η τύχη τού χαμογελά, όταν βρίσκει μια καλά αμειβόμενη εργασία και παράλληλα γίνεται αποδέκτης χρηματικού ποσού (Σταματοπούλου-Βασιλάκου 2006, 270).

Πρόκειται για σύντομο σε έκταση (3 σελ.) κωμωδιογράφημα που στηρίζει την κωμικότητά του στην απρόσμενη εναλλαγή καταστάσεων, χωρίς φιλοδοξίες σκηνικής παρουσίας του.⁴ Δημοσιεύτηκε ανώνυμα με πιθανό συγγραφέα του τον εκδότη του περιοδικού Νικόλαο Κοντόπουλο, Σμυρναίο λόγιο, ο οποίος αργότερα θα επιδείξει θεατρική δραστηριότητα ως καθηγητής στην Ευαγγελική Σχολή της Σμύρνης ανεβάζοντας *Οιδίποδα τύραννο* με μαθητές του το 1870 σε δική του ελεύθερη μετάφραση (Σολομωνίδης 1954, 83).

Μετά μια δεκαετία, στην οποία εμφανίζεται να πυκνώνει η συγγραφή μονόπρακτων κωμωδιών (Σταματοπούλου-Βασιλάκου 2002, 87-91), απαραίτητου συμπληρώματος του δεύτερου μέρους, μετά το δράμα σε όλες τις παραστάσεις της εποχής, εντοπίζονται τέσσερα μονόπρακτα του νεαρού τότε Ιωάννη Καμπούρογλου (1851-1903) που δημοσιεύονται στο περιοδικό *Ιλισσός* το 1869 και 1870. Πρόκειται για τρεις κωμωδίες⁵ και ένα ιστορικό δράμα,⁶ πρωτόλειες δραματοουργικές απόπειρες, που δεν θα βρουν το δρόμο τους στη σκηνή.⁷

4 Άλλωστε δεν έχει εντοπιστεί παράστασή του.

5 Πρόκειται για τις μονόπρακτες κωμωδίες «Η χήρα» (Καμπούρογλου, 281-286), «Παλαιοί φάκελλοι, νέα πάθη» (Καμπούρογλου, 372-381) και «Πως τρέφεται ο έρως» (Καμπούρογλου, 170-184).

6 Πρόκειται για το μονόπρακτο δράμα του «Ο θάνατος του Φειδίου» (Καμπούρογλου, 137-144, 209-219).

7 Για τα μονόπρακτα έργα του πέραν των ανωτέρω αναφερόμενων βλ. Σταματοπούλου-Βασιλάκου 2002, 87-219. Ο Ιωάννης Καμπούρογλου ασχολήθηκε επίσης με τη μετάφραση θεατρικών έργων της ευρωπαϊκής δραματοουργίας, τα οποία παίχτηκαν κατ' επανάληψη στην ελληνική σκηνή (*Οι αδιάφοροι* μονόπρακτο δράμα του Ισπανού διπλωμάτη στην Αθήνα Enrique Gaspar (εκδόθηκε στην Αθήνα το 1874 και στην Κ/πολη το 1882), *Ιόνη* τρίπρακτο κωμωδία του Victorien Sardou (εν Αθήναις 1874), *Ραμπαγάς*, πεντάπρακτο κωμωδία του Victorien Sardou (εν Αθήναις 1878), *Δαλιδά* τετράπρακτο δράμα του Octave Feuillet (εν Κ/

Τις δύο τελευταίες χρονιές της εξεταζόμενης περιόδου (1870-1872) στο ίδιο περιοδικό (*Ιλισσός*), εντοπίζονται πέντε θεατρικά έργα, τέσσερα δράματα από τα οποία δημοσιεύτηκαν ενδεικτικά αποσπάσματα και μία κωμωδία που δημοσιεύεται ολόκληρη σε συνέχειες, και αφορούν έργα που είχαν υποβληθεί στο Βουτσιναίο Δραματικό Διαγωνισμό. Πρώτο δημοσιεύεται απόσπασμα του έργου *Η χριστιανή Ευγενία*, ήτοι *Το φρόνημα των πρώτων χριστιανών*⁸ έμμετρο πεντάπρακτο δράμα του Αντώνιου Αντωνιάδη, με θέμα από την εποχή των διωγμών των χριστιανών στη Ρωμαϊκή αυτοκρατορία, το οποίο μοιράστηκε εξ ημισείας το Α' βραβείο του Βουτσιναίου του 1870 με το τετράπρακτο σατυρικό δράμα του Κωνσταντίνου Βερσή *Αννίβας εν Γορτύνι*,⁹ απόσπασμα του οποίου δημοσιεύεται στη συνέχεια στο ίδιο περιοδικό.

Τον Α' Έπαινο της ίδιας χρονιάς αποσπά το πεντάπρακτο δράμα *Ο τελευταίος κόμης των Σαλώνων*¹⁰ του Σπυρ. Λάμπρου (1851-1919). Με υπόθεση παρμένη από το *Χρονικό του Γαλαξειδίου* του Κων. Σάθα, το έργο εμφανίζεται στο περιοδικό με μικρό απόσπασμά του. Θα εκδοθεί¹¹ αυτοτελώς την ίδια χρονιά και θα παιχτεί στην Αθήνα στις 5 Νοεμβρίου 1870 από την Ελληνοδραματική Εταιρεία

πολει 1882), *Ιωάννα των δακρύων και Ιωάννα των γελώτων* τετράπρακτο δράμα των Dunanoir και A. de Keraniou (εν Κ/πολει 1882), *Το στοιχείο* δράμα του Calderon de la Barca (εν Αθήναις 1903), *Πατρίς* πεντάπρακτο δράμα του Victorien Sardou (εν Αθήναις 1903), *Ο Αλκάδης της Θαλαμέας*, δράμα του Calderon de la Barca (εν Αθήναις 1903 και 1912) και *Σεβέρρος Τορέλλης* πεντάπρακτο δράμα του François Coppée (εν Αθήναις 1905), και παρά τις αποτυχημένες συμμετοχές του στους πρώτους θεατρικούς διαγωνισμούς, θα εμφανιστεί αργότερα ως κριτής στο Διαγωνισμό των Ολυμπίων (1888), στο Ρετσίνειο Διαγωνισμό (1895) και στο Διαγωνισμό του Συλλόγου των Φιλοτέχνων (1896) (Πετράκου 1999, 140, 381, 384).

- 8 Το έργο είχε υποβληθεί ξανά στον ίδιο διαγωνισμό το 1862, αλλά ανεπιτυχώς, όμως τη δεύτερη φορά, το 1870, χαρακτηρίζεται ως *εξαιρετικό με ενδιαφέροντα επεισόδια, θρησκευτικό συναίσθημα, τέλειους χαρακτήρες και βραβεύεται* (Πετράκου 1999, 42). Αναλυτική παρουσίαση του περιεχομένου του (βλ. Χατζηπανταζής 2006, 312-313). Πέρα από τη δημοσίευση του αποσπάσματός του, (Αντωνιάδης 1870) εκδίδεται και αυτοτελώς την επόμενη χρονιά (εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου Κ. Αντωνιάδου, 1871), όμως παρ'όλα αυτά δεν φαίνεται να έχει εντοπιστεί παράστασή του.
- 9 Το έργο εκδόθηκε αυτοτελώς την ίδια χρονιά (εν Αθήναις, 1870) όμως και αυτό δεν γνώρισε τα φώτα της σκηνής (Πετράκου 1999, 42).
- 10 Περισσότερα για το έργο (βλ. Πετράκου 1999, 41), και αναλυτική παρουσίασή του (βλ. Χατζηπανταζής 2006, 309 και Πετράκου 2014, 134-139).
- 11 Τυπώθηκε στο τυπογραφείο του περιοδικού *Ιλισσός*.

των Παντελή Σούτσα και Διονυσίου Ταβουλάρη (Χατζηπανταζής 2002, 88).

Με παραπλήσιο περιεχόμενο από την εποχή της Καταλονικής κατοχής στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία, δημοσιεύεται επίσης απόσπασμα από το πεντάπρακτο έργο *Ο άρχων του Ολύμπου ή Ιωάννης ο Καταλάνος* του Μαρίνου Κουτούβαλη¹² (1850-1926). Πρόκειται για ιστορικό δράμα η δράση του οποίου τοποθετείται στα Φάρσαλα της Θεσσαλίας το 1313 μ. Χ. με κεντρικό πρόσωπο τον σκληρό ηγεμόνα της περιοχής Ιωάννη τον Καταλάνο και εμφανείς επιρροές από τη *Μαρία Δοξαπατρή* του Δημ. Βερναρδάκη (Πετράκου 2012, 139-142). Το έργο, που είχε υποβληθεί ανεπιτυχώς το 1872 στο Βουτσιναίο Διαγωνισμό, εκδόθηκε αυτοτελώς το 1873, όμως δεν ευτύχησε να γνωρίσει τα φώτα της ράμπας.

Όλα τα ανωτέρω ιστορικά δράματα εντάσσονται στο κίνημα του ελληνικού ρομαντισμού που αντλεί τη θεματική του από το Βυζάντιο και τους νεότερους χρόνους, σε μία προσπάθεια αναζήτησης της ελληνικότητας, πάντα με απώτερο σκοπό την αναζήτηση της ελληνικής ταυτότητας και την ενδυνάμωση της εθνικής συνείδησης, στόχευση που υπηρέτησαν με προσήλωση οι Δραματικοί Διαγωνισμοί (Πετράκου 1999). Ήταν λοιπόν πολύ φυσικό, τα περιοδικά, αποτελώντας πάντοτε έκφραση σκέψης και βήμα διάλογου των διανοουμένων της εποχής, να ενδιαφερθούν να δημοσιεύσουν αποσπάσματα των έργων αυτών, συμμετέχοντας στον πυρετό της πνευματικής ζύμωσης που προκαλούσε η διενέργεια των Διαγωνισμών, με σκοπό την ευρύτερη διάχυσή τους στο αναγνωστικό κοινό, η οποία μέσω της κυκλοφορίας ενός περιοδικού μπορούσε ευχερέστερα και ταχύτερα να επιτευχθεί.

Την ενότητα αυτή συμπληρώνει η τρίπρακτη κωμωδία του Παναγιώτη Ζάνου *Ανδρογυναικομαχία*. Με υπόθεση παρμένη τόσο από τις *Εκκλησιάζουσες*, τη *Λυσιστράτη* και τις *Θεσμοφοριάζουσες* του Αριστοφάνη, όσο και τη *Γυναικοκρατία* του Δημ. Βυζάντιου, το έργο πραγματεύεται τον αιώνιο ανταγωνισμό των δύο φύλων για επικυριαρχία, διαμάχη που θα καταλήξει σε εκατέρωθεν υποχωρήσεις (Χατζηπανταζής 2004, 67-69). Υποβάλλεται στο Διαγωνισμό των Ολυμπίων το 1870, χωρίς όμως να διακριθεί

12 Γεννήθηκε στη Σμύρνη, με καταγωγή από τη Ζάκυνθο. Ήταν γιατρός και παράλληλα ασχολήθηκε επί μακρόν με τη συγγραφή θεατρικών έργων (Σταματοπούλου-Βασιλάκου 2006, 250 *passim*).

(Πετράκου 1999, 63). Παρ' όλα αυτά θα δημοσιευτεί ολόκληρο σε συνέχειες στο περιοδικό *Ιλισσός* από τον Δεκέμβριο του 1870 έως τον Γενάρη του 1871, οπότε θα παιχτεί με επιτυχία στην Αθήνα στις 14 Ιαν. 1871 από το θίασο Παντελή Σούτσα – Διον. Ταβουλάρη (Πετράκου 1999, 134) και στη συνέχεια θα εκδοθεί αυτοτελώς.

Β' Ευρωπαϊκή Δραματουργία

Την δεύτερη ενότητα συγκροτούν θεατρικά έργα της ευρωπαϊκής δραματουργίας που δημοσιεύονται στα υπό εξέταση περιοδικά μεταφρασμένα στα ελληνικά. Από το σύνολο των δεκαοκτώ (18) σχετικών αναγραφών, οι δεκατρείς (13) αφορούν στη δημοσίευση μονόπρακτων έργων, φαινόμενο που εντάσσεται στη γενικότερη προσπάθεια δημιουργίας ενός *corpus* μονόπρακτων θεατρικών έργων για την κάλυψη θεατρικών αναγκών και όχι μόνο (Σταματοπούλου-Βασιλάκου 2002, 87-219). Το έντονο αυτό ενδιαφέρον ερμηνεύεται από το γεγονός ότι τα κείμενα αυτά περιορισμένης έκτασης αφενός μπορούσαν εύκολα και γρήγορα να μεταφραστούν στα ελληνικά, κινητοποιώντας προς τούτο λόγους της εποχής (συγγραφείς, μεταφραστές, δημοσιογράφους κ. ά.),¹³ αφετέρου είχαν εξασφαλίσει τη δυνατότητα δημοσίευσής τους στο φιλόξενο χώρο των περιοδικών, τα οποία επεδίωκαν να εμπλουτίσουν την ύλη τους με εύπεπτα θεατρικά ή θεατρόμορφα αναγνώσματα. Δεν μας είναι γνωστή πάντως η διαδικασία επιλογής των κειμένων αυτών, εάν δηλ. την ευθύνη της επιλογής είχε ο εκδότης ή ο διευθυντής του περιοδικού, ή κάποιος από τη συντακτική επιτροπή, ή εάν προτείνονταν από τους μεταφραστές.

Ενδεικτικά μνημονεύουμε τη δημοσίευση των μονόπρακτων: *Το ρόδο που μοσχοβολά δεν μοιάζει στο χορτάρι*¹⁴, δραματική πράξη που μετέφρασε ο Γεώργιος Χ. Ζαλοκώστας, *Η Αγαρ εν τη ερήμω*,¹⁵

13 Ας σημειωθεί ότι ένας αριθμός μεταφράσεων δημοσιεύονται χωρίς μνεία μεταφραστή, ή μόνο με αρχικά ή αστερίσκο/ους, γεγονός που υποκρύπτει δύο εκδοχές: Η μετάφραση να έχει γίνει από τον ίδιο τον εκδότη/διευθυντή του περιοδικού ή από μέλος της συντακτικής του ομάδας ή να πρόκειται για μεταφραστική δοκιμή πιθανώς πρωτοεμφανιζόμενου μεταφραστή που επιθυμεί να κρύψει στην ανωνυμία την απειρία του.

14 *Ευτέρπη*, 1855, 132-138.

15 *Ευτέρπη*, 1855, 184-188. Πρόκειται για το έργο *Agar dans le désert: Petit drame biblique* της Mme de Staël (1766-1817) που το ξαναβρίσκουμε μεταφρασμένο από τον Μ. Π. Γκεντιλίνη στην *Πανδώρα* 1868, 468-471.

λυρική σκηνή της Mme de Stael που μετέφρασε η παιδαγωγός Πολυτίμη Κουσκούρη, οι μονόπρακτες κωμωδίες *Όνος και ρυάκιον*¹⁶ του Alfred de Musset, και *Δόξα και έρως*¹⁷ του Joseph Mery, *Επεισόδιον του πολέμου των δύο ρόδων*¹⁸ ανώνυμου συγγραφέα που μεταφράζει η Καλλιρόη Αντωνιάδου, *Το πανδοχείον του βίου*,¹⁹ μονόπρακτο του Alphonse Karr και *Σκηναί Παρισιναί: Κίρκη*²⁰ του Octave Feuillet, έργα που μετέφρασε ο Δημ. Ι. Καλογερόπουλος (ΔΙΚ), *Τα ρωμαντικά δράματα*²¹ παρωδία κατά το ιταλικόν, *Η γυνή ομοιάζει την σκιάν σου*²² και *Ο πίλος του ωρολογοποιού*²³ της Delphine de Girardin, μονόπρακτες κωμωδίες που μετέφρασε ο Κων/νος Ι. Δραγούμης και *Η χαρά προξενεί τρόπον*,²⁴ μονόπρακτη κωμωδία του Emile de Girardin που δημοσιεύτηκε σε συνέχειες στην *Πανδώρα* το 1871.

Από τα υπόλοιπα πέντε (5) πολύπρακτα που βρίσκονται δημοσιευμένα στα υπό εξέταση περιοδικά, το πρώτο είναι μία δίπρακτη κωμωδία *Το αριστείον της ζωγραφικής ή η εικόν της Δανάης*²⁵ ο συγγραφέας της οποίας δεν μνημονεύεται ούτε ο μεταφραστής της. Το έργο δεν εντοπίζεται να παίζεται. Ακολουθεί *Ο Οθέλλος του Σαίξπηρ* που δημοσιεύεται σε συνέχειες στο περιοδικό *Φιλόκαλος*

16 *Πανδώρα*, 1862, 156-162. Πρόκειται για το έργο του Alfred de Musset, *L'âne et le ruisseau : Comédie en 1 acte*. Paris: Charpentier, 1858.

17 *Πανδώρα*, 1867, 543-547. Πρόκειται για το έργο *Gloire et amour* του Joseph Méry (1797-1866). Είχε δημοσιευτεί στον τόμο: *Nouveau théâtre de salon*. Paris: Michel Lévy Frères, 1865 στη σειρά "Bibliothèque Contemporaine".

18 *Λισσός*, 1868, 118-122. Πιθανώς πρόκειται για δραματοποίηση υποθέσεως από το μυθιστόρημα του Aristide de Gondrecourt *Les derniers Kerven: Episode de la guerre de Deux Roses*. Paris: A. Cadot, 1844.

19 *Πανδώρα*, 1869, 271-275. Πρόκειται για το έργο του Alphonse Karr (1808-1890) *L'auberge de la vie: Proverbe en un acte*. Paris: Michel Lévy Frères, 1869 που είχε παιχτεί στη Nice.

20 *Πανδώρα*, 1869, 311-315. Πρόκειται για το έργο Circé, scène parisienne, proverbe en un acte του Octave Feuillet (1821-1890).

21 *Λισσός*, 1870, 251-262.

22 *Πανδώρα*, 1870, 417-425.

23 *Πανδώρα* 1871, 477-491. Πρόκειται για το έργο της Delphine de Girardin (1804-1855) *Le chapeau d'un horloger: Comédie un 1 acte en prose*. Paris: Michel Lévy Frères, 1859 που είχε παιχτεί στο Théâtre de Gymnase στις 16 Δεκ. 1854.

24 Πρόκειται για το έργο του Emile de Girardin (1806-1881) *La joie fait peur: Comédie en 1 acte en prose*. Paris: Michel Lévy Frères, 1854 που παίχτηκε στο Παρίσι στο Théâtre-Français στις 25 Φεβρ. 1854.

25 *Πανδώρα*, 1852, 97-107.

Σμυρναίος το 1858 χωρίς μνεία μεταφραστή.²⁶ Θα παιχτεί για πρώτη φορά στην Αθήνα το 1866 από το θίασο «Αισχύλο» Π. Σούτσα – Δ. Ταβουλάρη σε μετάφραση του Δημ. Βικέλα η οποία θα εκδοθεί αυτοτελώς στην Κ/πολη το 1873 και στην Αθήνα το 1876.

Ακολουθούν τρία ακόμη δράματα, η *Ιουλίτσα*²⁷ του Octave Feuillet τρίπρακτο δράμα που δημοσιεύεται σε συνέχειες στην *Πανδώρα* το 1869 χωρίς μνεία μεταφραστή και *Οι παράφρονες*²⁸ τετράπρακτο δράμα του Riccardo di Castelvechio που δημοσιεύεται σε συνέχειες στο περιοδικό *Ιλισσός* την ίδια χρονιά σε μετάφραση Σπυρ. Λάμπρου.²⁹ Οι δύο ανωτέρω μεταφράσεις αποτελούν χαρακτηριστικά δείγματα ταυτόχρονης ή με μικρή χρονική απόσταση μετακένωσης κειμένων της ευρωπαϊκής δραματουργίας στην ελληνική γλώσσα, αποκαλυπτικό ότι τα περιοδικά ενημερώνονταν συχνά σχετικά γρήγορα για την έκδοση θεατρικών έργων ή την παρουσί-ασή τους σε ευρωπαϊκά θέατρα.

Η ενότητα αυτή συμπληρώνεται με την δημοσίευση της *Ευλαλίας Ποντού*,³⁰ πεντάπρακτου δράματος του Frédéric Soulié (1800-1847) που δημοσιεύεται σε συνέχειες στο περιοδικό *Ιλισσός* από το Μάιο 1870 έως το Νοέμβριο 1871, χωρίς όμως μνεία του μεταφραστή.

Ολοκληρώνοντας την ενότητα αυτή παρατηρούμε ότι από το σύνολο των μεταφρασμένων δεκαοκτώ (18) έργων της ευρωπαϊκής δραματουργίας που δημοσιεύονται στα υπό εξέταση περιοδικά, δεκαπέντε (15) είναι έργα της γαλλικής δραματουργίας, δύο της ιταλικής (*Οι παράφρονες*, *Τα ρωμαντικά δράματα*) και ένα (1)

26 Πίσω από την ανωνυμία το πιθανότερο είναι να κρύπτεται ο Σμυρναίος λόγιος Νικόλαος Κοντόπουλος, εκδότης του περιοδικού *Φιλόκαλος Σμυρναίος*, δημοσιογράφος, θεατρικός συγγραφέας και εκπαιδευτικός. Πρόκειται για την πρώτη απόπειρα μετάφρασης του έργου στα ελληνική, η οποία δεν γνωρίζουμε εάν έχει χρησιμοποιηθεί σε παράσταση του έργου.

27 Πρόκειται για το έργο του Octave Feuillet *Julie: drame en 3 actes*. Paris : Michel Levy, 1869, που παίχτηκε στην Comédie-Française στις 4 Μαΐου 1869. Στην ελληνική σκηνή δεν εμφανίζεται να παίζεται.

28 Πρόκειται για το έργο του Riccardo di Castelvechio *I matti: Commedia in quattro atti*. Milano: F. Sanvito, 1866.

29 Στη μετάφραση αυτή παίχτηκε στην Αθήνα στις 12 Δεκ. 1876 (Χατζηπανταζής 2002, 216).

30 Πρόκειται για το έργο *Eulalie Pontois: Drame en 5 actes* που εκδόθηκε στο Παρίσι το 1843 και παίχτηκε στο Théâtre Ambigü-Comique στις 18 Μαΐου της ίδιας χρονιάς. Στην Ελλάδα θα παιχτεί στην Αθήνα από το θίασο Μένανδρο στις 5 Νοεμ. 1877 (Χατζηπανταζής 2012, 245).

της αγγλικής (*Οθέλλος*), ενώ στους μεταφραστές εντοπίζονται και δύο γυναίκες, η παιδαγωγός Πολυτίμη Κουσκούρη³¹ (1820-1854) που μεταφράζει το μονόπρακτο δράμα *Η Αγάρ εν τη ερήμω* της Mme de Stael και η Καλλιρόη Αντωνιάδου που μεταφράζει το *Επεισόδιον του Πολέμου των δύο ρόδων*, αντιπροσωπευτικό δείγμα εμφάνισης της γυναικείας λογισσύνης στον τομέα της μετάφρασης θεατρικών έργων, το 19^ο αιώνα, ισχνής μεν, αλλά ευπρόσωπης παρουσίας, πέραν της χρονικά μεταγενέστερης σχετικής ενασχόλησης των ηθοποιών Πιπίνας Βονασέρα, Ελένης Κοτοπούλη και Ελένης Αυγερινού (Σταματοπούλου-Βασιλάκου 2010, 45).

Συμπερασματικά, η δημοσίευση θεατρικών έργων σε σχέση με τη λοιπή λογοτεχνική παραγωγή (ποίηση και πεζογραφία) στα ελληνικά περιοδικά του 19ου αιώνα, όπως είναι ήδη γνωστό, είναι πολύ ισχνή, με παρατηρούμενες αυξομειώσεις σε μερικά από αυτά. (Καρποζήλου 1991, 178, 188-194). Έναντι της ελληνικής, υπερισχύει η παρουσία της ευρωπαϊκής θεατρικής δημιουργίας και ιδιαίτερα της γαλλικής δραματοουργίας, έργα της οποίας μεταφράζονται κατά προτίμηση, φυσικό επακόλουθο της γαλλικής παιδείας των Ελλήνων λογίων, που την μετακενώνουν στον ελληνικό χώρο, ανταποκρινόμενοι στο αίτημα της εποχής για πολιτισμική αναγέννηση από την Εσπερία.

Με βάση τα μέχρι τώρα δεδομένα από το αποδελτιωμένο υλικό των ανωτέρω εντύπων, συνάγεται το συμπέρασμα ότι τα περιοδικά, προκειμένου να ικανοποιήσουν τις απαιτήσεις ενός ευρέος και όχι ειδικού αναγνωστικού κοινού, επιλέγουν μεταφράσεις κατά κύριο λόγο σύντομων σε έκταση θεατρικών κειμένων, μονόπρακτων ή δίπρακτων και όταν πρόκειται για πολύπρακτα έργα, αυτά τα δημοσιεύουν σε συνέχειες, για να μην κουράσουν τους αναγνώστες τους και για να αφήσουν περιθώριο και για δημοσιεύσεις άλλων κειμένων. Το γεγονός ότι λίγα από αυτά τα θεατρικά κείμενα βρίσκουν το δρόμο τους για την ελληνική σκηνή, αποδεικνύει αφενός ότι τα θεατρικά έργα, πρωτότυπα ή μη, προσφέρονταν κυρίως προς ανάγνωση και λιγότερο για σκηνική αναπαράσταση και αφετέρου ότι οι μεταφραστικές επιλογές περιορίζονταν στον κύκλο ενδιαφερόντων των λογίων, χωρίς να λαμβάνουν υπόψη τους τις δυνατότητες των νεόκοπων ακόμη τεχνιτών της υποκριτικής τέχνης στην Ελλάδα.

31 Μπούμπουρα, 2011. Επίσης Ριζάκη, 2007.

Γ' Αρχαίο Θέατρο *

Το ενδιαφέρον για την αρχαιότητα σε όλες τις πτυχές της κυριαρχεί στον ελληνικό περιοδικό τύπο του 19^{ου} αιώνα, αντικατοπτρίζοντας το ζητούμενο της εποχής, σύνδεση του νέου Ελληνισμού με την αρχαία ελληνική κληρονομιά, με τελική στόχευση την τόνωση της εθνικής συνείδησης. Οι Νεοέλληνες ανακαλύπτουν την αρχαία Ελλάδα μέσα από την αρχαιοφιλία της Δύσης που ήδη από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα είχε στρέψει το ενδιαφέρον της σε όλες τις εκφάνσεις του αρχαιοελληνικού πολιτισμού, επιρροές τις οποίες ενσωματώνει στα σύγχρονά της δημιουργήματα σε όλους τους τομείς των γραμμάτων και των τεχνών (φιλοσοφία, λογοτεχνία, θέατρο, μουσική, καλές τέχνες, αρχιτεκτονική).

Η πορεία προς την αναζήτηση και εγκόλπωση της αρχαίας πολιτιστικής κληρονομιάς από την πνευματική elite της απελευθερωμένης Ελλάδας ενδυναμώνεται από τα εντυπωσιακά αποτελέσματα των ανασκαφών των ξένων αρχαιολογικών αποστολών που έρχονται να προσθέσουν νέα ερείσματα τεκμηρίωσης του ιδεολογήματος της ελληνικότητας. Έτσι το νεοσύστατο ελληνικό κράτος, υπό την επιρροή του βαυαρικού νεοκλασικισμού αλλά και του ρομαντισμού, θα χρησιμοποιήσει την ελληνική αρχαιότητα ως ακλόνητη απόδειξη της συνέχειας του Ελληνισμού, ιδεολόγημα που θα εξυπηρετήσει το κίνημα του Μεγαλοϊδεατισμού και του Αλυτρωτισμού, συντηρώντας ανέξοδα τον πατριωτισμό του ελληνικού λαού.³²

Στο πλαίσιο της πνευματικής και ιδεολογικής αυτής ζύμωσης το ενδιαφέρον για το αρχαίο θέατρο επιστρατεύτηκε ως ένα επιπλέον τεκμήριο αφενός της ελληνικότητας, αφετέρου της ευρωπαϊκής ταυτότητας του νεόκοπου κρατιδίου, αφού οι Δυτικοί είχαν ήδη διατρέψει στη μελέτη του και σε προσπάθειες αναβίωσής του.

Ήταν λοιπόν πολύ φυσικό, η στροφή προς την κλασική αρχαιότητα να προσελκύσει το ενδιαφέρον των συντακτών των περιοδικών οι οποίοι εμπλουτίζουν την ύλη τους με θεματολογία

* Την ενότητα αυτή επεξεργάστηκε και παρουσίασε στο Ε' Διεθνές Συνέδριο της Ευρωπαϊκής Εταιρείας Νεοελληνικών Σπουδών η Αικατερίνη Διακουμπούλου-Ζαραμπούκα.

32 Από την πλούσια σχετική βιβλιογραφία βλ. ενδεικτικά: Σκοπετέα 1988, Κιτρομηλίδης 1996, Petropoulos 1997, Ντριώ 1998, Πολίτης 1998, Rosen 1998, Hobsbawm 2000, Διαμαντούρος 2002, Μυστακίδου 2004, Κρεμμυδάς 2010.

σχετική με την αρχαία δραματουργία και το αρχαίο θέατρο. Από την πληθώρα των άρθρων για την αρχαιότητα, τέσσερις είναι οι κύριοι τομείς για το αρχαίο θέατρο που εντοπίζονται στα υπό εξέταση περιοδικά, οι οποίοι αναφέρονται εδώ με αντιπροσωπευτικά δημοσιεύματα:

- α) Η πρόσληψη του αρχαίου ελληνικού θεάτρου μέσω της ευρωπαϊκής δραματουργίας (βλ. ενδεικτικά Περί της συνθέσεως υπό Αλεξάνδρου Δουμά του δράματος *Orestie*, κατά τα πρότυπα των αρχαίων Ελλήνων ποιητών).³³
- β) Η πρόσληψη του αρχαίου δράματος μέσω της παραστασιογραφίας. Ενδεικτικά μνημονεύονται η παράσταση της *Αντιγόνης* στο Βερολίνο το 1842 και ο αντίκτυπός της στην αθηναϊκή παραστασιογραφία όπως αποτυπώνεται στην παράστασή της *Αντιγόνης* στο Ηρώδειο 1867,³⁴ η παράσταση της *Εκάβης* στη Χάλκη³⁵ και ο *Οιδίπους Τύραννος* στη Γαλλία.³⁶
- γ) Η αρχαιολογία και η αρχιτεκτονική των αρχαίων θεάτρων.
 1. Η αρχαιολογία, η αρχιτεκτονική και η τοπογραφία εμφανίζεται συχνά συνυφασμένη με το αρχαίο θέατρο. (π. χ. Τοπογραφική περιγραφή της πόλης των Θηβών).³⁷
 2. Περιγραφή των ευρημάτων ανασκαφής (π. χ. στη περιοχή της Ρώμης: γλυπτά, ένα θέατρο κ. α.).³⁸
 3. Στοιχεία για το θέατρο του Διονύσου και την ιστορία του μετά την ανακάλυψή του. Η ανασκαφή στο θέατρο του Διονύσου υπήρξε δημοφιλές θέμα για την αρθρογραφία των περιοδικών. Στα τεύχη της *Χρυσασίδας* του 1863 υπάρχουν εκτενή άρθρα για τις ανασκαφές στο θέατρο από Γερμανούς αρχαιολόγους, περιγραφή του θεάτρου και των αρχαιολογικών ευρημάτων, αναφορά στην ιστορική

33 *Θελξινόη*, 1856.

34 Πρόκειται για την παράσταση της «Αντιγόνης» στο Βερολίνο του 1842. Είχε προηγηθεί η παράσταση στο Πότσταμ το 1841 σε σκηνοθεσία του Ludwig Tieck, με τα μελοποιημένα χορικά από τον Μέντελσον (*Πανδώρα* 1850). Βλ. επίσης: Σιδέρης 1963, Μαυρομούστακος 1999 και Ρεμεδιάκη 2004.

35 *Πανδώρα*, 1856.

36 *Πανδώρα*, 1857.

37 (*Αποθήκη των Ωφελίωνων και των Τερπνών Γνώσεων* 1849). Ίσως πρόκειται για μελέτημα του Αλεξάνδρου Ρίζου Ραγκαβή, ο οποίος υπήρξε μόνιμος συνεργάτης του περιοδικού στον τομέα της Αρχαιολογίας.

38 *Πανδώρα* 1850.

χρήση του χώρου.³⁹ Ενδιαφέρον παρουσιάζει ανυπόγραφο άρθρο στην *Πανδώρα*, όπου στηλιτεύεται η αδιαφορία των Αθηναίων για τη διάσωση και ανάδειξη των αρχαιοτήτων, αλλά και για τη δημιουργία μουσείου με σκοπό τη φύλαξη των αρχαιοτήτων του θεάτρου του Διονύσου.⁴⁰

δ) Μελέτες και κριτική ανάλυση για το αρχαίο θέατρο.

Κριτική ανάλυση (βλ. ενδεικτική ανάλυση του όρου «Μυθιστορία» όπως την περιγράφει ο Huet, με παραπομπές στον Αριστοτέλη).⁴¹

Παρουσίαση έργων και συγγραφέων (π. χ. το έργο του Αριστοφάνη και υποστήριξη του έναντι των επικριτών του. Στο τέλος του συγκεκριμένου άρθρου ο Ραγκαβής έχει προσθέσει βιβλιογραφία των νεώτερων εκδόσεων και μεταφράσεων έργων του Αριστοφάνη. Πρόκειται για μία συναρμογή κριτικής τοποθέτησης και φιλολογικής μελέτης).⁴²

Αρχαία ελληνική μουσική (π. χ. μια σύντομη αναδρομή στην ιστορία της μουσικής με έμφαση στην αρχαιοελληνική καταγωγή και τη θρησκευτική μουσική).⁴³

Φιλολογικές μελέτες (π. χ. μελέτη η οποία δημοσιεύεται σε συνέχειες στο περιοδικό *Θελξινόη* της Κ/πολης, με θέμα την εξέλιξη της Νέας Κωμωδίας και τη σημασία της για τον αντικατοπτρισμό των ηθών και των ιδεών της εποχής της.⁴⁴ Πρόκειται για μετάφραση του μελετήματος των M. Benoît και G. Guizot, με τίτλο: *Ο Μένανδρος ή Περί νέας κωμωδίας παρ Έλλησι*. Η μελέτη πραγματεύεται το περιεχόμενο της Νέας Κωμωδίας, η οποία αντλεί τη θεματολογία της κυρίως από την ιδιωτική ζωή. Σχολιάζονται οι κοινωνικοί ρόλοι της γυναίκας και ο τρόπος που παρουσιάζεται στη Νέα Κωμωδία. Επιμέρους σημαντικές ενότητες του άρθρου αφορούν στην επιστήμη της φιλολογίας και στην ανάδειξη της κωμωδίας σε αντικείμενο μελέτης καθώς και στη σχέση της Νέας Κωμωδίας με το σατυρικό δράμα. Δίνεται έμφαση στη θεματολογία, κυρίως στη θρησκευτική κριτική και τα ιδιωτικά ήθη, την εμφάνιση του έρωτα, τη σχέση κυρίου και δούλου. Όσον αφορά τη κριτική

39 Περβανόγλους 1863 και *Χρυσσαλίσ* 1863.

40 *Πανδώρα* 1864.

41 Διαμαντόπουλος 1848.

42 Ραγκαβής, 1841.

43 *Αποθήκη των Ωφελίμων και Τερπνών Γνώσεων* 1848.

44 *Θελξινόη*, 1856.

του θρησκευτικού συστήματος, περισσότεροι ευάλωτοι στη διακωμώδηση είναι οι θεοί με έντονες ανθρώπινες αδυναμίες. Η διαδικασία κριτικής του θρησκευτικού συστήματος ξεκινά από τον Όμηρο. Το δράμα, ακολουθώντας την κοινωνία, εντείνει την κριτική. Τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τραγωδίας και κωμωδίας. Οι συνθήκες που επικρατούσαν κατά τον αιώνα του Μενάνδρου, όταν και ήκμασε η Νέα Κωμωδία. Το τελευταίο μέρος της μελέτης εστιάζει στην εθιμική διάσταση που έχει λάβει η θρησκευτική εμπειρία στην Νέα Κωμωδία και στη σημασία της τύχης για την έκβαση της ζωής του ανθρώπου). Οι βιογραφίες των δραματικών ποιητών (π. χ. βιογραφικές πληροφορίες για τον Σοφοκλή ή ακόμα και συγκρίσεις με Ευρωπαίους συγγραφείς οι οποίοι επηρεάστηκαν από τον μεγάλο τραγικό και συνέγραψαν έργα με την ίδια θεματολογία).⁴⁵

Άρθρα για νεανικό ή σχολικό αναγνωστικό κοινό (βλ. ενδεικτικά κείμενο του Θ. Καρούσου το οποίο αναφέρεται στις παραδόσεις του σχολικού έτους 1860-1861, όπου παραθέτει την υπόθεση της *Εκάβης* του Ευριπίδη καθώς και κάποια σχόλια για την τραγωδία⁴⁶ Στο απόσπασμα αυτό ο συγγραφέας συμπληρώνει εκτενές βιογραφικό σημείωμα του Ευριπίδη και σχολιάζει βασικά χαρακτηριστικά του ύφους του, το οποίο συγκρίνει με εκείνο των άλλων δύο τραγικών ποιητών.

Μεταφρασμένα αποσπάσματα (π.χ. μετάφραση της *Λυσιστράτης*).⁴⁷

Η αρθρογραφία αρχαιοελληνικού περιεχομένου στην πλειονότητά της συγκροτείται από μεταφράσεις μελετημάτων και η θεωρητική τοποθέτηση των περισσότερων αρθρογράφων εμφανίζεται μιμητική, μεταφέροντας απλώς τις θέσεις των Ευρωπαίων λογίων. Οι μεταφρασμένες πραγματείες Ευρωπαίων ελληνιστών επιλέγονταν τυχαία για να υπηρετήσουν τις δύο εθνικές «απαιτήσεις», την αδιάρρηκτη συνέχεια του ελληνισμού και τη θέση της Ελλάδας σε σχέση με τη δύση, χωρίς κάποιο συγκεκριμένο άξονα με αποτέλεσμα τη στείρα πρόσληψη της ευρωπαϊκής αρχαιογνωσίας.⁴⁸

45 Πείσανδρος 1850.

46 Λιναρδάτος 1866 και Πανδώρα 1863.

47 Πανδώρα 1864.

48 Πατρικίου, 2004.

Μπορούσαν άραγε οι συντάκτες των περιοδικών στα μέσα του 19^{ου} αι. να συνδιαλεχθούν αυτοδύναμα με το αρχαιοελληνικό παρελθόν; Η απάντηση είναι μάλλον αρνητική, εκτός από ελάχιστες περιπτώσεις, όπως αποτυπώνονται σε δύο ενδεικτικά παραδείγματα: Το πρώτο αφορά την ανακάλυψη του θεάτρου του Διονύσου και το ανυπόγραφο άρθρο στην *Πανδώρα* όπου στηλιτεύεται η αδιαφορία των Αθηναίων για τη διάσωση και ανάδειξη των αρχαιοτήτων,⁴⁹ την ίδια στιγμή όπου η επικαιρότητα εξήρε την γερμανική σκαπάνη και το δεύτερο παράδειγμα, πολύ πιο σημαντικό, αφορά στο πρώιμο άρθρο του Ραγκαβή, στον *Ευρωπαϊκό Ερανιστή* του 1841, στο οποίο ο διαπρεπής αρχαιολόγος της εποχής εμβραθύνει στις αρετές της αριστοφανικής εργογραφίας.⁵⁰

Βιβλιογραφία

Διαμαντούρος, Ν.: *Οι απαρχές της συγκρότησης του σύγχρονου κράτους στην Ελλάδα: 1821-1828*. Αθήνα: ΜΙΕΤ, 2002.

Τα Ελληνικά προεπαναστατικά περιοδικά: Ευρετήρια. Επιμ. Αγγελική Γαβαθά-Παναγιωτοπούλου, Ρωξάνη Αργυροπούλου, Άννα Ταμπάκη, Εμμανουήλ Φραγκίσκος. Αθήνα: ΚΝΕ/ΕΙΕ, 1971-1983. 3 τόμ.

Καρπόζηλου, Μάρθα: *Τα ελληνικά οικογενειακά φιλολογικά περιοδικά (1847-1900)*. Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων 1991.

Κέντρον Νεοελληνικών Σπουδών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών: *Έκθεση εικοσαετίας: 1960-1980*. Αθήνα: ΚΝΕ/ΕΙΕ, 1980.

Κιτρομηλίδης Π.: *Νεοελληνικός Διαφωτισμός: Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*. Αθήνα: Μ. Ι. Ε. Τ 1996.

Κρεμμυδάς Βασίλης: *Η Μεγάλη Ιδέα. Μεταμορφώσεις ενός εθνικού ιδεολογήματος*. Αθήνα: Τυποθήτω 2010.

Μαυρομούστακος, Πλάτων: «Παραστάσεις αρχαίου ελληνικού δράματος στην Ευρώπη κατά τους νεότερους χρόνους». Στο: *Γ' Διεθνής Επιστημονική Συνάντηση Επτανησιακής Γραμματείας Ελληνιστών*, Κέρκυρα, 1997. Αθήνα: Καστανιώτης, 1999: 77-87.

Μπούμπουρα, Μαρία: *Γυναικεία εκπαίδευση: Η παιδαγωγός*

49 *Πανδώρα* 1864.

50 Ραγκαβής 1841.

- Πολυτίμη Κουσκούρη. Μεταπτυχιακή Εργασία στο Τμήμα Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών της Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης, Ρέθυμνο 2011.*
- Μυστακίδου Αικατερίνη: *Η Μεγάλη Ιδέα στον τύπο του γένους*. Αθήνα: Πατάκης 2004.
- Ντριώ Εδουάρδος: *Η Μεγάλη Ιδέα: Η αναγέννηση του Ελληνισμού*. Μφρ. Αλεξάνδρα Δρακοπούλου. Αθήνα: Κάτοπτρο 1998.
- Πατρικίου, Έλενα: «Τα ανομολόγητα δάνεια. Οι πρώτες προσλήψεις δυτικοευρωπαϊκών φιλολογικών και αισθητικών ερμηνειών της τραγωδίας από τη νεοελληνική διανόηση και το νεοελληνικό θέατρο». Στα *Πρακτικά Β΄ Πανελληνίου Θεατρολογικού Συνεδρίου*, Τμήμα Θεατρικών Σπουδών Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα: Ergo 2004: 163-173.
- Πολίτης Αλ.: *Ρομαντικά χρόνια: Ιδεολογίες και νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830-1880*. Αθήνα: Ε. Μ. Ν. Ε. -Μνήμων 1998.
- Πετράκου, Κυριακή: *Οι θεατρικοί διαγωνισμοί: 1870-1925*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 1999.
- : «Η καταλανική παρουσία στο νεοελληνικό θέατρο» στον τόμο: *Η Καταλανο-αραγωνική κυριαρχία στον ελληνικό χώρο*. Αθήνα: Ινστιτούτο Θερβάντες, 2012, 133-153.
- Ρεμεδιάκη, Ιωάννα: «Η πρώτη παράσταση της Αντιγόνης στην Ελλάδα και την Γερμανία. Μεταφραστικές και άλλες σχέσεις.» Στα *Πρακτικά του Β΄ Πανελληνίου Θεατρολογικού Συνεδρίου*. Τμήμα Θεατρικών Σπουδών Πανεπιστημίου Αθηνών. Αθήνα: Ergo, 2004: 155-161.
- Ριζάκη, Ειρήνη: *Οι «γράφουσες» Ελληνίδες: Σημειώσεις για τη γυναικεία λογοσύνη του 19ου αιώνα*. Αθήνα: Κατάρτι, 2007.
- Σαχίνης Απόστολος: *Συμβολή στην ιστορία της Πανδώρας και των παλιών περιοδικών*. Αθήνα, 1964.
- Σκοπετέα, Ε.: *Το «Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα, Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*. Αθήνα: Πολύτυπο 1988.
- Σολομωνίδης, Χρ.: *Το θέατρο στη Σμύρνη: 1675-1922*. Αθήνα, 1954.
- Σταματοπούλου-Βασιλάκου, Χρυσόθεμις «Οι Έλληνες ηθοποιοί και το δραματουργικό τους έργο το 19ο αιώνα: Μία πρώτη σφαι-

- ρική προσέγγιση». *Πρακτικά Δημερίδας στη μνήμη της Αγνής Μουζενίδου με θέμα «Ο ηθοποιός και η τέχνη της υποκριτικής: Θεωρία και πράξη, ιστορία και παρόν»*. Επιμ. Γρηγόρης Ιωαννίδης. Αθήνα: Τμήμα Θεατρικών Σπουδών, Ergo, 2010, 35-45.
- : «Ελληνική βιβλιογραφία μονόπρακτων έργων του 19ου αιώνα: Α΄ συμβολή». *Παράβασις* 4 (2002) : 87-213.
- : *Το θέατρο στην καθ'ημάς Ανατολή: Κωνσταντινούπολη-Σμύρνη: Οκτώ μελετήματα*. Αθήνα: Πολύτροπον, 2006.
- Χατζηδήμος, Αθανάσιος: «Σμυρναϊκή βιβλιογραφία». *Μικρασιατικά Χρονικά* 4 (1948): 112.
- Χατζηπανταζής, Θόδωρος: *Από του Νείλου μέχρι του Δουνάβεως*. Τόμ. Α1-Α2. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2002.
- : *Από του Νείλου μέχρι του Δουνάβεως*. Τόμ. Β1-Β2. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2012.
- : *Η ελληνική κωμωδία και τα πρότυπά της στο 19ο αιώνα*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2004.
- : *Το ελληνικό ιστορικό δράμα από το 19ο στον 20ό αιώνα*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών. 2006.
- Hobsbawm E. J.: *Η εποχή των επαναστάσεων, 1789-1848*. Αθήνα: Μ. Ι. Ε. Τ. 2000.
- Petropoulos J. A.: *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο Ελληνικό Βασίλειο (1833-1843)*. Τόμοι Α΄-Β΄, Αθήνα: Μ. Ι. Ε. Τ. 1997.
- Rosen Fr.: *Ο ελληνικός εθνικισμός και ο βρετανικός φιλελευθερισμός*. Αθήνα: Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Ε. Ι. Ε. 1998.

Αρθρογραφία

- «Ανασκαφαί Ρώμης», *Πανδώρα Β΄* (1850): 47-48.
- «Η Αντιγόνη επί των νέων θεάτρων», *Πανδώρα Β΄* (1850): 44- 47.
- Αντωνιάδης, Αντώνιος: «*Η χριστιανή Ευγενία, ήτοι Το φρόνημα των πρώτων Χριστιανών*». *Ιλισσός Η΄-Θ΄* (1870):121-127.
- «*Το αριστείον της ζωγραφικής ή η εικόν της Δανάης: Κωμωδία εις δύο πράξεις*. Μετ. εκ του γαλλικού». *Πανδώρα*, 52 (1852): 97-107.

- Βέρος: «Τα ρομαντικά δράματα: Παρωδία κατά το ιταλικόν». *Ιλισσός* Η-Θ' (1870): 251-262.
- Βερσής, Κωνσταντίνος: «Αννίβας εν Γορτύνι: Δράμα σατυρικόν εις μέρη πέντε». *Ιλισσός* Ι' (30/9/1870): 273-276.
- «Η γυνή ομοιάζει την σκιάν σου: Κωμωδία εις 1 πράξιν. Μετ. ελευθέρως εκ του γαλλικού υπό Κων/νου Ι. Δραγούμη». *Πανδώρα* 498, (1870): 417-425.
- Διαμαντόπουλος, Α.: «Περί του ορισμού της μυθιστορίας (Roman.)». *Αποθήκη των Ωφελίμων και Τερπνών Γνώσεων* 17 (1848): 243-246.
- «Ελληνικόν δράμα εν Γαλλία». *Πανδώρα* 179 (1857): 252-253.
- «Επεισόδιον του πολέμου των δύο ρόδων. Εκ του γαλλικού. Μετ. Καλλιρόη Αντωνιάδου». *Ιλισσός* Δ' (1858): 118-122.
- Ζάνος, Παναγιώτης: «Ανδρογυναικομαχία: Κωμωδία εις μέρη τρία». *Ιλισσός* ΙΓ'-ΙΔ' (1870): 358-371, ΙΕ'-ΙΣΤ' (1870): 404-416, ΙΖ' (1871): 441-445.
- «Θεατρική παράστασις». *Πανδώρα* 146, (1856): 45-46.
- «Θέατρον Διονύσου». *Πανδώρα* 339 (1864): 52-53.
- Καμπούρογλου, Ιωάννης: «Ο θάνατος του Φειδίου». *Ιλισσός* Δ' (1869): 137-144, Στ' (1869): 209-219.
- Καμπούρογλου, Ιωάννης: «Παλαιοί φάκελλοι, νέα πάθη». *Ιλισσός* Ι' (1870): 372-381.
- Καμπούρογλου, Ιωάννης: «Πως τρέφεται ο έρως: Μίμος εις τρεις σκηνάς». *Ιλισσός* Στ'-Ζ' (1870): 170-184.
- Καμπούρογλου, Ιωάννης: «Η χήρα: Δύο ώραι εντός αθηναϊκής αιθούσης». *Ιλισσός* Θ' (1869): 281-286.
- Κουτούβαλης, Μαρίνος: «Ιωάννης ο Καταλάνος άρχων του Ολύμπου». *Ιλισσός* ΚΒ' (1872): 516-519.
- Λάμπρος, Σπυρίδων: «Ο τελευταίος κόμης των Σαλώνων: Απόσπασμα». *Ιλισσός* Στ'-Ζ' (1872): 211-212.
- Λιναρδάτος, Διονύσιος: «Υπόθεσις της Εκάβης και σκέψεις επί των δραμάτων του Ευριπίδου». *Πανδώρα* 320 (1866): 186-189 και 321 (1863): 212-217.
- «Ο Μένανδρος ή περί νέας κωμωδίας παρ Έλλησι». *Θελξινόη* ΙΕ' [1856]: 97-105.

- «Ορεστία». *Θελξινόη* 1 (1856): 24.
- Πείσανδρος: «Οιδίπους Τύραννος». *Η Ιωνική Μέλισσα* 4 1850: 47-48.
- Περβανόγλους, Π.: «Το διονυσιακόν θέατρον των Αθηνών». *Χρυσάλλης* 3 (1863): 73-77.
- «Περί μουσικής». *Αποθήκη των Ωφελίμων και Τερπνών Γνώσεων* 8 (1848): 25-48.
- «Περί των εν τω Διονυσιακώ θεάτρω ανευρεθέντων αναγλύφων». *Χρυσάλλης* 15 (1863): 473-476.
- «Ποικίλα». *Πανδώρα* 333 (1864): 553-557.
- Ραγκαβής Α. Ρ.: «Αριστοφάνης». *Ευρωπαϊκός Ερανιστής Β'* (1841): 145-156.
- Ραφόπουλος, Ξενοφών: «Ειδύλλιον». *Ευτέρπη* 11 (1848): 12-13.
- «Το ρόδον που μοσχοβολά δε μοιάζει στο χορτάρι. Μετ. Γ. Χ. Ζαλοκώστας». *Ευτέρπη* 54 (1855): 132-138.
- Σιδέρης, Γιάννης: «Παλαιοί πόθοι για την αναβίωση της τραγωδίας». *Θέατρο* 8 (1963): 35-36.
- «Τοπογραφία των Θηβών». *Αποθήκη των Ωφελίμων και των Τερπνών Γνώσεων* 19 (1849): 9-11.
- «Τύχη με το καντάρι: Μονόπρακτη κωμωδία». *Ο Φιλόκαλος Σμυρναίος* 7 (1859): 100-103.
- Castelvecchio, Riccardo: «Οι παράφρονες: Δράμα εις πράξεις τέσσερας». *Ιλισσός Ε'* (1869): 177-190, *Στ'* (1869): 219-230.
- Feuillet, Octave: «Ιουλία: Δράμα εις πράξεις τρεις και εις πεζόν λόγον». *Πανδώρα* 463 (1869): 125-135, 465 (1869): 165-172, 467 (1869): 213-217.
- Feuillet, Octave: *Σκηναί Παρισιναί: Κίρκη*. Μετ. ΔΙΚ». *Πανδώρα* 472 (1869): 311-315.
- Girardin, Delphine de: «Ο πίλος του ωρολογιοποιού: Κωμωδία εις 1 πράξιν μεταφρασθείσα ελευθέρως εκ του γαλλικού υπό Κων/νου Ι. Δραγούμη». *Πανδώρα* 501 (1871): 477-491.
- Girardin, Emile de: «Η χαρά προξενεί τρόπον: Κωμωδία εκ του γαλλικού». *Πανδώρα* 510 (1871): 133-136, 512 (1871): 184-186, 513 (1871): 207-210, 515 (1871): 257-261, 516 (1871): 284-288.

Karr, Alfonse: «*Το πανδοχείον του βίου*. Μετ. ΔΙΚ. ». *Πανδώρα* 470 (1869): 271-275.

Mery, Joseph: «*Δόξα και έρως*». *Πανδώρα* 407, (1867): 543-547.

Musset, Alfred de: «*Όνος και ρυάκιον*». *Πανδώρα* 295 (1862): 156-162.

Musset, Alfred de: «*Φαντασιοσκοπία*». *Πανδώρα* 385 (1866): 20-24.

Shakespeare: «*Οθέλλος ήτοι ο Μαύρος της Βενετίας*». *Φιλόκαλος Σμυρναίος* 49 (1858): 253-261, 20 (1858): 268-272, 21 (1858): 284-288, 22 (1858): 292-305, 23 (1858): 315-322, 24 (1858): 329-338.

Soulié Frédéric: «*Ευλαλία Ποντουά: Δράμα εκ πράξεις πέντε μετά προλόγου*». *Ιλισσός* Β' (1870): 33-44, ΚΔ' (1871): 596-600, Γ' (1871): 54-61, Δ' (1871): 77-83, Ε' (1871): 105-110, Στ' (1871): 127-133, Ζ' (1871): 152-160, Η' (1871): 174-183, Θ' (1871): 195-203, Ι' (1871): 220-225, ΙΒ' (1871): 268-275, ΙΓ' (1871): 294-301, ΙΔ' (1872): 315-322.

Staël, Mme de: «*Η Αγαρ εν τη ερήμω: Δράμα ηθικόν εκ του γαλλικού*. Μετ. Μ. Π. Γκεντιλίνης». *Πανδώρα* 432 (1868): 468-471.

Staël, Mme de: «*Η Αγαρ εν τη ερήμω: Λυρική σκηνή συντεθείσα το 1806*. Μετ. Πολυτίμη Κουσκούρη». *Ευτέρπη* 56 (1855): 184-188.

Η αναβίωση της αρχαίας ελληνικής μετρικής τον 19ο αιώνα: μετρική θεωρία και ποιητική πράξη

Ευριπίδης Γαραντούδης *

Αν και η αναβίωση των αρχαίων μέτρων, κυρίως των ελληνικών και δευτερευόντως των λατινικών, είναι μία από τις περισσότερες ενδιαφέρουσες εκδηλώσεις της ποιητικής θεωρίας και πράξης του ελληνικού 19ου αιώνα, τόσο αυτή καθεαυτή η ποιητική θεωρία που υποστήριξε την αναβίωση όσο και η μεγάλη πλειονότητα των έμμετρων κειμένων που την πραγμάτωσαν περιέπεσαν με το πέραςμα του χρόνου στη λήθη. Αυτή η λήθη ως ένα χρονικό σημείο ήταν ευεξήγητη, για δύο κυρίως αλληλοεξαρτώμενους λόγους. Από την εποχή της γενιάς του 1880 και εξής αφενός η επικράτηση του γλωσσικού δημοτικισμού στην ποίηση και αφετέρου η υπερίσχυση του λυρικού είδους, εφαρμοσμένου σε μικρής έκτασης ποιήματα, συνέβαλαν στον σχηματισμό μιας σταθερής προκατάληψης για τα γραμμένα σε καθαρεύουσα και εκτενή έργα του επικού και του δραματικού είδους. Με δεδομένο ότι η μεγάλη πλειονότητα των κειμένων που εντάσσονται στην αναβίωση των αρχαίων μέτρων κατά τον 19ο αιώνα είναι επικά και δραματικά έργα γραμμένα σε καθαρεύουσα, είτε πρωτότυπα είτε μεταφράσεις, εύλογο ήταν να μείνουν στην αφάνεια και να μην αποτελούν αντικείμενο μελέτης. Αλλά κατά τις τελευταίες δεκαετίες το ενδιαφέρον για την ελληνική λογοτεχνία του 19^{ου} αιώνα, κυρίως εκείνη της περιόδου 1830-1880 στο ελλαδικό κέντρο, σημείωσε κατακόρυφη αύξηση, ιδίως σε ό,τι αφορά την εύρεση, μελέτη και έκδοση πεζογραφικών έργων. Αντιθέτως, στο ίδιο χρονικό διάστημα, τις τελευταίες

* Ευριπίδης Γαραντούδης, Καθηγητής Νεοελληνικής Φιλολογίας, Τμήμα Φιλολογίας, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών. Βλ. <http://uoa.academia.edu/EvripidisGarantoudis>. Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Διά Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) – Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ – ΕΚΠΑ – ΧΡΥΣΑΛΛΙΣ.

*Πρακτικά Ε' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών (Θεσσαλονίκη, 2-5 Οκτ. 2014):
Συνέχειες, ασυνέχειες, ρήξεις στον ελληνικό κόσμο (1204-2014):*

οικονομία, κοινωνία, ιστορία, λογοτεχνία

Τόμος Ε' (ISBN: 978-618-81771-2-3)

© 2015 Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών (www.eens.org)

δεκαετίες, η ποιητική θεωρία και πράξη της ίδιας γραμματολογικής περιόδου, εκείνης που σχηματικά θα ονομάζαμε ελλαδικό κλασικορομαντισμό, εξακολούθησε να παραμένει ένα από τα πιο ανεπιθύμητα ερευνητικά πεδία της νεοελληνικής φιλολογίας. Ειδικότερα, οι αυτοτελείς μελέτες ή/και οι εκτενείς αναφορές σε μελέτες, που εκπονήθηκαν από το 1989 και εξής, με αντικείμενο την αναβίωση των αρχαίων μέτρων μάλλον δεν ξεπερνούν τα δάκτυλα των δύο χεριών. Προσδιορίζω το 1989 ως σημείο αφετηρίας αυτής της καταμέτρησης επειδή τότε, στο βιβλίο μου *Αρχαία και νέα ελληνική μετρική. Ιστορικό διάγραμμα μιας παρεξήγησης*, επιχείρησα μια σχετικώς συστηματική περιγραφή και ερμηνεία της αναβίωσης της αρχαίας μετρικής.¹ Στην εικοσιπενταετία που ακολούθησε, υπήρξαν δύο σημαντικοί σταθμοί για τη μελέτη της αναβίωσης. Ο πρώτος ήταν το ερευνητικό πρόγραμμα «Ποιητικά κείμενα αναβίωσης των αρχαίων μέτρων στον 19ο αιώνα» του Ινστιτούτου Μεσογειακών Σπουδών με επιστημονικούς υπεύθυνους τον Νάσο Βαγενά και τον ομιλητή. Απόρροια εκείνου του προγράμματος, που εκπονήθηκε από δύο ερευνήτριες, την Όλγα Κομιζόγλου και την Μορφία Μάλλη, το διάστημα Οκτώβριος 2003-Δεκέμβριος 2004, ήταν η καταγραφή σε ηλεκτρονική βάση δεδομένων και η ψηφιοποίηση σε ηλεκτρονικό αρχείο 350 περίπου ποικίλης έκτασης έμμετρων κειμένων (λυρικών, επικών και δραματικών) που εμπίπτουν στην κατηγορία της αναβίωσης των αρχαίων μέτρων. Τα κείμενα αυτά εντοπίστηκαν σε σύνολο 617 βιβλίων του 19ου αιώνα και των αρχών του 20ού αιώνα. Δυστυχώς τα υπολειπόμενα προς έρευνα περίπου 245 βιβλία του 19ου αιώνα δεν ερευνήθηκαν, επειδή σταμάτησε η χρηματοδότηση του προγράμματος. Το υλικό της έρευνας βρίσκεται σήμερα κατατεθειμένο στο Αρχείο Νεοελληνικής Μετρικής του Ινστιτούτου Μεσογειακών Σπουδών και είναι στη διάθεση των μελετητών. Ο δεύτερος σταθμός ήταν η ημερίδα «Η αναβίωση των αρχαίων μέτρων», που πραγματοποιήθηκε στο Ρέθυμνο στις 3 Μαΐου 2004, στο πλαίσιο των δραστηριοτήτων του ανωτέρω προγράμματος. Στην ημερίδα έλαβαν μέρος οι συντελεστές του (Βαγενάς, Γαραντούδης, Κομιζόγλου και Μάλλη) και, επίσης, ο Μιχαήλ Πασχάλης. Προσθέτω, σ' αυτή την αναγκαστικά σύντομη ανασκόπηση της σχετικής έρευνας, ότι το 2004 η Όλγα Κομιζόγλου ξεκίνησε να εκπονεί διδακτορική διατριβή στον

1 (Γαραντούδης 1989, 33-75)

Τομέα Νεοελληνικής Φιλολογίας του ΕΚΠΑ με θέμα «Η αναβίωση των αρχαίων μέτρων στον 19ο αιώνα. Θεωρητική κατασκευή και πραγμάτωση», αλλά η διατριβή δυστυχώς μέχρι σήμερα δεν έχει προχωρήσει ουσιαστικά. Η ίδια ερευνήτρια προηγουμένως, το 2004, ολοκλήρωσε την αξιόλογη διπλωματική εργασία της με το ίδιο θέμα στο Τμήμα Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης.

Στόχος της παρούσας ανακοίνωσης είναι να σχολιάσω συνοπτικά την αναβίωση των αρχαίων μέτρων, λαμβάνοντας υπόψη την ερευνητική προεργασία και επισημαίνοντας τις θετικές προοπτικές που ανοίγονται με το πρόγραμμα της «Χρυσασπίδας». Ο σχολιασμός μου θα αναπτυχθεί σύμφωνα με πέντε βασικές παραμέτρους εξέτασης της αναβίωσης. Η πρώτη παράμετρος είναι εκείνη του ορισμού της αναβίωσης και της διάκρισής της από τη μίμηση των αρχαίων μέτρων στα νεότερα χρόνια. Συγκεκριμένα, αν γενικά η αναβίωση μπορεί να οριστεί ως μια τάση που χαρακτήρισε μεγάλο μέρος της έμμετρης λογοτεχνικής παραγωγής του 19ου αιώνα, τάση που αποσκοπούσε στη δημιουργία νεοελληνικών στίχων ή στροφών βασισμένων σε τονική παραλλαγή αρχαιοελληνικών ή λατινικών προσωδιακών σχημάτων, η μίμηση αφορά στη μακρότατη παράδοση της συγγραφής αρχαιόγλωσσων και προσωδιακών επιγραμμάτων και ποιημάτων, όπως αυτά του Φίλιππου Ιωάννου, του Ηλία Τανταλίδη, του Κωνσταντίνου Ευθυβούλη, του Λέανδρου Αρβανιτάκη και αρκετών άλλων επιδεικτικά αρχαιομαθών του 19ου αιώνα, που στην πλειονότητά τους δεν ήταν ποιητές. Αυτή η περιθωριακή παραγωγή των αρχαιόγλωσσων και προσωδιακών ποιημάτων, όσο κι αν συνδέεται εν μέρει με τη θεωρία και την ιδεολογία της αναβίωσης των αρχαίων μέτρων, δεν αφορά τη νεοελληνική μετρική. Γιατί η αναβίωση των αρχαίων μέτρων είναι αντικείμενο μελέτης της νεοελληνικής μετρικής από τη στιγμή που θα δεχτούμε ότι πρόκειται για ένα φαινόμενο μετασχηματισμού: οι νέοι στίχοι που αποσκοπούν να αναβιώσουν τους αρχαίους στηρίζονται στα δεδομένα της νεοελληνικής μετρικής, τη συλλαβή και τον δυναμικό τόνο των λέξεων. Η αναβίωση, ακριβέστερα, στηρίζεται στην αντικατάσταση της μακράς συλλαβής του αρχαίου στίχου με την τονισμένη συλλαβή του νέου στίχου. Με άλλα λόγια, οι ποιητές του 19^{ου} αιώνα αποδίδουν με εναλλαγή τονισμένων και άτονων συλλαβών ένα σχήμα διαδοχής μακρών και βραχειών συλλαβών, όπως αυτό παραδίδεται στα εγχειρίδια της αρχαίας

μετρικής. Προσπαθούν, επίσης, να διατηρήσουν στους νέους στίχους τις τομές των αρχαίων στίχων. Η προκαλούμενη με την τήρηση των παραπάνω κανόνων τεχνητότητα των αναβιωμένων αρχαίων μέτρων, με άλλα λόγια η στατικότητα ή η περιορισμένη ρυθμικότητά τους, πιστεύω ότι συνέβαλε, μαζί με τους λόγους που ήδη αναφέρθηκαν, στην προϊούσα απαξίωση και εγκατάλειψή τους.

Η δεύτερη παράμετρος εξέτασης αφορά στη χρονική και κειμενική έκταση της αναβίωσης των αρχαίων μέτρων. Η μέχρι τώρα έρευνα έχει δείξει ότι η αναβίωση γνώρισε διάδοση κυρίως στη λεγόμενη «πρώτη Αθηναϊκή Σχολή», ακριβέστερα στο περιβάλλον του ελλαδικού κλασικορομαντισμού της περιόδου 1830-1880, όπου εκτείνεται σε τρεις κατηγορίες έμμετρων κειμένων, την ποίηση (δραματική, επική και λιγότερο λυρική), το θέατρο (τραγωδία-δράμα και κωμωδία) και τις μεταφράσεις κλασικών έργων (κυρίως ομηρικά έπη και αρχαίο δράμα). Οι δύο κυριότεροι αρχαιοελληνικοί στίχοι που αναβίωσαν σ' αυτό το περιβάλλον με νεοελληνικούς στίχους είναι το δακτυλικό εξάμετρο, νεοελληνικό αντίστοιχο του οποίου είναι ένας δεκαεπτασύλλαβος δακτυλικός ρυθμός, και το ιαμβικό τρίμετρο, νεοελληνικό αντίστοιχο του οποίου είναι ένας δωδεκασύλλαβος με ιαμβικό κατά βάση ρυθμό. Επίσης η έρευνα ανέδειξε ότι η αναβίωση των αρχαίων μέτρων από τον ελλαδικό κλασικορομαντισμό συναρτάται τόσο με τις κλασικιστικές-αρχαϊστικές αντιλήψεις των εκπροσώπων του όσο και ευρύτερα με τις ιδεολογικές ροπές της εποχής τους και με την πρόσληψη των σύγχρονών τους δυτικών αντιλήψεων περί της αρχαιότητας. Αλλά η επέκταση και η συστηματοποίηση της έρευνας θα δείξουν ότι η αναβίωση των αρχαίων μέτρων εκτείνεται αρκετά περισσότερο. Καταρχάς ως προς τα χρονικά της όρια, οι απαρχές της μπορούν να ανιχνευθούν στα τέλη του 18ου και τις αρχές του 19ου αιώνα σε ποιητές της εποχής του νεοελληνικού διαφωτισμού, ενώ οι έσχατες αναλαμπές της φτάνουν έως αρκετούς δημοτικιστές ποιητές του 20ού αιώνα, όπως ο Κωστής Παλαμάς, ο Σωτήρης Σκίπης, ο Γεράσιμος Σπαταλάς και ο Λέων Κουκούλας. Προκειμένου αυτές οι όψεις της αναβίωσης να διακριθούν από τη βασική περίοδό της πρότεινα σε μελέτη μου, δημοσιευμένη το 2008, να χρησιμοποιηθούν οι όροι ψευδοαναβίωση και μετααναβίωση των αρχαίων μέτρων.² Ο όρος «ψευδοαναβίωση» αναφέρεται στο

2 (Γαραντούδης 2008). Η μελέτη αυτή αρχικά ανακοινώθηκε στην ημερίδα «Η ανα-

απροσδιόριστο σύνολο εκείνων των ποιημάτων, στις αρχές του 20ού αιώνα, τα οποία, αφενός δεν αποσκοπούν να λειτουργήσουν ως η έμπρακτη, στο επίπεδο της ποιητικής πράξης, απόδειξη της ικανότητας της νεότερης ποίησης να αναβιώσει αρχαία μέτρα και στροφές, αφετέρου, όμως, διατηρούν ένα μικρότερο ή μεγαλύτερο μορφολογικό και, πιθανόν, θεματικό και εκφραστικό δεσμό με τα παλαιότερά τους ποιήματα που ήταν η έμπρακτη και συνήθως διακηρυγμένη εφαρμογή μιας τέτοιας πρόθεσης, δηλαδή τα ποιήματα του 19ου αιώνα που γράφτηκαν σε αναβιωμένα αρχαία μέτρα. Ο όρος «μετααναβίωση» δηλώνει εκείνα τα ποιητικά κείμενα που γράφτηκαν τον 20ό αιώνα, στην εποχή πια του ελεύθερου στίχου, επομένως κατά την περίοδο που η αυστηρά έμμετρη ποίηση και η αναβίωση των αρχαίων στίχων αποτελούν ένα ολοένα και πιο μακρινό ποιητικό παρελθόν, παρουσιάζουν, ωστόσο, τέτοια μορφολογικά χαρακτηριστικά τα οποία επιτρέπουν να διαφανεί, λιγότερο ή περισσότερο, η σχέση με “αρχαίες” μορφές. Τα ποιήματα της μετααναβίωσης εκτείνονται σ’ όλη τη διάρκεια του 20ού αιώνα και φτάνουν μέχρι την ποίηση των ημερών μας. Έπειτα, ως προς τη διάδοση της αναβίωσης εκτός του πλαισίου του ελλαδικού κλασικορομαντισμού, πρέπει να παρατηρηθεί κυρίως ότι η αναβίωση εμφανίζεται με διαφορετικούς όρους, τόσο ως προς τη θεωρία όσο και ως προς την ποιητική της πράξη, και σε έμμετρα κείμενα αρκετών Επτανησίων λογοτεχνών του 19^{ου} αιώνα, όπως ο Ιωάννης Ζαμπέλιος, ο Ανδρέας Κάλβος, ο Γεώργιος Κανδιάνος Ρώμας, ο Παναγιώτης Πανάς, ο Λορέντζος Μαβίλης, ο Ιάκωβος Πολυλάς (ως μεταφραστής), ο Κωνσταντίνος Θεοτόκης (ως μεταφραστής). Χρονικά πρώιμη, ιδιάζουσα και αρκετά μελετημένη είναι η περίπτωση του Ιωάννη Ζαμπέλιου, δραματικού ποιητή που συνέθεσε και τις δώδεκα τραγωδίες του, με πρώτη τον *Τιμολέοντα* το 1818, σε δωδεκασύλλαβο-αναβιωμένο ιαμβικό τρίμετρο, μάλιστα σε μορφή αρκετά διαφορετική από εκείνη του μεταγενέστερου ιαμβικού τρίμετρου των Αθηναίων Στέφανου Κουμανούδη και Δημητρίου Βερναρδάκη. Στην όψιμη φάση της η πιο ενδιαφέρουσα περίπτωση αναβίωσης αρχαίων μέτρων που εκπορεύεται από τον επανησιακό χώρο είναι η ενότητα ποιημάτων «Βάρβαροι στίχοι» του Στέφανου Μαρτζώκη, γραμμένων τη δεκαετία του 1890. Ο

βίωση των αρχαίων μέτρων» (Ρέθυμνο, 3 Μαΐου 2004). Η μελέτη σε επεξεργασμένη και αναθεωρημένη μορφή έχει περιληφθεί στο (Γαργαντούδης 2012, 447-479).

Μαρτζώκης προσπάθησε να μιμηθεί το εξωτερικό σχήμα αρχαιοελληνικών στροφών (όπως της σαπφικής, της αλκαϊκής και της ασκληπιάδειας στροφής) μιμούμενος ή παραλλάσσοντας τα στροφικά σχήματα των *Odi barbare* (Βάρβαρες ωδές) (1877-1893) του Ιταλού ποιητή Josué Carducci, και εγκαινίασε μια παράδοση που στον 20ό αιώνα συνέχισαν αρκετοί ακόμα επτανησιακής κυρίως καταγωγής ποιητές και μεταφραστές.³

Ύστερα από όσα ήδη παρατήρησα, γίνεται φανερό ότι η τρίτη παράμετρος μελέτης της αναβίωσης της αρχαίας μετρικής αφορά στη συνθετότητα του φαινομένου, η οποία συναρτάται αφενός με τη διάχυση της αναβίωσης σε μεγάλο χρονικό εύρος, σε διακριτά μεταξύ τους γραμματολογικά μορφώματα και σε διαφορετικά λογοτεχνικά είδη, αφετέρου με τη μεγάλη ποικιλία των θεωρητικών προϋποθέσεων της και των ποιητικών υλοποιήσεών της. Από τη συνθετότητα αυτή προκύπτουν ζητήματα που η ερευνητική διαχείρισή τους προϋποθέτει αίσθηση της ιστορικότητας των εξεταζόμενων κριτικών και ποιητικών κειμένων, αλλά και αξιοποίηση των προτερημάτων που μας δίνει η χρονική απόσταση από τα εξεταζόμενα κείμενα. Θα φέρω ένα παράδειγμα για να γίνει σαφέστερο τι εννοώ. Σε μελέτη της το 1998 η Λιλή Παπαδοπούλου-Ιωαννίδου υποστήριξε ότι περίπου από το 1830 μέχρι το 1890 η κυρίαρχη αντίληψη μελετητών, ποιητών και λογίων για τη ρυθμική φύση των νεοελληνικών στίχων ήταν ότι «ο νεοελληνικός τόνος επιμηκύνει σε χρόνο την τονισμένη συλλαβή, και επομένως στη νεοελληνική γλώσσα ως μακρές (προς το “ποσό”) σε διάρκεια συλλαβές θεωρήθηκαν οι τονισμένες συλλαβές».⁴ Η ίδια ερευνήτρια υποστήριξε επίσης ότι την περίοδο εκείνη οι αρχαιοελληνικοί μετρικοί όροι, π. χ. ίαμβος ή τροχαίος, εφαρμοσμένοι σε νεότερα και σύγχρονα έμμετρα κείμενα «προσλαμβάνονται [...] με λειτουργία ρυθμική - χρονική»,⁵ όπως δηλαδή και στην αρχαιότητα. Ως πρωτεργάτη αυτής της αντίληψης, η Παπαδοπούλου-Ιωαννίδου αναγνώρισε τον Αλέξανδρο Ρίζο Ραγκαβή. Είναι αλήθεια ότι σε δεκάδες δοκιμιακά κείμενά του, δημοσιευμένα από το 1936 μέχρι τον θάνατό του (1892) ή μεταθανάτια, ο Ραγκαβής υποστήριξε

3 Για το θέμα αυτό βλ. (Γαραντούδης 1991). Σε συντομότερη ιταλική μορφή: (Garantoudis 1991).

4 (Παπαδοπούλου-Ιωαννίδου 1998, 569)

5 (Παπαδοπούλου-Ιωαννίδου, 1998, 571)

μια μετρική θεωρία των νεοελληνικών στίχων η οποία όχι μόνο ορίζεται αλλά και αξιολογείται με κριτήριο τη στενή σχέση ή και ταύτιση της νεότερης τονικής μετρικής με την αρχαία προσωδία. Επίσης, όπως ορθά παρατήρησε ο Μιχαήλ Πασχάλης, «ο Ραγκαβής δεν διέκρινε επί της ουσίας την *επιβίωση* από την *αναγέννηση* των αρχαίων μέτρων».⁶ Με άλλα λόγια, ο Ραγκαβής αντιλαμβανόταν όλους ή σχεδόν όλους τους στίχους της σύγχρονης του έντεχνης ποίησης, αλλά και του δημοτικού τραγουδιού, ως επιβίωση αρχαίων στίχων, γι' αυτό και έγραψε λιγοστούς αναβιωμένους αρχαίους στίχους, προκειμένου να υποδείξει στους συγχρόνους του την ποιητική παραγωγή και εκείνων των αρχαίων στίχων που είχαν περιπέσει σε αχρηστία. Αλλά αν δεχτούμε τη μετρική θεωρία του Ραγκαβή για τη φύση των νεοελληνικών στίχων ως ορθή, τότε δεν έχουμε κριτήρια διάκρισης των αναβιωμένων κατά τον 19ο αιώνα αρχαίων μέτρων από την υπόλοιπη έμμετρη παραγωγή της ίδιας εποχής.⁷ Επίσης η υιοθέτηση της μετρικής θεωρίας του Ραγκαβή ως έγκυρης, βασισμένης στη 'ζωντανή' εμπειρία, μάς εμποδίζει να αναγνωρίσουμε τη ριζική διαφορετικότητα της μετρικής θεωρίας και πράξης των Επτανησίων την ίδια εποχή: αυτοί αφενός επέκριναν τη μετρική θεωρία του Ραγκαβή, αφετέρου, σύμφωνα με μαρτυρίες κειμένων του Διονυσίου Σολωμού το 1823, του Σπυρίδωνα Μελισσηνού το 1856 και του Ανδρέα Λασκαράτου το 1865, όχι μόνο δεν προσελάμβαναν τους πόδες με ρυθμική-χρονική λειτουργία αλλά και θεωρούσαν τη συλλαβή και όχι τον πόδα πυρηνική μονάδα των στίχων τους.⁸ Συνεπώς η εις βάθος ιστορικοποίηση της έρευνας μάς δείχνει τη συνθετότητα της αναβίωσης. Συγκεκριμένα, φανερώνει ότι η μετρική θεωρία του μετρικού Ραγκαβή διέθετε κύρος σε μια ομάδα Αθηναίων ποιητών και λογίων με κλασικιστικές

6 (Πασχάλης 2006, 84)

7 Για τη μετρική θεωρία και πράξη του Ραγκαβή, με επίκεντρό τους την αναβίωση των αρχαίων μέτρων, βλ. (Γαραντούδης 2000). Στη μελέτη αυτή καταρχάς συνοψίζονται οι κατευθυντήριες αρχές της μετρικής θεωρίας του Ραγκαβή. Ακολουθεί ιστορική επισκόπηση της προσπάθειάς του για την αναδημιουργία αρχαίων στίχων και στροφών. Τέλος η μετρική θεωρία και η στιχουργική πράξη του σχολιάζονται σε σχέση με εκείνες των παλαιότερων και σύγχρονών του λογίων και ποιητών. Σε παράρτημα δημοσιεύεται βιβλιογραφικός κατάλογος των μετρικών κειμένων του Ραγκαβή.

8 Περισσότερα στοιχεία βλ. στη μελέτη (Γαραντούδης 1998, 228-229). Στη μελέτη αυτή αναπτύσσονται τα αντεπιχειρήματά μου στις απόψεις της (Παπαδοπούλου-Ιωαννίδου 1998).

τάσεις, δοκιμάστηκε στην πράξη με τους λιγοστούς δακτυλικούς εξάμετρους και τους ιαμβικούς τρίμετρους του ποιητή Ραγκαβή ιδίως τις δεκαετίες του 1830 και του 1840 και μετά την έναρξη της διεξαγωγής των ποιητικών διαγωνισμών βρήκε ευρύ πεδίο εκφυλιστικής αναπαραγωγής της από θεωρητικά ακατάρτιστους και ατάλαντους στη μεγάλη πλειονότητά τους στιχουργούς, που συχνά προκάλεσαν τις μεμψίμοιρες αντιδράσεις του πρώτου διδάξαντα Ραγκαβή επειδή δεν ήξεραν τί ακριβώς έκαναν.

Η τέταρτη παράμετρος εξέτασης της αναβίωσης, που ακόμα σε μεγάλο βαθμό λανθάνει, αφορά στη σύνδεσή της με τις ανάλογες ποιητικές τάσεις των παλαιότερων και σύγχρονων δυτικών λογοτεχνικών παραδόσεων. Π. χ. ο Μιχαήλ Πασχάλης έδειξε πειστικά ότι οι αναβιωμένοι δακτυλικοί εξάμετροι του Ραγκαβή υπαγορεύονται από την προηγηθείσα γερμανική αναβίωση του ίδιου αρχαίου στίχου.⁹ Η εμβάθυνση της έρευνας θα αναδείξει, πιστεύω, ότι στην πλειονότητα των περιπτώσεων οι ενδιαφέρουσες εκδοχές αναβιωμένων αρχαίων μέτρων στον ελληνικό 19ο αιώνα διαμεσολαβούνται ή έστω επηρεάζονται από παλαιότερα και σύγχρονά τους δυτικά υποδείγματα. Οι ιδεολογικές προεκτάσεις μιας τέτοιας διαμεσολάβησης-επίδρασης είναι προφανείς: για άλλη μια φορά επαληθεύεται ότι η στιχουργική-ποιητική ετερότητα μεταστοιχείωνεται σε εθνική-ελληνική ταυτότητα.

Η πέμπτη και τελευταία παράμετρος εξέτασης της αναβίωσης των αρχαίων μέτρων αφορά στο αίτημα της εξατομίκευσης της σχετικής έρευνας. Με άλλα λόγια, η γενική, μέχρι σήμερα, θεώρηση του φαινομένου επιτρέπει να βλέπουμε μόνο το ορατό μέρος του παγόβουνου. Το μεγαλύτερο, βυθισμένο μέρος του θα αποκαλυφθεί αν η έρευνα εμβαθύνει στις ατομικές υλοποιήσεις των αναβιωμένων μέτρων, προκειμένου να αναδειχθούν ενδιαφέρουσες λεπτομέρειες. Γνωρίζουμε, π. χ., ότι δακτυλικούς εξάμετρους δεν έγραψαν μόνο λίγο ως πολύ επώνυμοι ποιητές του 19ου αιώνα, όπως οι Άγγελος Βλάχος, Σπυρίδων Βασιλειάδης, Γεώργιος Ζαλοκώστας, Θεόδωρος Ορφανίδης, Ηλίας Τανταλίδης και Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, αλλά και λησμονημένοι σήμερα ποιητές, όπως οι Αντώνιος Αντωνιάδης, Βιργινία Π. Ευαγγελίδου, Αλέξανδρος Κατακουζηνός, Μύρων Νικολαΐδης, Φωκίων Ξ. Πανάς και Χρήστος

9 (Πασχάλης 2006, 89-91).

Α. Παρμενίδης.¹⁰ Το ίδιο ισχύει και για το ιαμβικό τρίμετρο. Εκτός από τους προβεβλημένους δημιουργούς του, όπως οι Σπυρίδων Βασιλειάδης, Δημήτριος Ν. Βερναρδάκης, Γεώργιος Ζαλοκώστας, Ιωάννης Ζαμπέλιος, Στέφανος Κουμανούδης, Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής και Ηλίας Τανταλίδης, υπάρχουν πολλοί άλλοι που έμειναν στην αφάνεια, όπως οι Αντώνιος Αντωνιάδης, Δημήτριος Δρώσος, Σοφοκλής Καρύδης, Αλέξανδρος Κατακουζηνός, Κωνσταντίνος Κοντόπουλος, Κωνσταντίνος Αριστίου Κυριάκος και Ισίδωρος Σκυλίτσης. Οι δεκάδες χιλιάδες εξάμετροι και τρίμετροι του ποιητή επών, τραγωδιών και κωμωδιών Αντώνιου Αντωνιάδη του απονέμουν σίγουρα τα σκήπτρα της πολυγραφίας αναβιωμένων αρχαίων στίχων. Δεν υποστηρίζω, βέβαια, ότι η έρευνα των έργων του Αντωνιάδη ή των άλλων λησμονημένων ποιητών μάς επιφυλάσσει μεγάλες εκπλήξεις. Πιστεύω, όμως, ότι θα μας προσφέρει τη δυνατότητα να εμπλουτίσουμε τις γνώσεις μας για ένα φαινόμενο που μέχρι σήμερα γνωρίζουμε μόνο στις γενικές του διαστάσεις. Επίσης είναι προφανές ότι η έρευνα στο πλαίσιο του προγράμματος «Χρυσάλλης» θα προσθέσει στη μελέτη της αναβίωσης των αρχαίων μέτρων έναν κρίσιμο κρίκο της αλυσίδας, τα έμμετρα κείμενα της αναβίωσης που δημοσιεύτηκαν στα σημαντικότερα έντυπα του περιοδικού τύπου του 19ου αιώνα.

Βιβλιογραφία

Γαραντούδης, Ευριπίδης: *Αρχαία και νέα ελληνική μετρική. Ιστορικό διάγραμμα μιας παρεξήγησης*, Εισαγωγή Massimo Peri, Padova (Istituto di Studi Bizantini e Neogreci, «Quaderni» 21) 1989.

———: «Μαρτζώκης και Carducci. Συμβολή στην ιστορία της ελληνικής βάρβαρης ποίησης», *Περίπλους* 28-29 (Ιανουάριος-Ιούνιος 1991): 33-55.

———: «Για την ιστορία της νεοελληνικής μετρικής», *Πόρφυρας* 88 (Οκτώβριος-Δεκέμβριος 1998): 225-232.

———: «Η αναβίωση της αρχαίας ελληνικής μετρικής τον 19ο αιώνα. Η μετρική θεωρία και πράξη του Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή», *Μολυβδοκονδυλοπελεκητής* 7 (2000): 28-74.

10 Σε αυτή την παράθεση ονομάτων αξιοποιώ τα στοιχεία της βιβλιογραφικής βάσης του ερευνητικού προγράμματος «Ποιητικά κείμενα αναβίωσης των αρχαίων μέτρων στον 19ο αιώνα».

———: «Η ψευδοαναβίωση των αρχαίων μέτρων και η μετααναβίωσή τους στην ελληνική ποίηση του 20ού αιώνα», *Πόρφυρας* 128 (Ιούλιος-Σεπτέμβριος 2008): 211-233.

———: *Έλληνες ποιητές του μεταιχμίου (1880-1930). Ερμηνευτικές και γραμματολογικές (ανα)θεωρήσεις*, Αθήνα, Εκδόσεις Καστανιώτη 2012.

Παπαδοπούλου-Ιωαννίδου, Λιλή: «Από την ιστορική πορεία της νεοελληνικής μετρικής», *Πόρφυρας* 86 (Απρίλιος-Ιούνιος 1998): 568-580.

Πασχάλης, Μιχαήλ, «Τα *Βουκολικά* του Αλέξανδρου Ραγκαβή: η αναβίωση ενός είδους και οι περιπέτειες του τονικού δακτυλικού εξάμετρου», *Κονδυλοφόρος* 5 (2006): 67-102.

Garantoudis, Evripidis: «Martzokis e Carducci». Στο: *III Convegno Nazionale di Studi Neogreci*. Italia e Grecia: due culture a confronto, Palermo, 19-21 ottobre 1989. Catania, 21 ottobre 1989. Atti, Palermo 1991 (Quaderni dell'Istituto di Filologia Greca dell'Università di Palermo, 21): 71-80.

**Ο Εμίλ Ζολά μέσα από τον ελληνικό περιοδικό τύπο
των δύο τελευταίων δεκαετιών του 19ου αιώνα:
μια πρώτη προσέγγιση**

Μαρία Σπυριδοπούλου *

Όπως όλες οι αναδυόμενες λογοτεχνίες του 19^{ου} αιώνα στην Ευρώπη, έτσι και η νεοελληνική σηματοδοτείται αρχικά από το ρομαντισμό και επηρεάζεται σε μεγάλο βαθμό από τη γαλλική λογοτεχνία. Χαρακτηριστικό παράδειγμα της γαλλικής επιρροής είναι ότι «τα γαλλικά μυθιστορήματα καλύπτουν τα εννέα δέκατα της μεταφραστικής παραγωγής» μέχρι το 1880 (Ντενίση 1995, 21). Η καταγραφή του “διαλόγου” μεταξύ των δύο χωρών, της Γαλλίας και της Ελλάδας, οι οποίες στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα προσδιορίζονται πολιτισμικά ως μητρόπολη η πρώτη και ως περιφέρεια η δεύτερη (λόγω των ιδιαίτερων κοινωνικών, πολιτισμικών και οικονομικών συνθηκών), θα εστιάσει στον Γάλλο νατουραλιστή Εμίλ Ζολά, του οποίου η παρουσία στα ελληνικά λογοτεχνικά δρώμενα της εποχής έχει χρονικό σημείο αφετηρίας το 1879 και τη σχεδόν ταυτόχρονη εμφάνιση της *Νανάς* ως πρωτότυπο και ως μετάφρασμα στον γαλλικό και ελληνικό περιοδικό τύπο. Πράγματι, ενώ δεν είχε ακόμη ολοκληρωθεί η δημοσίευση του πρωτότυπου στο περιοδικό *Le Voltaire* (16 Οκτ. 1879 - 5 Φεβρ. 1880), η *Νανά* εμφανίζεται ήδη στο περιοδικό *Ραμπαγάς* υπό μορφή επιφυλλίδας στις 8 Νοεμβρίου 1879, χωρίς το όνομα του μεταφραστή της, Ιωάννη Καμπούρογλου, και διακόπτεται αμέσως μετά την ενδέκατη

* Διδάκτωρ Συγκριτικής Γραμματολογίας, μέλος Ε. Ε. Π. του Τμήματος Θεατρικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου και Σ. Ε. Π. στο Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο. Η συμμετοχή της γράφουσας με την παρούσα ανακοίνωση στο Πανευρωπαϊκό Συνέδριο της ΕΕΝΣ πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο της έρευνας που έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο – ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Διά Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) – Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ – ΕΚΠΑ – ΧΡΥΣΑΛΛΙΣ.

*Πρακτικά Ε' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών (Θεσσαλονίκη, 2-5 Οκτ. 2014):
Συνέχειες, ασυνέχειες, ρήξεις στον ελληνικό κόσμο (1204-2014):
οικονομία, κοινωνία, ιστορία, λογοτεχνία
Τόμος Ε' (ISBN: 978-618-81771-2-3)*

© 2015 Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών (www.eens.org)

συνέχεια, στις 6 Δεκεμβρίου 1879. Η τολμηρή, άσεμνη θεματική της δημιουργεί αληθινό σεισμό στα θεμέλια της συντηρητικής ελληνικής κοινωνίας και σηματοδοτεί την αρχή μιας σειράς άρθρων και ενός θεωρητικού προβληματισμού για τα εκφραστικά μέσα, τους στόχους και τον προσανατολισμό που πρέπει να έχει η νεαρή ελληνική λογοτεχνική παραγωγή, που δυσκολεύεται να απεμπλακεί από τα ιδεολογικά κελεύσματα και την αναζήτηση του εθνικού της χαρακτήρα.

Στην παρούσα ανακοίνωση είναι συνεπώς σημαντικό να αναδειχθούν και να σχολιαστούν όλα τα κριτικά κείμενα που πλαισίωσαν θετικά ή αρνητικά την είσοδο της «φυσιολογικής σχολής» στην Ελλάδα και επέδρασαν στην υποδοχή του ευρωπαϊκού νατουραλισμού στη χώρα μας, πέραν των γνωστών κειμένων του Άγγελου Βλάχου, του Αγησίλαου Γιαννόπουλου και του Γρηγορίου Ξενόπουλου. Θα ιχνηλατήσουμε την παρουσία του Ζολά σε σημαντικά περιοδικά της περιόδου 1879-1900 και θα μας απασχολήσει αφενός ο τρόπος αντιμετώπισης και κριτικής παρουσίασης της θεωρητικής σκέψης του και αφετέρου το είδος των τεκμηρίων, η γλώσσα στην οποία εμφανίζονται, όταν πρόκειται για μεταφρασμένα άρθρα και σύντομα αφηγήματα του ιδίου, αλλά και η ενδεχόμενη ταυτοποίησή τους σε σχέση με το πρωτότυπο και ο συσχετισμός με το χρόνο εμφάνισής τους στον ελληνικό περιοδικό τύπο.

Από το *corpus* των περιοδικών της περιόδου 1879-1900 που εντάσσονται στο πρόγραμμα Χρυσασπίς, αποδελτιώθηκαν συνολικά 17 περιοδικά (βλ. Παράρτημα Ι). Στην πρώτη δεκαετία ανήκουν 8 βραχύβια οικογενειακά περιοδικά ποικίλης ύλης, τα οποία παύουν να εκδίδονται την επόμενη, ενώ στην τελευταία δεκαετία του 19^{ου} αιώνα πρωτοεμφανίζονται οι εξίσου βραχύβιες *Φιλολογική Ηχώ* και *Νεολόγου Εβδομαδιαία Επιθεώρησης*. Εξάιρεση αποτελούν από τη μια το *Αττικόν Μουσείον*, που επανεμφανίζεται το 1890 και για δύο μόλις έτη, και από την άλλη το *Ημερολόγιο του Σκόκου*, που το 1891 μετονομάζεται *Εθνικό Ημερολόγιο*. Περιοδικά όπως ο *Βρετανικός Αστήρ*, η *Εστία* και ο *Παρνασσός* αποδελτιώθηκαν από τη δεκαετία του 1880 και μετά, μολονότι εμφανίζονται νωρίτερα, για λόγους συγκεκριμένης χρονικής οριοθέτησης της έρευνας με βάση την πρώτη εμφάνιση του Ζολά στον *Ραμπαγά* το 1879, όπως ήδη έχει ειπωθεί. Τα 17 περιοδικά που ερευνήθηκαν δεν καλύπτουν ασφαλώς το σύνολο του ελληνόφωνου περιοδικού τύπου των δύο

δεκαετιών, αλλά αποτελούν ένα αρκετά αντιπροσωπευτικό τμήμα του, αν λάβει κανείς υπόψη ότι έχουν αποδελτιωθεί αθηναϊκά και μη αθηναϊκά περιοδικά. Το μεγαλύτερο ποσοστό αυτού του συνόλου είναι περιοδικά που έχουν εκδοθεί στην Αθήνα, 3 περιοδικά στην Κωνσταντινούπολη, 1 στη Σμύρνη, 1 στη Ζάκυνθο και 2 στη Λειψία. Τα 22 τεκμήρια εντοπίστηκαν σε 7 περιοδικά (*Εστία*, *Μη Χάνεσαι*, *Αττικόν Μουσείον*, *Ακρόπολις Φιλολογική*, *Κλειώ*, *Φιλολογική Ηχώ*, *Εβδομάς*), από τα οποία τα δύο εκδίδονται εκτός Αθήνας (Λειψία και Κωνσταντινούπολη). Τα εν λόγω τεκμήρια συνίστανται σε επιστολές, κριτικά κείμενα, βιογραφίες, φιλολογικά νέα, ρήσεις/γνωμικά, μία παρουσίαση/συνέντευξη και διηγήματα.

Κάνοντας μια προφανή κατηγοριοποίηση των τεκμηρίων σε κείμενα που αναφέρονται στον Ζολά (Παράρτημα II. Α), σε άρθρα/επιστολές του ιδίου (Παράρτημα II. Β) και σε μεταφρασμένα αφηγηματικά κείμενα (σύντομα και λιγότερο σύντομα, αλλά με μυθοπλαστικά στοιχεία, βλ. Παράρτημα II. Γ), παρατηρούμε πως η πρώτη κατηγορία έχει αναλογία σχεδόν διπλάσια από τις άλλες δύο (11: 6: 5) και απαρτίζεται από 2 βιογραφίες (μία σύντομη και μία εκτενέστερη), 1 συνέντευξη, 4 προαναγγελίες/φιλολογικά νέα και 4 κριτικά κείμενα. Σχετικά με τους αρθρογράφους, είναι όλοι ανώνυμοι εκτός από δύο, οι οποίοι χρησιμοποιούν γνωστά λογοτεχνικά ψευδώνυμα, και τους δύο επώνυμους Άγγελο Βλάχο και Γρηγόριο Ξενόπουλο.

Κείμενα για τον Ζολά

Μετά την πολύ γνωστή επιστολή προς επαρχιώτη του Άγγελου Βλάχου με τα αρνητικά σχόλια περί της φυσιολογικής σχολής και του Ζολά, που δημοσιεύτηκε στην *Εστία* του 1897, το πρώτο εύρημα είναι ένα άρθρο του Καλιβάν, λογοτεχνικό ψευδώνυμο του Βλάσση Γαβριηλίδη (Ντελόπουλος 2005, 182)¹, εκδότη του *Μη Χάνεσαι*. Στο κριτικό αυτό κείμενο του 1880 ο Γαβριηλίδης ευθυγραμμίζεται εν πολλοίς με τον διπλά αρνητικό Βλάχο τόσο περί νατουραλισμού όσο και περί *Νανάς* και απηχεί το κλίμα της εποχής σκιαγραφώντας έτσι το άγονο έδαφος πρόσληψης του Ζολά στην

1 Ο Ντελόπουλος αναφέρει ως ψευδώνυμο του Γαβριηλίδη, εκδότη του περιοδικού *Μη Χάνεσαι*, το Κάλιμπαν, το όνομα του σαιξπηρικού ήρωα της *Τρικυμίας*, το οποίο χρησιμοποιούσε ο αρθρογράφος και στο περιοδικό *Φιλολογική Ακρόπολις*. Εδώ το βρίσκουμε με την ελληνική μεταγραφή του ως Καλιβάν.

Ελλάδα. Η *Νανά* είναι ένα μιανό κατασκεύασμα που απαιτεί «κράσιν υγιή» για να διαβαστεί, η θεματική της εκφράζει μια κοινωνία ασθενών, και σίγουρα «αι μικραί Αθήναι» δεν έχουν κανένα όφελος να εστιάσουν σε μια τέτοιου είδους κοινωνική παθολογία και σε προγόνους έναν μέθυσο και μια τρελή. Ο αρθρογράφος αναρωτιέται χαρακτηριστικά «Μήπως αι μικραί Αθήναι δεν έχουν την Νανά των, χθες καλουμένη Σοφία και σήμερα Φωφώ; Πρέπει κανείς να υποθέσει ότι περί αυτὰς στρέφονται όλαι αι Αθήναι, και περί τας Αθήνας ὅλη η Ελλάς;». Το μόνο θετικό σχόλιο είναι αυτό της δεινότητας των περιγραφών του Ζολά, ενώ η γλώσσα του μεταφραστή της Ι. Καμπούρογλου είναι ένα γλωσσικό σύμφυρμα δύο τόσο ακραία αντίθετων κόσμων... Ο Γαβριηλίδης παίρνει συνεπώς θέση ενάντια στο νατουραλισμό και εμμέσως ενάντια στη σκοπιμότητα εισαγωγής του στην Ελλάδα αλλά και στη συνύπαρξη δημοτικής και καθαρεύουσας. Μολονότι αναγνωρίζει το ταλέντο του Ζολά, εναντιώνεται στη θεματολογία και στις τεχνικές του, καταδικάζοντας έτσι το ρεύμα του νατουραλισμού ως χυδαίο και ακραίο.

Στο ίδιο τεύχος εμφανίζεται και ένα ιδιαίτερα ενδιαφέρον κείμενο, γραμμένο από τον Σόκιν, καλλιτεχνικό ψευδώνυμο του Νίκου Λέοντα Φαρδή (Ντελόπουλος 2005, 112), που σπουδάζει στη Μασσαλία την περίοδο 1880-87, αρθρογραφεί για την *Ανατολή* και στέλνει ως ανταποκριτής του περιοδικού *Μη Χάνεσαι* ένα άρθρο με τίτλο «Συνέντευξις μετά του Ζολά». Ο Έλληνας φοιτητής γνωρίζει τη σπουδαιότητα του Ζολά και γι' αυτό, όταν τον συναντά τυχαία στην Αιξ την ημέρα της κηδείας της μητέρας του συγγραφέα στις 22 Οκτωβρίου 1880, εκφράζει τον ενθουσιασμό και την έκπληξή του, απευθυνόμενος προς τον αναγνώστη, βάζοντας δύο φορές αποσιωπητικά και καθυστερώντας έντεχνα να δηλώσει με ποιον γνωρίστηκε. Η Émilie Aubert, μητέρα του Ζολά, πέθανε πράγματι στις 17 Οκτωβρίου στο Παρίσι, όπου διέμενε από το 1858 με τον συγγραφέα, και το στοιχείο αυτό μαζί με την αναφορά του ονόματος του ξενοδοχείου Negre-Coste, το οποίο υπάρχει ακόμη στην πόλη Αιξ, ενισχύουν την ακρίβεια του περιστατικού και την αληθοφάνεια της συνάντησης. Ο Φαρδής περιμένει ωστόσο να βρεθεί μπροστά σ' έναν αξύριστο και άπλυτο άνθρωπο (εξού και η φράση «Ίδε και Παράσχον», αναφερόμενος πιθανόν στο άρθρο «Παράσχος-Ζολά» στο *Ραμπαγά*, 20 Νοεμ. 1879), εκπλήσσεται από την προσεγμένη του εμφάνιση και διερωτάται για τη λεπτότητα του χαρακτήρα

του κάνοντας συγκαλυμμένα ειρωνικά σχόλια περί της αδιάφορης στάσης του κατά τον ενταφιασμό της μητέρας του και της ιδιαίτερα μεγάλης όρεξής του στο εστιατόριο μετά την κηδεία. Μάλιστα μεταφέρει απόσπασμα από τη μεταξύ τους στιχομυθία εξ ολοκλήρου στα γαλλικά, χωρίς να παραθέσει την ελληνική μετάφραση. Η διδασκαλία της γαλλικής γλώσσας ήταν υποχρεωτική αλλά και η προτίμηση των Ελλήνων γι' αυτήν ολοφάνερη. Εξάλλου, γαλλικές λέξεις παρεισφρέουν εδώ κι εκεί ανάμεσα στις στήλες των περιοδικών και ενισχύουν τα ελληνικά σε πολλά κείμενα, προσδίδοντάς τους έναν κοσμοπολίτικο χαρακτήρα (Roussel 1928, 131-132)².

Το αμέσως επόμενο τεκμήριο αποτελείται από μια πολύ σύντομη βιογραφία του Ζολά στο *Αττικόν Μουσείον* (1883), η οποία, πέραν του ανακριβούς στοιχείου της απώλειας και των δύο γονιών του όταν ήταν μικρός (αυτό ισχύει μόνο για τον πατέρα του), εστιάζει στη λαμπρή λογοτεχνική καριέρα του και στη μετάβασή του από την ένδεια στον πλούτο, αναφέροντας και σημαντικά έργα του: τη συλλογή διηγημάτων *Contes à Ninon*, τα τελευταία μυθιστορήματά του αλλά και ορισμένα θεατρικά του έργα. Είναι αξιοσημείωτη η υπόσχεση του ανώνυμου αρθρογράφου να επανέλθει στο θέμα μεταφράζοντας «λαμπράν κριτικήν ανάλυσιν των έργων του εκ της Foyer Illustré».

Η στήλη *Φιλολογικά, Επιστημονικά, Καλλιτεχνικά* του περιοδικού *Εβδομάς* και του *Δελτίου* της, φιλοξενεί επίκαιρες πληροφορίες για τη λογοτεχνική δράση του Ζολά ήδη τέσσερις φορές (δύο το 1884 και δύο το 1885), πράγμα που σημαίνει ότι το περιοδικό του Δημ. Γρ. Καμπούρογλου παρακολουθεί εκ του σύνεγγυς την πορεία και τις κινήσεις του Ζολά, μεταφέροντας ειδήσεις που τον αφορούν από τον γαλλικό στον ελληνικό τύπο. Το πρώτο τεκμήριο αναφέρει την ίδρυση ενός νέου περιοδικού «από την προσεχή 1^η Μαΐου», το όνομά του (*Revue Indépendante*) και αναγγέλλει ως συντάκτες του τους «περιώνυμους μυθιστοριογράφους Goncourt και Zola και άλλους έγκριτους συγγραφείς ως ο Maupassant, Paul Aléxis». Βάζοντας στο ίδιο επίπεδο και τους μεν και τους δε, ο ανώνυμος

2 Η πρωτοκαθεδρία της γαλλικής γλώσσας στους λόγιους κύκλους της Αθήνας, η υποχρεωτική εκμάθησή της από τις κόρες των καλών οικογενειών, που, μαζί με το πιάνο τα θεωρούσαν αμφότερα απαραίτητα εφόδια μιας καλής συζύγου, καθώς και η ένταξή της γαλλικής στο εκπαιδευτικό σύστημα της ελευθερωμένης Ελλάδας έχουν μελετηθεί επαρκώς (Provata 2011, 288-292).

δημοσιογράφος αναγνωρίζει έτσι την αδιαμφισβήτητη αξία του Ζολά, που δεν υπολείπεται σε τίποτα από τον λιγότερο ηχηρό και διόλου σκανδαλώδη Μωπασάν. Το *Δελτίον της Εβδομάδος* της 29^{ης} Απριλίου 1884 προαναγγέλλει τον τίτλο και τη θεματική του προσεχούς μυθιστορήματος του Ζολά, *Germinal*, και μάλιστα, ενόψει της συγγραφής του, αναφέρει τη μετάβασή του συγγραφέα στην πόλη Ανζίν με σκοπό την επιτόπια έρευνα και τη συλλογή πληροφοριών γύρω από την «γενομένη απεργίαν των εργατών». Στις 18 Ιανουαρίου 1885, στο τεύχος 46 της *Εβδομάδος* αναγγέλλεται η πρόσφατη έκδοση του μυθιστορήματος *Ventre di Napoli* της βερίστριας Ιταλίδας συγγραφέως Ματθίλδης Σεράο, με το σχολιασμό «κατά μίμησιν του γνωστού πολύκροτου βιβλίου του Ζολά, *Ventre de Paris*». Παρατηρούμε ότι, παρά τον προβεβλημένο ελληνικό προσανατολισμό της, αφού αυτοχαρακτηρίζεται ως το «κατ' εξοχήν Ελληνικόν φύλλον», και τη διάχυση της ελληνικότητας σε όλα τα θέματα (Σταυροπούλου 2009, 259-261), η *Εβδομάς* παρακολουθεί στενά τις εξελίξεις της ευρωπαϊκής λογοτεχνίας και ενημερώνει άμεσα το ελληνικό αναγνωστικό κοινό της για την εκδοτική και δημοσιογραφική δραστηριότητα του Ζολά, για τη μετακένωση του νατουραλισμού στην Ιταλία και για τη μεταφραστική του τύχη σε άλλες χώρες. Έτσι, το τεύχος 55 της 17^{ης} Μαρτίου 1885 αναφέρεται χαρακτηριστικά στην πρόσφατη παρισινή πρώτη έκδοση του μυθιστορήματος *Germinal*, στην τεράστια εκδοτική επιτυχία του, αφού ήδη από την πρώτη βδομάδα έκανε 45 εκδόσεις, αλλά και στην επικείμενη μετάφρασή του στα γερμανικά στη Δρέσδη. Οι ειδήσεις αυτές καταδεικνύουν την άμεση ενημέρωση του ανώνυμου αρθρογράφου, που παρακολουθεί στενά τη φιλολογική κίνηση της Γαλλίας και μεταγγίζει τις πιο σημαντικές πληροφορίες σχετικά με την εκδοτική και πνευματική ζωή του συγγραφέα.

Ο ρόλος του Ζολά είναι καθοριστικός στην πνευματική ζωή και εξέλιξη της Ευρώπης και δεν περνά απαρατήρητος από την μικρή Ελλάδα. Εξάλλου, όπως μας πληροφορεί ο Γάλλος νεοελληνιστής Louis Roussel (*ibid.*, 132), «πολλοί Έλληνες είναι καλύτερα πληροφορημένοι για το τρέχον ρεύμα της Γαλλίας σε σχέση με την πλειονότητα των μορφωμένων Γάλλων», πράγμα που αποδεικνύεται από την ταυτόχρονη μεταλαμπάδευση των πληροφοριών αυτών. Το στοιχείο της άμεσης ενημέρωσης του ελληνικού αναγνωστικού κοινού τεκμαίρεται και από το επόμενο κείμενο, που τιτλοφορείται

«Το νέον δράμα του Zola, *Germinal*» και δημοσιεύεται στο πρώτο τεύχος του περιοδικού *Ακρόπολις Φιλολογική* το 1888. Η αναφορά στον «παρισιανό τύπο» που ήδη «προ μηνός» ασχολείται με το νέο δράμα του Ζολά καθιστά τον Έλληνα αναγνώστη θεατή της παρισινής σκηνής και μέτοχο του πνευματικής τύχης του εν λόγω θεατρικού έργου, καθώς ο αρθρογράφος παραθέτει λεπτομέρειες περί του ψευδωνύμου του Ζολά και της απουσίας του από την πρεμιέρα. Η λεπτομερής αυτή ενημέρωση ωστόσο δεν τον αποτρέπει από το να ασκήσει σφοδρή κριτική για την άτεχνη θεατρική διασκευή του μυθιστορήματος και να αποδώσει τη χρήση εικόνων/επεισοδίων, αντί των συνηθισμένων τεσσάρων ή πέντε πράξεων, στην έλλειψη ενότητας στο μυθιστόρημα. Παρατίθεται στη συνέχεια η αναλυτική παρουσίαση του περιεχόμενου των εικόνων, όπου άλλα ονόματα είναι εξελληνισμένα (Στέφανος, Αικατερίνη), άλλα είναι μεταγραμμένα στα ελληνικά (Σιαβάλ, Αλζίρη, Μαχέ, Σουβαρίν) και άλλα είναι στα γαλλικά (*Mouguette*), ενώ όλη η περιγραφή/σύνοψη του θεατρικού έργου είναι στην καθαρεύουσα.

Τα επόμενα δύο άρθρα ανήκουν στη δεκαετία του 1890, απηχούν τη μεταστροφή του αρνητικού κλίματος και παίρνουν ανοιχτά θέση υπέρ του Ζολά και του αδιαμφισβήτητου λογοτεχνικού διαμετρήματός του. Το άρθρο του οξυδερκούς Ζακυνθινού λογοτέχνη Γρηγόριου Ξενόπουλου «Αι περί Ζολά προλήψεις» στην *Εστία*, από τη μια καταρρίπτει το αντιθετικό δίπολο ηθικό/χυδαίο που επικαλούνται επικριτές του Ζολά όπως ο Άγγελος Βλάχος, και από την άλλη αποκαθιστά το ρόλο της φαντασίας στο έργο των νατουραλιστών. Έχει ήδη σχολιαστεί επαρκώς και συσχετίζεται με τις απόψεις του Βλάχου και του Αγησίλαου Γιαννόπουλου (Γαλαίος 2008, 124-127). Θα προσθέταμε ωστόσο ότι, κατά τη γνώμη του ένθερμου υποστηρικτή του, ο Ζολά είναι σπουδαίος και ο νατουραλισμός αποτελεί έκφραση του μοντέρνου στη λογοτεχνία, αλλά δεν μπορεί να γίνει αποδεκτός σε όλους τους ανθρώπους, και ειδικά σε όσους ανήκουν στις «νηπιώδεις κοινωνίες». Βασισμένος στη θεωρία της εξέλιξης των κοινωνιών, ο Ξενόπουλος είναι αντίθετος συνεπώς με την σκοπιμότητα εισαγωγής του νατουραλισμού στην Ελλάδα, υποστηρίζοντας πως για όσους δεν έχουν φτάσει στην πλήρη ωριμότητα «τα έργα του Ζολά, πρέπει ν' απαγορεύονται, ως ακατανόητα, άσκοπα και βλαβερά».

Το άρθρο «Αιμίλιος Ζολά» που δημοσιεύει το περιοδικό *Κλειώ* (1891) αποτελείται από δύο σκέλη, ένα εργο-βιογραφικό και ένα κριτικό-ερμηνευτικό, και είναι εν γένει εγκωμιαστικό για «τον μέλλοντα συγγραφέα αριστουργημάτων». Μιλά για την μεγαλοπρέπεια του ύφους του, την εκφραστική του δύναμη, την οξύτητα αντίληψης του εξωτερικού κόσμου, τη γλαφυρή απεικόνιση μεγάλων ομάδων ανθρώπων. Ωστόσο, καταρρίπτει την αναγκαιότητα πιστής, δογματικής εφαρμογής της θεωρίας της κληρονομικότητας στη λογοτεχνία, καταδεικνύοντας ότι και οι ίδιοι οι θεωρητικοί της την αμφισβητούν, αφού η αντίληψη αυτή είναι ακραιφνώς θεωρητική και δεν υπάρχει μαθηματική κανονικότητα για τα φαινόμενα της ζωής, που είναι πιο πολύπλοκα όσο «ανερχόμεθα εις τας υπερτέρας τάξεις των ζώων και εξ αυτών εις τον άνθρωπον». Ο ανώνυμος αρθρογράφος τάσσεται λοιπόν κατά της υπερβολής και των ακροτήτων του νατουραλισμού, αλλά δεν παίρνει ανοιχτά αρνητική θέση για την εισαγωγή του στην Ελλάδα λόγω των εθνικών της ιδιαιτεροτήτων (βλ. ανωριμότητα της ελληνικής κοινωνίας), όπως κάνει ο Ξενόπουλος, ή λόγω της ποταπής θεματικής της *Νανάς*, ανώφελης και περιοριστικής για την μικρή Αθήνα, που δεν έχει βρει ακόμη τον λογοτεχνικό βηματισμό της, σύμφωνα με τον Γαβριηλίδη. Το συμπέρασμα που μπορούμε να εξαγάγουμε από το εν λόγω άρθρο είναι πως ο Ζολά παρουσιάζεται ως σημαντικός αλλά δογματικός συγγραφέας και γι' αυτό χρειάζεται να μετριάσουν οι ακρότητες της θεωρίας του που εφαρμόζονται στο λογοτεχνικό του έργο.

Αν από το σύνολο των προαναφερθέντων φιλολογικών-κριτικών τεκμηρίων/ευρημάτων εξαιρέσουμε το κείμενο του Βλάχου, γνωστού για τη συντηρητική του νοοτροπία και τη δυσκολία του να κατανοήσει τις εξελίξεις στο χώρο της λογοτεχνίας (Δημηρούλης 2011, 118-121), παρατηρούμε ότι το ενδιαφέρον του ελληνικού περιοδικού τύπου, με εναρκτήριο σημείο την πολεμική περί νατουραλισμού και τη διακοπή της δημοσίευσης της *Νανάς* το 1879, όχι μόνο δεν μειώνεται αλλά εντείνεται και παραμένει ζωηρό καθ' όλη την επόμενη δεκαετία: στο κείμενο του Ξενόπουλου αποτυπώνεται ξεκάθαρα η μεταστροφή του αρχικού αρνητικού κλίματος. Μικρά κείμενα με φιλολογικά και καλλιτεχνικά νέα, σύντομες βιογραφίες και χρονικά/συνεντεύξεις δημοσιευμένα στα αποδελτιωμένα ελληνικά περιοδικά ποικίλης ύλης της εποχής αναδεικνύουν τον

σημαίνοντα και διαμεσολαβητικό ρόλο του περιοδικού τύπου, που αποτελεί έναν από τους τρεις βασικούς πυλώνες συσπείρωσης της διανόησης (Πολίτης 2006, 147-148)³. Τα κείμενα αυτά προβληματίζουν, πληροφορούν, προβάλλουν μια πιο σφαιρική, λιγότερο περιοριστική και ηθικολογική διάσταση του Ζολά και επιδρούν θετικά στην πρόσληψη των αισθητικών αξιών του⁴, διαμορφώνοντας τις συνθήκες μιας ευνοϊκότερης υποδοχής του από το ελληνικό αναγνωστικό κοινό και καταδεικνύοντας έτσι ότι η παλινδρόμηση ανάμεσα στο νέο και το παλιό αρχίζει να υποχωρεί.

Κείμενα του Ζολά

Η επόμενη κατηγορία αποτελείται από 6 κείμενα του ίδιου του Ζολά, τα οποία είναι ισομοιρασμένα ανά δύο σε επιστολές, ρήσεις/γνωμικά και δοκιμιακού χαρακτήρα κείμενα, και τα περισσότερα (4 : 2) ανήκουν στην τελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα. Ήδη το πρώτο εύρημα/επιστολή που δημοσιεύεται στην *Εστία* το 1882 από ανώνυμο μεταφραστή παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον και εμφανίζεται με τον αυθαίρετο τίτλο «Μια επιστολή του Ζολά τοις νεαροίς ποιηταίς», υποδηλώνοντας έτσι το διδακτικό/συμβουλευτικό του περιεχόμενο. Η πρωτότυπη επιστολή είναι άτιτλη, γράφτηκε την 1^η Δεκεμβρίου 1881 στο Médan και απευθύνεται στον Paul Alexis, φίλο και μαθητή του Ζολά, που έγραψε και τη βιογραφία του. Προτάχτηκε μάλιστα ως εισαγωγή στα ανέκδοτα ποιήματα του Ζολά που βρίσκονται στον ίδιο τόμο με τη βιογραφία του, η οποία φέρει τον τίτλο *Emile Zola, Notes d'un ami (avec des vers inédits)* και εκδόθηκε το 1882 από τον Charpentier στο Παρίσι, την ίδια δηλαδή χρονιά που δημοσιεύεται και η επιστολή στην *Εστία*, και μάλιστα μόλις τρία χρόνια μετά το πολεμικό άρθρο του Βλάχου «Η φυσιολογική σχολή του Ζολά: επιστολή προς επαρχιώτην». Αν συγκρίνουμε τις δύο ημερομηνίες, την 1^η Δεκ. 1881 της πρωτότυπης επιστολής και την 28η Φεβρ. 1882 του τεύχους της *Εστίας*, αντιλαμβανόμαστε ότι η γαλλική έκδοση της *Βιογραφίας* του Ζολά δεν μπορεί παρά να κυκλοφόρησε τους δύο πρώτους

3 Οι άλλοι δύο είναι το Πανεπιστήμιο και οι σύλλογοι (Πολίτης 2011, 145-147).

4 Χαρακτηριστικό παράδειγμα της αφομοίωσης των βασικών αρχών του νατουραλισμού του Ζολά είναι και η παράδοση των μυθιστορικών απόκρυφων που «φαίνεται να συντάσσεται σε μικρό ή μεγάλο βαθμό με το κίνημα του νατουραλισμού», και συγκεκριμένα οι *Άθλιοι των Αθηνών* (1894) του Ι. Κονδυλάκη (Βουτουρή 1995, 185).

μήνες του 1882, και είναι προφανής η ταυτόχρονη εμφάνισή της με τη μετάφραση της εν λόγω επιστολής/τεκμηρίου (ακόμη και αν είχε κυκλοφορήσει αυτοτελώς στον γαλλικό τύπο ως προδημοσίευση την ίδια περίοδο, κάτι που είναι δύσκολο να εξακριβώσουμε). Ως προς το περιεχόμενο, ο Ζολά τάσσεται καθαρά εναντίον της πλούσιας ομοιοκαταληξίας, της στεγνής επεξεργασίας της γλώσσας και του στίχου, λέγοντας πως με τη μίμηση του Γκωτιέ και του Ουγκώ, «η ποίησης ετέθη εκτός της ανθρωπότητας, καταντήσασα καθαρά εργασία της γλώσσας και του ρυθμού». Όσο για το μέλλον της, ελπίζει πως θα επιστρέψει «εις την εθνικήν καλαισθησίαν, εις την ζωντανήν μελέτην της οδύνης και της χαράς του ανθρώπου». Κρούει τον κώδωνα του κινδύνου συνεπώς εναντίον της υπερβολικής μορφικής επιμέλειας και της απομόνωσης της ποίησης από την απλότητα και το λαϊκό αίσθημα, θεωρώντας ότι η γαλλική ποίηση έχει εξαντλήσει τον θαυμάσιο ποιητικό οίστρο του 1830, ότι έχει παρέλθει προ πολλού η εποχή του ρομαντισμού και ότι οι σημερινοί απομνητές του Ουγκώ είναι μετριότατοι ποιητές, οι οποίοι θα έπρεπε να εγκαταλείψουν την ποίηση και να στραφούν στην πεζογραφία, όπως έκανε εξάλλου και ο ίδιος ο επιστολογράφος-συγγραφέας. Οι μέτριοι, νεανικοί στίχοι του Ζολά και ο πεζογραφικός προσανατολισμός του μπορούν να λειτουργήσουν παραδειγματικά για τους ανωφελείς ποιητές «όπως χειραφετηθώσι από των ρομαντικών τύπων και πείσωσιν αυτούς να γείνωσιν [...] γενναίοι πεζογράφοι». Διόλου τυχαία η επιλογή της εν λόγω επιστολής από την *Εστία*, που από το 1881 λειτουργεί υπό νέα, πιο προοδευτική διεύθυνση, αλλά και η δημοσίευσή της ένα χρόνο πριν από την προκήρυξη του διαγωνισμού «προς συγγραφήν ελληνικού διηγήματος» (12/5/1883), δηλαδή ακριβώς τη στιγμή που η ελληνική πεζογραφία προσπαθεί να βρει το βηματισμό της με το διήγημα και η γενιά του 1880 να απεμπλακεί από τον ρομαντισμό και να στραφεί στον πεζό λόγο (Πολίτης 2006, 167).

Το επόμενο άρθρο «Η φιλολογία και η γυμναστική» έχει δημοσιευτεί στην ημερήσια εφημερίδα *Le Salut Public* στις 5 Οκτωβρίου 1865 (Mitterand, Suwala 1968, 25) με τον τίτλο «La littérature et la gymnastique»⁵ και είναι σε καθαρεύουσα. Εκθειάζει την αρμονική δραστηριότητα σώματος και πνεύματος, τους αρχαίους Έλληνες

5 Ο Ζολά συνεργάστηκε μόνο για ένα χρόνο, το 1865, με την εφημερίδα γράφοντας 17 κείμενα θεωρητικού προβληματισμού.

και το ανυπέρβλητο μέγεθος της αρχαιοελληνικής τραγωδίας, και κάνει λόγο για την ανέφικτη επιστροφή στα παρελθοντικά μεγαλεία («Οι ωραίοι χρόνοι της Ελλάδος ουδέποτε επανήλθον»). Αυτή η επιλογή του περιοδικού *Κλειώ* υποδηλώνει ενδεχομένως την πρόθεσή του αρθρογράφου να αναδείξει μια διαφορετική, όχι νατουραλιστική διάσταση του Ζολά και να μετριάσει κάπως τις παραμορφωτικές απόψεις των επικριτών του περί ωμότητας και χυδαίας θεματικής. Παράλληλα, μέσω του λόγου του Ζολά, το δημοσιευμένο μετάφρασμα ανατρέχει στην πολύτιμη εθνική κληρονομιά και στις μνήμες της φυλής («νους υγιής εν σώματι υγιεί»), προβάλλοντας τεχνηέντως το όραμα μιας εθνικής αποκατάστασης και το ιδεώδες της συνομιλίας με το ένδοξο παρελθόν.

Το 1890, στο *Αττικόν Μουσείον* και συγκεκριμένα στη στήλη *Ιδέαι και Εντυπώσεις*, ανάμεσα σε μεμονωμένες φράσεις-αποφθέγματα του Ζαμπέλιου και του πρίγκιπα Κροπότκιν, βρίσκουμε και μία ρήση του Ζολά που αναφέρει ότι οι ύβρεις και η κατακραυγή των ηλιθίων κάνουν καλό, και όποιος τις δέχεται πρέπει να τις εκλαμβάνει ως «στοιχείο υγείας». Η ίδια στήλη τον επόμενο χρόνο μετονομάζεται *Σταγόνες* και παραθέτει, εκτός από τις φράσεις του Μοντεσκιού [sic] και του Σατωβριάνδου, το απόσταγμα της νατουραλιστικής θεωρίας του Ζολά περί τέχνης, που «είναι η φύσις, θεωμένη κατά την ιδιοσυγκρασίαν εκάστου».

Η σύντομη ευχαριστήρια επιστολή που απευθύνει ο Ζολά στον διευθυντή του φυσιολογικού εργαστηρίου της παρισινής Ιατρικής Σχολής για τη μελέτη του «Ο Ζολά και η φυσιολογία του εγκληματίου» δημοσιεύεται στην *Εστία* μόλις δύο χρόνια αργότερα⁶ και ανατρέπει τις ισχύουσες –τόσο στην Ελλάδα όσο και στην εν λόγω μελέτη– ιδέες περί ακραιφνώς κλινικής και αντικειμενικής μεθόδου συγγραφής των νατουραλιστικών μυθιστορημάτων. Η συλλογή στοιχείων, η επιτόπια έρευνα και η βιβλιογραφική μελέτη του εκάστοτε θέματος αποτελούν το αρχικό, προπαρασκευαστικό στάδιο της μεθόδου εργασίας του Ζολά, ενώ αυτό που παίζει καθοριστικό ρόλο είναι «Η φαντασία ή μάλλον η αυτόματος ευθυγνώμια (intuition)» και, προς επίρρωση όσων διατείνεται, ο Ζολά επικαλείται

6 Ο ανώνυμος μεταφραστής προτάσσει πριν από την επιστολή ένα μικρό εισαγωγικό σημείωμα, που περιέχει διευκρινίσεις σχετικές με τον παραλήπτη και τον αποστολέα από κάτω παρατίθεται ο τόπος και η ημερομηνία σύνταξης της πρωτότυπης επιστολής: Médan, 27 Ιουνίου 1890.

τον Φλωμπέρ και την παρόμοια δική του μέθοδο («το να ζητή τις σημειώσεις είνε έργο ευσυνείδητον' αλλ' αφού τας λάβη, πρέπει να ηξεύρει να τας περιφρονή»). Τελευταίο είναι το κείμενο «Ο Ζολά περί μουσικής», απόσπασμα από το *Oeuvre* (1886), το 14^ο μυθιστόρημα του κύκλου των Ρουγκόν-Μακάρ, το οποίο προβάλλει εμμέσως την ευρυμάθεια του νατουραλιστή συγγραφέα και την πλούσια καλλιτεχνική και φιλολογική του κατάρτιση με τις αναφορές του τόσο σε μουσικούς όσο και σε ευρωπαίους λογοτέχνες όλων των εποχών.

Όλα τα κείμενα αυτής της ενότητας (εκτός από το πρώτο) ανήκουν στην τελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα και με τη θεματική τους φωτίζουν μιαν άλλη όψη του Ζολά, λιγότερο δογματική και νατουραλιστική, πιο πολύπλευρη, θα λέγαμε. Εκτός από το στοιχείο της άμεσης πληροφόρησης και της διατήρησης του ενδιαφέροντος του αναγνωστικού κοινού για τον Ζολά, που απορρέει από τα κείμενα της πρώτης ενότητας, προστίθεται συνεπώς τώρα και το στοιχείο ανάδειξης μιας πολυσχιδούς προσωπικότητας, μιας λογοτεχνικής φυσιognωμίας με πλούσιες φιλολογικές γνώσεις για την αρχαία Ελλάδα και για τη μουσική, που συνδυάζει ιδανικά την επιστήμη και τη φαντασία, τη φιλολογία και την τέχνη. Από τα αποδελτιωμένα περιοδικά αυτής της κατηγορίας παρατηρούμε ωστόσο ότι απουσιάζουν άρθρα σχετικά τόσο με την πολιτική του στράτευση και το περίφημο «Κατηγορώ» του για την υπόθεση Dreyfus (*Le Figaro*, 25 Νοεμβ. 1897) όσο και με την καλλιτεχνική του στράτευση και την υπεράσπιση του Ιμπρεσιονισμού και ιδιαίτερα των ζωγράφων Μανέ και Σεζάν.

Μεταφρασμένα διηγήματα του Ζολά

Η τρίτη ενότητα των τεκμηρίων απαρτίζεται α) από δύο μεγάλα διηγήματα («Η πλημμύρα» και «Ο Ζωντανοπεθαμένος»), που κυκλοφόρησαν στο περιοδικό *Εβδομάς* σε τρεις συνέχειες το καθένα, β) από ένα μεγάλο αφηγηματικό κείμενο («Ο ποταμός») και γ) από ένα διήγημα, που εμφανίζεται σε δύο διαφορετικές μορφές, σε δύο περιοδικά, με μεγάλη χρονική απόσταση το ένα από το άλλο, και με διαφορετικό τίτλο και γλώσσα.

Το πρώτο διήγημα φέρει τον αυθαίρετο ελληνικό τίτλο «Οι πτωχοί και ο χειμών», τον οποίο του έδωσε ο μεταφραστής του

Α. Π. Κ.⁷, ενώ το πρωτότυπο είναι άτιτλο. Είναι μεταφρασμένο σε καθαρεύουσα, ενώ τα γαλλικά ονόματα των αφηγηματικών προσώπων (Σαρλότ και οικογένεια Μορισώ) έχουν γίνει Κωστάκης και Κλαδιάς. Προέρχεται από τη συλλογή του Ζολά *Le capitaine Burle*, που κυκλοφόρησε το 1883, και αποτελεί το τέταρτο διήγημα της ενότητας *Comment on meurt*⁸, ένα είδος «récit-portrait» (Van Tooren 1998, 35) από τα περίπου 64 κείμενα που είχε στείλει στο ρωσικό φιλελεύθερο περιοδικό της τσαρικής αυτοκρατορίας *Le Messenger de l'Europe* (Ο Απεσταλμένος της Ευρώπης) την περίοδο 1875-80.

Τα επόμενα δύο διηγήματα έχουν μεταφραστεί πάλι από τον Κουρτίδη, σε απλή δημοτική αυτήν τη φορά, και δημοσιεύονται το 1884 στο περιοδικό *Εβδομάς*. «Η πλημμύρα» βρίσκεται στη συλλογή *Le capitaine Burle* που εξέδωσε εν ζωή ο συγγραφέας, ο τίτλος είναι μεταφρασμένος πιστά (*L'inondation*)⁹, ενώ τα ονόματα είναι ελληνικά: μεταφραστική πρακτική που ακολουθείται από τον ίδιο μεταφραστή και στα τρία αποδελτιωμένα κείμενα.

Ενδεικτικό του αμείωτου ενδιαφέροντος του ελληνικού περιοδικού τύπου για τα διηγήματα του Ζολά από το 1880 και ύστερα είναι και η μετάφραση του διηγήματος *La mort d'Olivier Bécaille*, που κυκλοφόρησε για πρώτη φορά σε τόμο¹⁰ στη συλλογή *Naïs Micoulin* το 1884, την ίδια χρονιά με τη μετάφρασή του στο περιοδικό *Εβδομάς*. Μεταφράστηκε σε δημοτική και απαλείφθηκε το γαλλικό όνομα

7 Τα αρχικά Α. Π. Κ. στο τέλος των κειμένων παραπέμπουν στον Αριστοτέλη Κουρτίδη. Βλ. και συνέντευξη του μεταφραστή στον Μήτσο Χατζόπουλο, στην οποία μνημονεύει τις μεταφράσεις του αυτές και την επιτυχία τους (Πάτσιου 2007, σημ. 7, 148).

8 Ανάμεσα στα μεγάλα αφηγηματικά κείμενα του Ζολά συγκαταλέγονται και ενότητες/νουβέλες που περιέχουν πολλά σύντομα και ανεξάρτητα αφηγήματα. Η ενότητα *Comment on meurt* (Πώς πεθαίνει κανείς) απαρτίζεται από πέντε ανεξάρτητα αφηγηματικά κείμενα με θέμα το θάνατο σε διαφορετικές κοινωνικές τάξεις.

9 Βασίζεται σε αληθινό γεγονός: στις καταστροφές που προκάλεσε η υπερχειλίση του ποταμού Γκαρόν στη νότια Γαλλία τον Ιούνιο του 1875 (Van Tooren 1998, 35).

10 Δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά στο ρωσικό περιοδικό *Le Messenger de l'Europe* το Μάρτιο του 1879 και σε πέντε συνέχειες τον Μάιο του 1879 στο *Le Voltaire* (Mitterand, Suwala 1968, 38). Είναι αρκετά πιθανό ο πεζογράφος Κουρτίδης να είχε στα χέρια του και τους δύο τόμους με τις συλλογές του Ζολά (*Le capitaine Burle*, 1883 και *Naïs Micoulin*, 1884), επιλέγοντας από τον πρώτο τα προηγούμενα δύο διηγήματα και από τον δεύτερο τον «Ζωντανοπεθαμένο».

τόσο από τον τίτλο, που έγινε ο «Ζωντανοπεθαμένος», όσο και από τα υπόλοιπα αφηγηματικά πρόσωπα μέσα στο κείμενο.

Το επόμενο χρονολογικά κείμενο είναι ο «Ποταμός»¹¹, φέρει τα αρχικά του μη ταυτοποιήσιμου μεταφραστή Μ. Δ. Φ., αποτελείται από 6 μέρη και ανήκει και αυτό στη συλλογή *Le capitaine Burle*. Τέλος, η *Φιλολογική Ηχώ*, όργανο των δημοτικιστών τη διετία 1896-97, δημοσιεύει σε απλή δημοτική και διατηρεί τα ονόματα στα γαλλικά στο μεταφρασμένο διήγημα «Επεισόδια του καθημερινού βίου: κακομοιρία», το ίδιο που είχε κυκλοφορήσει η *Εστία* το 1883 σε καθαρεύουσα με τον τίτλο «Οι πτωχοί και ο χειμών». Και εδώ ο μεταφραστής παραθέτει τα αρχικά του ονόματός του (Ι. Δ. Γ.).

Αξίζει να επισημανθεί πως ένας από τους κύριους μεταφραστές των διηγημάτων του Ζολά είναι ο Κουρτίδης, αφού μεταφράζει τα 3 από 5, και μάλιστα το ένα σε καθαρεύουσα και τα άλλα δύο σε δημοτική. Αποτελεί έτσι βασικό διαμεσολαβητή της γαλλικής λογοτεχνίας στην Ελλάδα και της πρόσληψης του Ζολά, επιβεβαιώνοντας τον Παλαμά που λέει χαρακτηριστικά γι' αυτόν στον Ξενόπουλο: «ο Κουρτίδης στα χρόνια ύστερα από το 1880 ήταν ο εύγλωττος δεσμός που μας έφερνε σε επαφή με τη μεγάλη διεθνή φιλολογική κίνηση. Μας εφώτιζε για το θριαμβεύοντα τότε νατουραλισμό και μας εκοσκίνιζε τη δύναμη ενός Ζολά...» (Oktapoda 2003: σημ. 29, 211)¹².

Εν κατακλείδι, θα λέγαμε πως η πρόσληψη του Ζολά είναι σύνθετο φαινόμενο, εδράζεται σε διαφορετικά είδη κειμένων, τα οποία επενεργούν διαφορετικά στο αναγνωστικό κοινό και στην εξέλιξη της ελληνικής πεζογραφίας. Και αυτό διότι χρειάζεται να λάβει κανείς υπόψη του τις στενές σχέσεις του ελληνισμού (των λογίων και της μεσαίας τάξης) με τη Δύση και το Παρίσι, και τον συνεπαγόμενο ανοιχτό διάλογο μεταξύ της γαλλικής λογοτεχνίας και της υπό διαμόρφωση ελληνικής, που δεν έχει βρει ακόμη τον πεζογραφικό βηματισμό της, δεν έχει λύσει το γλωσσικό της ζήτημα και διαπνέεται από συντηρητισμό απέναντι στην “έκφυλη” Ευρώπη και τα ευρωπαϊκά ήθη, ανάγοντας έτσι τη λογοτεχνία εν

11 Ο πρωτότυπος τίτλος είναι *La rivière* και είναι το τρίτο αφήγημα της ενότητας *Aux champs*.

12 Πρόκειται για επιστολή του Παλαμά με παραλήπτη τον Ξενόπουλο, την οποία ανέσυρε από το αρχείο του Ξενόπουλου η μελετήτρια.

πολλοί σε ιδεολογικό εργαλείο. Τα μεταφρασμένα διηγήματα της ενότητας αυτής συμβάλλουν με τη σειρά τους στην ενδυνάμωση της ελληνικής διηγηματογραφίας, αλλά ανήκουν στη νεανική και δημοσιογραφική συγγραφική περίοδο του Ζολά και προβάλλουν μια ανώδυνη, μη νατουραλιστική πλευρά του: έναν διηγηματογράφο της φύσης, είτε αυτή είναι γλυκιά και καλή στην εξοχή είτε άγρια και κτηνώδης στην πόλη, ένα διηγηματογράφο που με τον «Ζωντανοπεθαμένο» εγγράφεται στην καλύτερη παράδοση του φανταστικού διηγήματος και θυμίζει τον Μωπασάν και τον Ντ' Ωρεβιγί, ενώ στο διήγημα με θέμα τη φτώχεια, που επιφέρει το θάνατο στον μικρό πρωταγωνιστή, συνομιλεί ανοιχτά με την τελευταία δραματική πράξη της νουβέλας του Μπαλζάκ, η *Βεντέτα* (1830). Κάθε άλλο παρά νατουραλιστικά συνεπώς είναι τα διηγήματα του Ζολά που μεταφράζονται στα τέλη του αιώνα στον ελληνικό περιοδικό τύπο.

Επίμετρο Ι

Αποδελτιωμένα περιοδικά

- 1) *Ακρόπολις Φιλολογική* (Αθήνα 1888-1889)
- 2) *Ανατολή* (Σμύρνη, 1880-81)
- 3) *Αττικόν Μουσείον* (Αθήνα 1883-1885, 1890-1892)
- 4) *Βρεττανικός Αστήρ* (Αθήνα, 1890-92)
- 5) *Εβδομάς* (Αθήνα, 1884-92)
- 6) *Έσπερος* (Λειψία, 1881-89)
- 7) *Εστία* (Αθήνα, 1876-1895)
- 8) *Ημερολόγιο του Σκόκου* (Αθήνα, 1886-1900)
- 9) *Κλειώ* (Λειψία, 1885-1891)
- 10) *Κόσμος Ο* (Κωνσταντινούπολη, 1882-83)
- 11) *Κυψέλη* (Ζάκυνθος, 1884-87)
- 12) *Λόγιος Ερμής Ο* (Κωνσταντινούπολη, 1887-88)
- 13) *Μη Χάνεσαι* (Αθήνα, 1880-1883)
- 14) *Νεολόγου Εβδομαδιαία επιθεώρησις* (Κωνσταντινούπολη, 1891-1894)
- 15) *Παρνασσός*, (Αθήνα, 1877-1895)
- 16) *Ποικίλη Στοά* (Αθήνα, 1881-89, 1891, 1899)
- 17) *Φιλολογική Ηχώ* (Κωνσταντινούπολη, 1893-1897)

Επίμετρο II

Κατάλογος κειμένων σε ελληνικά περιοδικά (1879-1990)

A. Άρθρα για τον Ζολά

A/A	έτος	Περιοδικό/εκδότης	αρθρογράφος	τίτλος	Είδος κειμένου
1	1879	<i>Εστία</i> , τχ. 207, έτος Δ΄	Άγγελος Βλάχος	«Η φυσιολογική σχολή και ο Ζολά: επιστολή προς επαρχιώτην»	Κριτικό κείμενο
2	1880	<i>Μη χάνεσαι</i> , τ. 1, αρ. 97	Σόκιν	«Συνέντευξις μετά του Ζολά»	Άρθρο-συνέντευξη
3	1880	<i>Μη Χάνεσαι</i> , τ. 1, αρ. 97	Καλιβάν	«Κριτική: Αιμυλίου Ζολά, Νανά, μεταγλωτισθείσα εις την ελληνικήν υπό Φλοξ»	Κριτικό κείμενο
4	1883	<i>Αττικόν Μουσείον</i> , τ. 1, Νο 8	— (ανωνύμως)	Αιμίλιος Ζολά	Βιογραφία
5	1884	<i>Δελτίον της Εβδομάδος</i> , έτος Α΄, 22 Απρ.	—	Φιλολογικά, Επιστημονικά, Καλλιτεχνικά (στήλη)	Αναγγελία
6	1884	<i>Δελτίον της Εβδομάδος</i> , έτος Α΄, 29 Απρ.	—	Φιλολογικά, Επιστημονικά, Καλλιτεχνικά (στήλη)	Επίκαιρη είδηση
7	1885	<i>Εβδομάς</i> , έτος Β΄, αρ. 46, 18 Ιαν.	—	Φιλολογικά, Επιστημονικά, Καλλιτεχνικά (στήλη)	Λογοτεχνική είδηση
8	1885	<i>Εβδομάς</i> , έτος Β΄, αρ. 55, 17 Μαρτίου	—	Φιλολογικά, Επιστημονικά, Καλλιτεχνικά (στήλη)	Αναγγελία
10	1888	<i>Ακρόπολις Φιλολογική</i> , τ. 1, αρ. 13	—	«Το νέον δράμα του Zola, <i>Germinal</i> »	Θεατρική κριτική
11	1890	<i>Εστία</i> , τχ. 47, 48	Γρ. Ξενόπουλος	«Αι περί Ζολά προλήψεις»	Κριτικό κείμενο
12	1891	<i>Κλειώ</i> , τ. 7, αρ. 7	—	Αιμίλιος Ζολά	Βιογραφία-κριτικό κείμενο

Β. Κείμενα του Ζολά

A/A	έτος	περιοδικό	Μεταφραστής/ συγγραφέας	Τίτλος	είδος
1	1882	<i>Εστία</i> , τχ. 332, 28 Φεβρ.	Αιμίλιος Ζολά	«Μια επιστολή του Ζολά τοις νεαροίς ποιηταίς»	επιστολή
2	1889	<i>Κλειώ</i> , τ. 5, αρ. 10	υπό Εμίλιου Ζολά	«Η φιλολογία και η γυμναστική»	άρθρο
3	1890	<i>Αττικόν Μουσείον</i> , τ. 3, αρ. 8	Ζολά	Ιδέαι και εντυπώσεις	ρήση
4	1891	<i>Αττικόν Μουσείον</i> , τ. 5, αρ. 9	Ζολά	Σταγόνες	ρήση
5	1892	<i>Εστία</i> , τχ. 29	Αιμίλιος Ζολά	«Μια επιστολή του Ζολά»	επιστολή
6	1897	<i>Φιλολογική Ηχώ</i> , τ. 3, τχ. 2	Ιωάννης Μουρελός	«Ο Ζολά περί μουσικής»	απόσπασμα εκ του <i>Oeuvre</i>

Γ. Δηγήματα

A/A	Έτος	Περιοδικό	μεταφραστής	τίτλος
1	1883	<i>Εστία</i> , τ. 15, τχ. 374	Α. Π. Κ.	<i>Οι πτωχοί και ο χειμών</i>
2	1884	<i>Εβδομάς</i> , αρ. 2, 3, 4	Α. Π. Κ.	<i>Η πλημμύρα</i>
3	1884	<i>Εβδομάς</i> , αρ. 22, 23, 24	Α. Π. Κ.	<i>Ο Ζωντανοπεθαμένος</i>
4	1895	<i>Εστία</i> , τ. 25	Μ. Δ. Φ.	<i>Ο ποταμός</i>
5	1896	<i>Φιλολογική Ηχώ</i> , τ. 3, τχ. 9	Ι. Δ. Γ.	<i>Επεισόδια του καθημερινού βίου: κακομοιρία</i>

Βιβλιογραφία

- Βουτουρή, Παντελής: *Ως εις καθρέπτην... Προτάσεις και υποθέσεις για την ελληνική πεζογραφία του 19ου αιώνα*. Αθήνα. Νεφέλη 1995.
- Γαλαίος, Ιωάννης: «Λόγος και αντίλογος για τον νατουραλισμό». Στο: Ελένη Πολίτου-Μαρμαρινού, Βίκυ Πάτσιου (επιμ.). *Ο Νατουραλισμός στην Ελλάδα. Διαστάσεις – Μετασχηματισμοί – Όρια*. Αθήνα. Μεταίχμιο 2007, 112-128.
- Δημηρούλης, Δημήτρης: «Εισαγωγή». Στο: Εμμανουήλ Ροΐδης - Άγγελος Βλάχος. *Η διαμάχη για την ποίηση*. Αθήνα: Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη 2011: 13-218.
- Mitterand, Henri - Suwala, Halina: *Émile Zola journaliste. Bibliographie chronologique et analytique (1859-1881)*. Paris. Vol. 87. Annales Littéraires de l'Université de Besançon 1968.
- Ντελόπουλος, Κυριάκος: *Νεοελληνικά Φιλολογικά Ψευδώνυμα 1800-2004*. Αθήνα. Βιβλιοπωλείο της "Εστίας" 2005.
- Ντενίση, Σοφία: *Μεταφράσεις μυθιστορημάτων και διηγημάτων 1830-1880. Εισαγωγική μελέτη και καταγραφή*. Αθήνα. Εκδόσεις Περίπλους 1995.
- Oktapoda-Lu, E., "Le naturalisme en Grèce : réception et traductions". *Cahiers Naturalistes* 77 (2003): 205-218.
- Πάτσιου, Βίκυ: «Ο Γρηγόριος Ξενόπουλος και η νοσταλγία του νατουραλισμού». Στο: Ελένη Πολίτου-Μαρμαρινού, Βίκυ Πάτσιου (επιμ.). *Ο Νατουραλισμός στην Ελλάδα. Διαστάσεις – Μετασχηματισμοί – Όρια*. Αθήνα. Μεταίχμιο 2007, 145-165.
- Πολίτης, Αλέξης: *Αποτυπώματα του χρόνου*. Αθήνα. Πόλις 2006.
- Provata, Despina: "Construction identitaire et enseignement du français en Grèce au XIX siècle". Στο Κωνσταντίνος Δημάδης (επιμ.), *Ταυτότητες στον ελληνικό κόσμο (από το 1204 έως σήμερα)*. Αθήνα: Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών 2011: 281-292.
- Roussel, Louis: "La littérature de la Grèce moderne". In *Revue de Paris* 5 (1928). In Oktapoda-Lu, E., "Le naturalisme en Grèce: réception et traductions". *Cahiers Naturalistes* 77 (2003): 205-218.

Σταυροπούλου, Έρη: «Συμβολή στην ιστορία του νεοελληνικού διηγήματος. Πρωτότυπα και μεταφρασμένα κείμενα στο περιοδικό *Εβδομάς*». Στο Ελένη Πολίτου-Μαρμαρινού, Σοφία Ντενίση (επιμ.), *Το διήγημα στην ελληνική και στις ξένες λογοτεχνίες. Θεωρία-Γραφή-Πρόσληψη*. Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg 2009: 250-270.

Van Tooren, Marjolein: *Le premier Zola. Naturalisme et manipulation dans les positions stratégiques des récits brefs d'Emile Zola*. Amsterdam - Atlanta. Editions Rodopi 1998.

Ελληνοαγγλικές λογοτεχνικές συναντήσεις του 19ου αι. – πρόσληψη και διαπολιτισμικότητα

Αγγελική Σπυροπούλου *

Οι περισσότεροι ερευνητές του περιοδικού τύπου έχουν τονίσει τη διδακτική και παιδαγωγική λειτουργία του ελληνόφωνου τύπου για τη διαμόρφωση μιας νέας ελληνικής εθνικής συνείδησης κατά τον δέκατο ένατο αιώνα.¹ Άλλωστε, η επιμορφωτική επιδίωξη συχνά εκφράζεται ρητά στις στήλες των συντακτών της πλειονότητας των φιλολογικών και μετέπειτα αποκαλούμενων οικογενειακών περιοδικών, ενώ η απεύθυνσή τους σε ένα μαζικότερο αναγνωστικό κοινό σε σύγκριση με άλλες μορφές επικοινωνίας και ενημέρωσης της εποχής εκείνης, αυξάνει την ιδεολογική επιρροή τους σε εθνικό επίπεδο.

Στον βαθμό, όμως, που η εθνική ταυτότητα πάντοτε διαμορφώνεται και προσδιορίζεται αμοιβαία σε σχέση με τον Άλλον, η πρόσληψη και η λειτουργία της ξένης και δη της ευρωπαϊκής γραμματείας και του πολιτισμού προσλαμβάνει ιδιαίτερη

* Αγγελική Σπυροπούλου, Επίκουρη Καθηγήτρια Ευρωπαϊκής Λογοτεχνίας και Θεωρίας στο Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου. Πρόσφατο βιβλίο της είναι το Angeliki Spiropoulou: *Virginia Woolf, Modernity and History. Constellations with Walter Benjamin*. London and New York: Palgrave-Macmillan 2010.

Βλ. επίσης, <https://uop-gr.academia.edu/AngelikiSpiropoulou>

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Διά Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) – Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ – ΕΚΠΑ – ΧΡΥΣΑΛΛΙΣ. Θέμα: «Πολιτισμικές διαμεσολαβήσεις και διαμόρφωση του ‘εθνικού χαρακτήρα’ στον περιοδικό τύπο του δεκάτου ενάτου αιώνα». Ακαδημαϊκή Υπεύθυνη Προγράμματος: Άννα Ταμπάκη.

1 Βλ. για παράδειγμα (Καρπόζηλου, 1991). Πιο συγκεκριμένα για τον διαπλαστικό ρόλο του τύπου κατά τους προεπαναστατικούς χρόνους, βλ. (Tabaki 1996, 133-140), (Αθήνη 2002, 156-176), και ευρύτερα για τη γένεση και εξέλιξη του περιοδικού τύπου βλ. (Ταμπάκη 2005, 92-99).

Πρακτικά Ε' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών (Θεσσαλονίκη, 2-5 Οκτ. 2014):

Συνέχειες, ασυνέχειες, ρήξεις στον ελληνικό κόσμο (1204-2014):

οικονομία, κοινωνία, ιστορία, λογοτεχνία

Τόμος Ε' (ISBN: 978-618-81771-2-3)

© 2015 Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών (www.eens.org)

σημασία.² Η επιλογή και η μετάφραση ή ενίοτε η ελεύθερη «απόδοση» στοιχείων από πρότυπα περιοδικά της Εσπερίας, που σε ορισμένες περιπτώσεις αποτελούσε το μεγαλύτερο μέρος της ύλης του ελληνικού περιοδικού τύπου κατά τον δέκατο ένατο αιώνα, έχει επισημανθεί ως μείζονος σπουδαιότητας από έγκριτους μελετητές, αφενός για τη διαδικασία και τη μελέτη της πρόσληψης του ξένου και αφετέρου για την δια της συγκρίσεως διαμόρφωση ή ακόμη και «κατασκευή» του ελληνικού χαρακτήρα, σε μια περίοδο πολιτικής, γεωγραφικής, ιστορικής και ιδεολογικής ρευστότητας στον ελλαδικό χώρο.³

Ο σημαντικός ρόλος των μεταφράσεων και εν γένει της σταχυαλόγησης πηγών από τον ξένο τύπο ως διαύλου ιδεών, οι οποίες σχετίζονται με τον (ετερο)προσδιορισμό και τη διάπλαση του νέου ελληνισμού, ενισχύεται περαιτέρω από την ιστορική τους τοποθέτηση στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής νεωτερικότητας. Η διεκδίκηση της νεωτερικότητας και η επιλεκτική χρήση στοιχείων του προνεωτερικού παρελθόντος αποτέλεσε θεμέλιο της συγκρότησης των ευρωπαϊκών και ευρύτερα των δυτικών πολιτισμών ως πιο «εξελιγμένων», ένα ιδεολόγημα που (ανα)παράγει την ηγεμονική θέση τους παγκοσμίως και ορίζει τι θεωρείται περιφέρεια. Η ελληνική αναζήτηση της εθνικής ταυτότητας κατά τους μετεπαναστατικούς χρόνους συναρτάται τόσο με την εξάρτηση του νεοσύστατου ελληνικού έθνους από τις ξένες «προστάτιδες» δυνάμεις όσο και με την ευρύτερη δυναμική της εγκαθίδρυσης και του εκσυγχρονισμού των νεώτερων εθνών-κρατών στην Ευρώπη του δεκάτου ενάτου αιώνα.⁴

2 Σε αυτό το πλαίσιο, βλ., επίσης, την κριτική ανασκόπηση από τη Λίζυ Τσιριμώκου του πεδίου της συγκριτικής γραμματολογίας ως φορέα, αλλά και εν δυνάμει ανατροπέα, εθνικών εικόνων και στερεοτύπων μέσω της παράλληλης διερεύνησης των διαφορετικών λογοτεχνιών, στο κεφάλαιο «Πολυπολιτισμικές σπουδές και συγκριτική γραμματολογία στη στροφή του αιώνα», *Εσωτερική ταχύτητα*, Άγρα, Αθήνα 2000, 57-70.

3 Πρβλ. σχετικά (Ταμπάκη 2004), όπου γίνεται ιδιαίτερη μνεία στη μετάφραση ως βασικού διαύλου διαπολιτισμικής επικοινωνίας. Επίσης (Ταμπάκη και Αθήνη 2001).

4 Για τη συγκρότηση των εθνών-κρατών την περίοδο της ευρωπαϊκής νεωτερικότητας, καθώς και την επίκληση της νεωτερικότητας και την ιδέα μιας ενιαίας Ευρώπης «των ισχυρών» έναντι του «απολίτιστου ετέρου», βλ. για παράδειγμα (Hobsbawm 1975, 103-121), και (Δερτιλής, 2000, 25-35).

Ο «εθνικός χαρακτήρας» του νέου ελληνισμού, όπως προκύπτει και από τις περιοδικές δημοσιεύσεις της εποχής, ορίζεται αναφορικά με τουλάχιστον δύο άξονες: αφενός σε σχέση με ξένα πρότυπα της εποχής, και αφετέρου ως προς το αρχαίο ένδοξο παρελθόν του έθνους, η συνέχεια του παρόντος με το οποίο αποτελεί μείζον διακύβευμα της εποχής. Η κατάσταση της χώρας μετεπαναστατικά μπορεί να περιγραφεί ως «κρυπτο-αποικιοκρατία» σύμφωνα με τον προσφυή χαρακτηρισμό του Michael Hertzfeld, χαρακτηρισμός ο οποίος υποδηλώνει ότι παρότι μη αποικιοκρατούμενη φαινομενικά, η Ελλάδα εντούτοις δεν μετείχε επί ίσοις όροις στην ευρωπαϊκή νεωτερικότητα, κατέχοντας μια περιφερειακή και αμφίσημη θέση ως ιερή αφετηρία της Ευρώπης και ταυτόχρονα μέρος της Ανατολής. Παρόμοιο επιχείρημα έχει διατυπώσει ο Στάθης Γουργουρής, προβάλλοντας το νέο ελληνικό έθνος ως ιδεολογική κατασκευή των Ευρωπαίων κατά τον δέκατο όγδοο αιώνα, την οποία, στη συνέχεια, ενδοβάλλει ο νεοελληνικός πολιτισμός κατά τη διαμόρφωση της ταυτότητάς του τον επόμενο αιώνα, ενώ η Έλλη Σκοπετέα είχε διερευνήσει τη σημασία της ιδεολογίας στην κατασκευή εθνοτικών ή εθνικών χαρακτηριστικών στις παραστάσεις που καλλιεργήθηκαν αμφίδρομα για τη Δύση και την Ανατολή σε σχέση με την Ελλάδα.⁵ Τα θέματα αυτά απασχολούν ευθέως την ύλη των μετεπαναστατικών περιοδικών. «Τι είναι η Ελλάς;», αναριωτιέται ανωνύμως κεντρικό ομότιτλο άρθρο του *Ευρωπαϊκού Ερανιστή*, το οποίο φέρει ως προμετωπίδα την παροιμιώδη ρήση του Σαίξπηρικού Άμλετ 'To be or not to be, that is the question', ενώ επαναλαμβάνει στον μεσότιτλο το ερώτημα του κύριου τίτλου «Τι είναι η Ελλάς;» με την εύγλωττη προσθήκη: «Ανατολή ή δύσις;»⁶

Στο παρόν κείμενο, θα επιχειρηθεί μια συνοπτική διερεύνηση όψεων της πρόσληψης του ξένου στον ελληνικό περιοδικό τύπο, παρουσιάζοντας ορισμένα αρχικά, ποσοτικά, αποτελέσματα της διεπιστημονικής έρευνας του κοινοτικού Προγράμματος ΘΑΛΗΣ με θέμα «Πολιτισμικές διαμεσολαβήσεις και διαμόρφωση του 'εθνικού χαρακτήρα' στον περιοδικό τύπο του δεκάτου ενάτου

5 Βλ. αντίστοιχα (Hertzfeld 899-926), (Γουργουρής 2007) και (Σκοπετέα 1992).

6 Βλ. *Ευρωπαϊκός Ερανιστής*, τχ. 3, Έτος Β' (1942) 167-188. (Στο εξής η πλήρης παραπομπή σε άρθρα των περιοδικών που παρουσιάζεται θα αναφέρεται σε υποσελίδια υποσημείωση).

αιώνα» (βλ. υποσημείωση *). Η προτεινόμενη διερεύνηση εστιάζει στην πρόσληψη αγγλόφωνων συγγραφέων σε δείγματα του ελληνικού περιοδικού τύπου του δεκάτου ενάτου αιώνα, όταν η Μεγάλη Βρετανία εξακολουθεί να είναι ηγεμονική δύναμη στην Ευρώπη και στον αποικιοκρατούμενο κόσμο. Παράλληλα, είναι σημαντικό ότι η λογοτεχνία του Ηνωμένου Βασιλείου, την ίδια εποχή, παρουσιάζει μεγάλο πλούτο από πλευράς τόσο αισθητικών ρευμάτων όσο και σπουδαίων συγγραφέων, για παράδειγμα, από τον Σκώτο μυθιστοριογράφο Γουώλτερ Σκοτ (Sir Walter Scott), τις αδελφές Μπροντέ (Charlotte, Emily και Anne Brontë) και τους άγγλους ρομαντικούς ποιητές, στις αρχές του αιώνα, έως το αναδυόμενο ρεύμα του ρεαλισμού στην πεζογραφία με διασημότερο εκπρόσωπο τον Κάρολο Ντίκενς (Charles Dickens), και τον αγγλικό νατουραλισμό και αισθητισμό στο τέλος του αιώνα.

Η εξέταση της πρόσληψης της αγγλικής λογοτεχνίας στην Ελλάδα τον δέκατο ένατο αιώνα, εποχή κατά την οποία στον ελλαδικό χώρο είναι πιο εμφανής η επιρροή κυρίως της γαλλικής και επίσης της γερμανικής γλώσσας και πολιτισμού, αποτελεί μια ευκαιρία για να τεθούν θεωρητικά και να εμπλουτιστούν εμπειρικά ζητήματα και φαινόμενα διαπολιτισμικών συναντήσεων και ανταλλαγών, τα οποία ασφαλώς πάντοτε εγείρουν ζητήματα ιδεολογίας και σχέσεων εξουσίας μεταξύ των διαφορετικών πολιτισμών καθώς λαμβάνουν χώρα σε ένα συγκεκριμένο ιστορικό και οικονομικό πλαίσιο. Βασικό ερώτημα αποτελεί εδώ ο τρόπος με τον οποίο η πρόσληψη της αγγλικής λογοτεχνίας και πολιτισμού στα περιοδικά αντανακλά και συνάμα διαμορφώνει θέματα και πεδία κοινωνικού και λογοτεχνικού προβληματισμού στην Ελλάδα της εποχής εκείνης, δεδομένου ότι, όπως προαναφέρθηκε, ο περιοδικός τύπος στην Ελλάδα και στο εξωτερικό λειτούργησε ως διάυλος επικοινωνίας μεταξύ ξένων πολιτισμών, ως παιδαγωγικό και διδακτικό μέσον και ταυτόχρονα ως φορέας και δημιουργός κοινωνικών και λογοτεχνικών συρμών και επομένως κοινής αισθητικής.

Παρότι στο διάστημα αυτό, όπως προαναφέρθηκε, εμφανίστηκαν σπουδαίοι αγγλόφωνοι συγγραφείς, από τον αγγλικό ρομαντισμό, που συνδέθηκε τόσο στενά με τον εθνοαπελευρωτικό αγώνα της Ελλάδας, έως τον εξαιρετικά δημοφιλή ρεαλισμό, τον

πεσιμιστικό νατουραλισμό και τον σκανδαλώδη αισθητισμό, εντούτοις, καθώς προκύπτει από την έως στιγμής έρευνα σε επιλεγμένα περιοδικά, οι συγγραφείς αυτοί μόνον αποσπασματικά και σποραδικά φαίνεται ότι συστήθηκαν στο ελληνικό κοινό μέσω μεταφράσεων ή άρθρων του περιοδικού τύπου της εποχής. Το γενικό συμπέρασμα αυτό απορρέει ειδικότερα από τα πρώτα ευρήματα της εξέτασης τεσσάρων επιλεγμένων περιοδικών που αποδελτιώθηκαν στο πλαίσιο της έρευνας, όμως φαίνεται ότι συνάδει, επίσης, με την εικόνα που προκύπτει γενικότερα από τις αυτοτελείς εκδόσεις μεταφρασμένων μυθιστορημάτων της ίδιας εποχής, οι οποίες έχουν καταγραφεί. Έχει αποδειχθεί ότι, κατά το διάστημα 1830-1880, η μεταφρασμένη και πρωτότυπη πεζογραφία, που εκδίδεται αυτοτελώς ή ως παράρτημα περιοδικών, είναι ισχνή με αυξανόμενη τάση.⁷

Συγκεκριμένα, τα περιοδικά που εξετάστηκαν στην παρούσα εργασία, από πλευράς ποσοτικής ανάλυσης, είναι τα εξής: *Ευρωπαϊκός Ερανιστής* (εκδ. Αθήνα, εκδ. 1840-141, 1842-1843), *Πανδώρα* (Αθήνα, 1850-1872), *Παρθενών* (εκδ. Αθήνα, 1871-1873 και 1878-1880), και *Ακρόπολις Φιλολογική* (εκδ. Αθήνα, 1888-1889). Τα προαναφερθέντα περιοδικά επιλέχθηκαν με το σκεπτικό να καλύπτουν διαδοχικά το μεγαλύτερο μέρος του δεκάτου ενάτου αιώνα μετεπαναστατικά, δηλαδή, από το 1840 έως το 1889, και να έχουν τον ίδιο τόπο έκδοσης, την Αθήνα, η οποία πλέον αποτελεί το διαμορφούμενο κέντρο του νέου έθνους-κράτους. Τα συγκεκριμένα περιοδικά υπήρξαν βραχύβια, με εξαίρεση το περιοδικό *Πανδώρα*, το οποίο έχει αναγνωριστεί από τους ειδικούς μελετητές ως ένα από τα σημαντικότερα περιοδικά του δεκάτου ενάτου αιώνα, τόσο λόγω της μακροβιότητάς του (δεδομένου ότι αριθμεί είκοσι δύο έτη αδιάλειπτης εκδοτικής παρουσίας) όσο και εξαιτίας της ποιότητάς του.

Είναι ενδιαφέρον ότι τα εν λόγω περιοδικά αποτυπώνουν στην ύλη τους μια διττή στάση απέναντι στις υπόλοιπες χώρες της Δύσης. Αφενός εκδηλώνουν μια τάση μίμησης και υπερεκτίμησης

7 Βλ. το βιβλίο της Σοφίας Ντενίση, *Μεταφράσεις μυθιστορημάτων και διηγημάτων 1830-1880. Εισαγωγική μελέτη και καταγραφή*, Περίπλους, Αθήνα 1995, 14-5, 24-35. Επίσης, για την πρόσληψη και την επιρροή του αγγλικού ιστορικού μυθιστορήματος και ειδικά της πεζογραφίας του Scott στην παραγωγή πρωτότυπης ελληνικής λογοτεχνίας, βλ. Σοφία Ντενίση, *Το ελληνικό ιστορικό μυθιστόρημα και ο Sir Walter Scott 1830-1880*, Καστανιώτης, Αθήνα 1994.

των ξένων «επιτευγμάτων», τα οποία παρουσιάζονται ως υποδείγματα πολιτισμικής και τεχνολογικής υπεροχής. Και αφετέρου αποτυπώνουν την αρχαιολατρεία της εποχής, όχι μόνον σε άρθρα που πραγματεύονται άμεσα την αρχαία ελληνική παράδοση, αλλά, επίσης, μέσα από την προβολή στις σελίδες τους ξένων κειμένων ή προσώπων, τα οποία αναγνωρίζουν την ανωτερότητα της ελληνικής αρχαιότητας και επικυρώνουν την θέση της ως αφετηρίας του δυτικού πολιτισμού. Ο θαυμασμός για τα επιτεύγματα των ξένων, επομένως, συνυπάρχει με την καθιέρωση της αρχαιότητας ως το μέτρο αξιολόγησης τόσο του νεοελληνικού όσο και του παγκόσμιου πολιτισμού.

Αξίζει να σημειωθεί ότι και τα τέσσερα περιοδικά, τα οποία αναφέρονται εδώ, διέθεταν διαπρεπείς συντάκτες και συνεργάτες. Ανάμεσα στους εκλεκτούς συγγραφείς του *Ευρωπαϊκού Ερανιστή* συγκαταλέγονται οι Α. Ρ. Ραγκαβής, Γ. Ιωάννου, Κ. Παπαρρηγόπουλος, Ν. Λεβίδης, Φ. Καλλιγιάς, και Γ. Α. Μαυροκορδάτος, ενώ ορισμένοι εξ αυτών, ειδικότερα οι Κ. Παπαρρηγόπουλος, Ν. Δραγούμης και Α. Ρ. Ραγκαβής, υπήρξαν επίσης συντάκτες της *Πανδώρας*, ένα περιοδικό με κορυφαίους συνεργάτες, όπως οι: Δημήτριος Βικέλας, Άγγελος Βλάχος, Νικόλαος Πολίτης, Αλέξανδρος Σούτσος, και Σπυρίδων Τρικούπης. Με την περιοδική έκδοση *Παρθενών* συνεργάζονται, μεταξύ άλλων, οι Ιω. Γ. Φραγκιάς, Νεοκλής Καζάζης, Αχιλεύς Παράσχος, και Εμμανουήλ Ροΐδης, ενώ στο μεταγενέστερο *Ακρόπολις φιλολογική* γράφουν γνωστοί συγγραφείς της εποχής, μεταξύ των οποίων και δύο γυναίκες, συγγενείς του εκδότη Παναγιωτίδη.

Επιπρόσθετα, ακόμη και όταν αυτοπροσδιορίζονται ως φιλολογικά περιοδικά, στην πραγματικότητα πρόκειται για περιοδικά «ποικίλης ύλης», τα οποία σταχυολογούν από ξένες πηγές κυρίως «κοινωφελείς» γνώσεις και πληροφορίες επιστημονικού, κοινωνικοπολιτικού, λογοτεχνικού και ανθρωπολογικού χαρακτήρα, με αναφορά σε καθημερινές πρακτικές και στην επικαιρότητα του σύγχρονου βίου, κυρίως στο εξωτερικό. Μάλιστα το περιοδικό *Παρθενών*, διατηρούσε τακτικούς ανταποκριτές στο εξωτερικό.⁸ Έτσι δημιουργείται το ευρωπαϊκό πρότυπο στους νεοέλληνες αναγνώστες του, με την Ευρώπη (ενίοτε και την

8 Συγκεκριμένα από το Παρίσι αρθρογραφεί ο Μ. L. Gagneur, από το Goettingen ο Ιω. Καμπούρογλου και από το Λονδίνο ο Δ. Ροδοκανάκης.

Αμερική) να θεωρείται σημείο αναφοράς, ενώ αναφορές σε τρίτες χώρες σε στήλες και δοκίμια των περιοδικών, αφορούν, ως επί το πλείστον, παράξενες ή εξωτικές ειδήσεις. Παρότι είναι εξαιρετικά συνοπτική, και επομένως αναγωγική, η παρουσίαση των τεσσάρων περιοδικών που ακολουθεί, αναφέρονται τα αποτελέσματα μιας πρώτης καταγραφής της πρόσληψης της αγγλικής λογοτεχνίας στις σελίδες τους, αποτελέσματα τα οποία επείγει να συμπληρωθούν και να αναλυθούν περαιτέρω από πλευράς περιεχομένου σε ένα κατάλληλο συγκριτικό και θεωρητικό πλαίσιο.

Εκκινώντας χρονολογικά, το περιοδικό *Ευρωπαϊκός Ερανιστής*, το οποίο εκδόθηκε στην Αθήνα από το 1840 ως το 1843 υπό τη διεύθυνση του Εμμανουήλ Αντωνιάδη, παρουσιάζει ελάχιστα άρθρα μεταφρασμένα από την αγγλικά, παρότι ο εκδότης πρόσκειτο στο αγγλικό κόμμα, όπως αναφέρει η Βίκυ Πάτσιου σε σχετική μελέτη της για το συγκεκριμένο περιοδικό, στην οποία επιβεβαιώνει τον δυτικότροπο και φιλελεύθερο λόγο του περιοδικού.⁹ Είναι ενδιαφέρον ότι στο συγκεκριμένο περιοδικό δεν απαντούν μεταφράσεις λογοτεχνικών κειμένων από τα αγγλικά, παρά μόνο γενικά άρθρα που αναφέρονται στην Αγγλία. Τα άρθρα αυτά αφορούν έναν ενημερωτικό και εκσυγχρονιστικό λόγο, ο οποίος παρουσιάζει το νομοθετικό, και πολιτικό σύστημα της Αγγλίας ως έμμεσο πρότυπο για την υπό διαμόρφωση πολιτική δομή του νεοσύστατου έθνους.¹⁰ Ορισμένα αναφέρονται, επίσης, στο τοπίο του Λονδίνου ως σύγχρονης μητρόπολης, η οποία χαρακτηρίζεται από «πολυανθρωπία» και, μεταξύ άλλων, από έντονη τυπογραφική δραστηριότητα.¹¹ Είναι ενδιαφέρον ότι τα υπό εξέταση περιοδικά τονίζουν με θαυμασμό την αριθμητική και ποιοτική υπεροχή του αγγλικού τύπου, ιδιαίτερα τα αποκαλούμενα 'Reviews', από τα οποία αντλούν κείμενα προς μετάφραση, όχι, όμως, δυσανάλογα σε σχέση με τον γαλλικό τύπο της εποχής, ο οποίος αποτελεί κύρια πηγή του μεταφρασμένου περιεχομένου των ελληνικών περιοδικών του δεκάτου ενάτου αιώνα.

9 (Patsiou 2001, 115-132)

10 Βλ. για παράδειγμα, το εναρκτήριο άρθρο του περιοδικού, με τίτλο «Πολιτική ιστορία: περί των κομμάτων της Αγγλίας από του δεκάτου έκτου αιώνας μέχρι σήμερον», *Ευρωπαϊκός Ερανιστής*, τχ. 1, έτος Α' (1940) 1-34. Και ακόμη τα άρθρα «Το πολίτευμα της Αγγλίας», *Ευρωπαϊκός Ερανιστής*, τχ. 8-9, Έτος Β' (1843) 500-510 και 569-615, όπου εξάιρεται το πολίτευμα της Αγγλίας.

11 «Η πολυανθρωπία του Λονδίνου» [ανώνυμο], *Ευρωπαϊκός Ερανιστής*, τχ. 1, Έτος Β' (1942) 66.

Στο περιοδικό *Πανδώρα* (1850-1872), την οποία έχει εξετάσει ενδελεχώς ο Απόστολος Σαχίνης και έχει επίσης μελετήσει σε άρθρο της η Σοφία Ντενίση ειδικά ως προς την εικόνα της Βρετανίας, ευρίσκονται οι εξής κατηγορίες δημοσιευμάτων: μεταφρασμένα άρθρα από βρετανικά περιοδικά ή βιβλία, άρθρα που αναφέρονται στη Βρετανία, διηγήματα, μυθιστορήματα και ποιήματα Βρετανών συγγραφέων, καθώς και διηγήματα και ταξιδιωτικά αφηγήματα ελλήνων συγγραφέων που αναφέρονται στη Βρετανία.¹²

Στην παρούσα έρευνα βεβαιώνονται οι διαπιστώσεις της μελέτης της Ντενίση ότι τα περισσότερα άρθρα που αφορούν την Αγγλία στο περιοδικό *Πανδώρα* αναφέρονται όχι στη λογοτεχνία, αλλά στην αγγλική πολιτική και ιστορία, τονίζοντας την προηγμένη τεχνολογία και βιομηχανική οργάνωση της ξένης χώρας. Παραδείγματα αποτελούν τα άρθρα που μεταφράζονται σχετικά με τη Διεθνή Έκθεση του Λονδίνου ή τις ατμομηχανές και τον σιδηρόδρομο έως την φιλελεύθερη πολιτική παράδοση των Βρετανών. Υπάρχουν επίσης άρθρα που ψέγουν την Αγγλία για την ιμπεριαλιστική της πολιτική, αποτυπώνοντας την αμφιθυμική κίνηση ταύτισης και απώθησης των Ελλήνων με την ισχυρή αγγλική αυτοκρατορία.¹³ Από όλες αυτές τις μορφές πρόσληψης της Βρετανίας, θα αναφερθούμε εδώ επιγραμματικά μόνον στις μεταφράσεις αγγλόφωνων λογοτεχνών.

Όπως προαναφέρθηκε, οι λογοτεχνικές μεταφράσεις είναι περιορισμένες σε σχέση με τις υπόλοιπες κατηγορίες δημοσιευμάτων που σχετίζονται με την Αγγλία ή άλλες αγγλόφωνες

12 Βλ. (Σαχίνης 1964) και (Denissi 1997, 23-46).

13 Βλ. για παράδειγμα, τα άρθρα που εκθέτουν με θαυμασμό περιγραφές και στατιστικές για τεχνολογικά επιτεύγματα και την πολιτική παράδοση στην Αγγλία: «Η εν Λονδίνο Παγκόσμιος έκθεσις», *Πανδώρα*, τχ. 30 (1851-52) 725-727 «Σιδηρόδρομοι», *Πανδώρα*, τχ. 238 (1859-60) 534, «Ο πολιτικός βίος εν Αγγλία», *Πανδώρα* τχ. 427, 432 (1867-68) 377-381, 474-478 και τχ. 438 (1868-69) 110-114, και το ταξιδιωτικό χρονικό του Δραγούμη στη Βρετανία, με τίτλο «Αποδημητού αναμνήσεις», *Πανδώρα* τχ. 218, 219 (1859-60) 38-43, 64-69. Όμως επίσης υπάρχουν πολλά μεταφρασμένα άρθρα και χρονικά κοινωνικού περιεχομένου με θέμα την Αγγλία και τους εξαθλιωμένους της, όπως τα εξής: «Νυκτερινή σκηνή εν Λονδίνο», *Πανδώρα*, τχ. 402 (1866-67) 453-455, που αφορά μια σκηνή έξω από πτωχοκομείο, Φ. Α. Μ[αυροκορδάτος], «Αυτοχειρία εν Λονδίνο», *Πανδώρα*, τχ. 438 (1868-69) 120, και Ν. Δ. μτφρ. «Φρενοκομείον Λονδίνου», *Πανδώρα*, τχ. 25 (1851-52) 608-10. Για τον θαυμασμό αλλά και την κριτική διάθεση απέναντι στην ιμπεριαλιστική πολιτική της Αγγλίας που διαφαίνεται στις σελίδες της *Πανδώρας*, βλ. (Denissi 1997, 36).

χώρες. Επιβεβαιώνονται τα αποτελέσματα της προηγούμενης έρευνας, σύμφωνα με την οποία, από τα 159 μεταφρασμένα κείμενα λογοτεχνίας που φιλοξενούνται στην *Πανδώρα*, μόνο 34 είναι από τα αγγλικά,¹⁴ ενώ τα περισσότερα λογοτεχνήματα που απαντούν στα τεύχη του περιοδικού έχουν μεταφραστεί από τα γαλλικά, παρά την εξοικείωση των συντακτών με την βρετανική κουλτούρα, παραδείγματος χάριν, του Δραγούμη αλλά και του Ραγκαβή, η σύζυγος του οποίου ήταν Σκωτσέζα. Τα περισσότερα προς μετάφραση κείμενα φαίνεται ότι έχουν επιλεγεί μάλλον για τη συντομία και την έντονη σκανδαλιστική πλοκή τους παρά για την υφολογική ή περιεχομενική ποιότητά τους, εξ ου συχνά δεν αναφέρεται ο συγγραφέας του λογοτεχνήματος, παρά μόνο η επισήμανση ότι πρόκειται για μετάφραση αγγλόφωνου έργου. Αυτή η ανωνυμία των μεταφρασμένων συγγραφέων είναι ενδιαφέρουσα ως κοινή και άρα αποδεκτή πρακτική, στον βαθμό που απορρέει και συνάμα ενισχύει την παιδευτική και ψυχαγωγική μάλλον, παρά την αισθητική λειτουργία των περιοδικών ως πρωτεύουσας.

Από τους επώνυμους αγγλόφωνους συγγραφείς του δεκάτου ενάτου αιώνα, μόνον ο Κάρολος Ντίκενς φαίνεται να αντιπροσωπεύεται στα περιοδικά αυτά, εντούτοις με πολύ μικρή συμμετοχή και σύντομα, δευτερεύοντα κείμενα, που φαντάζουν δυσανάλογα με το λογοτεχνικό μέγεθος και την παγκόσμια φήμη του.¹⁵ Στο «Παράρτημα» του περιοδικού, το οποίο πωλείτο ξεχωριστά, δημοσιεύθηκαν επίσης μεταφράσεις του μυθιστορήματος *Rienzi* του Edward Bulwer-Lytton, μεταφρασμένο από τον Δραγούμη, και το μυθιστόρημα του Sir Walter Scott «Η μνηστή του Λάμερμουρ», που μετέφρασε η κόρη του Δραγούμη, Ζωή υπό το ψευδώνυμο «Βίων».¹⁶ Οι μεταφρασμένοι ποιητές,

14 Πρβλ. (Denissi 1997, 42).

15 Πρβλ. επίσης (Denissi 1997, 43). Είναι ενδιαφέρον ότι ο Dickens είναι «ο μεγάλος απών» και στις αυτοτελείς εκδόσεις μεταφρασμένης λογοτεχνίας έως το 1880, «αφού στα χρόνια αυτά δεν μεταφράζεται ούτε ένα από τα μυθιστορήματά του, παρά τις τακτικές αναφορές στο όνομά του από τους υποστηρικτές του μυθιστορήματος και τις βιογραφίες του που δημοσιεύουν τα περιοδικά» μόνο η *Πανδώρα* μεταφράζει λίγα ασήμαντα διηγήματά του. Το άστρο του Dickens θα λάμψει στην Ελλάδα μετά το 1880» (Ντενίση 1995, 35).

16 Βλ. (Denissi 1997, 43). Και στις αυτοτελείς εκδόσεις μυθιστορημάτων από την αγγλική η παραγωγή είναι ισχνή, με τα εννέα δέκατα της μεταφραστικής παραγωγής να καλύπτεται, όπως αναφέρει η Ντενίση από γαλλικά μυθιστορήματα, με εξαίρεση μεταφράσεις του *Ροβινσώνα Κρούσο* του Daniel

μετρημένοι στα δάκτυλα, είναι οι Charles Swain, Oliver Goldsmith, W. L. Bowles και φυσικά ο Λόρδος Βύρωνας. Παραμένει ερώτημα προς διερεύνηση ο λόγος για τον οποίον, παρότι οι συντάκτες και οι συνεργάτες του περιοδικού γνώριζαν την εξέχουσα αγγλική λογοτεχνία της εποχής, εντούτοις δεν επιχείρησαν να την μεταφράσουν συστηματικά για το ελληνικό κοινό. Πιθανοί λόγοι μπορεί να είναι ο βαθμός δυσκολίας μετάφρασης, η έκταση των μυθιστορημάτων ή ακόμη και τα σοβαρά θέματά τους που πιθανόν να μην έβρισκαν μεγάλη απήχηση στο ελληνικό κοινό.¹⁷ Άλλη εξήγηση θα μπορούσε να αναζητηθεί στο πολιτικό αίσθημα της εποχής απέναντι στην Αγγλία ή τον βαθμό υπερίσχυσης της γαλλικής και γερμανικής κουλτούρας στην Ελλάδα κατά τον δέκατο ένατο αιώνα.

Στα περιοδικά *Παρθενών* (1871-1873 και 1878-1880) και *Ακρόπολις Φιλολογική* (Αθήνα 1888-1889) απαντούν περισσότερες μεταφράσεις από την αγγλική, αλλά και πάλι δεν υπερέχουν αριθμητικά από τις μεταφράσεις γαλλικής λογοτεχνίας. Εκτός από μεταφρασμένα άρθρα γενικού ενδιαφέροντος που αφορούν την Αγγλία, (π.χ., «Οικόνες του Λονδίνου», μτφρ. Χ. Α. τχ. 28, 1879), στον *Παρθενώνα* συναντούμε μεταφράσεις του Σαίξπηρ, ειδικότερα, το έργο *Ιουλία και Ρωμαίος* του Σαίξπηρ [sic] σε συνέχειες, και επίσης διηγήματα μυστηρίου του αμερικανού Έντγκαρ Άλλαν Πόε (Edgar Allan Poe), ενώ φιλοξενούνται κριτική παρουσίαση του Άμλετ με σχετική γραβούρα στο εξώφυλλο στο τεύχος 5 το 1879, καθώς και ολιγοσέλιδα πορτραίτα ή «σκιαγραφίες» του Σαίξπηρ και του Λόρδου Βύρωνα, τα οποία συνδέονται με την «ελληνικότητα» τρόπον τινά.¹⁸ Ο Λόρδος Βύρωνας εξάίρεται για

Defoe, των *Ταξιδιών του Γκιούλλιβερ* του Jonathan Swift, έργων του Walter Scott και του Oliver Goldsmith (βλ. Ντενίση 1995, 21, 24-36).

17 Τη σοβαρότητα και την ηθικότητα των βικτωριανών μυθιστορημάτων θεωρεί η Σοφία Ντενίση βασικό αίτιο της ισχνής μεταφραστικής παραγωγής από την αγγλική (1995, 24), ενώ ο λόγιος Χρίστος Αναστασιάδης Παρμενίδης το 1858, αναφέρει ως αίτιο το «στρογγυλόν κέρδος» που υπόσχονται τα γαλλικά έναντι των αγγλικών μυθιστορημάτων, την άγνοια της αγγλικής ανάμεσα στους λογίους και την πολιτική αντιπάθεια των Ελλήνων της εποχής προς την Αγγλία (αναφέρεται στο Ντενίση 1995, 23-24).

18 *Ιουλία και Ρωμαίος* του Σαίξπηρ, μτφρ. Α. Σ. και Π. Κ., *Παρθενών*, τχ. 1-11 1871-72) Στο 1ο τχ. δημοσιεύεται και ένα διήγημα αγνώστου συγγραφέα, μεταφρασμένο από τον Σκαλίδη, το οποίο διαδραματίζεται στο Λονδίνο και φέρει τον εύγλωττο τίτλο «Μια νύξ εν χαρτοπαιγνίω». Βλ. επίσης, Edgar Poe, «Η 1002α νύξ», τχ. 17-

τον φιλελληνισμό του από τον Κ. Γ. Ξένο, ενώ ο Σαίξπηρ, εδώ εξελληνισμένος ως «Ουίλλιαμ Σακεσπήρος», συγκρίνεται με τον Όμηρο και τον Αισχύλο, ώστε να υπογραμμιστεί το μεγαλείο του. Βέβαια με τον Αισχύλο είχε συγκρίνει τον Σαίξπηρ και ο Βίκτωρ Ουγκώ, αλλά ο συγγραφέας του πορτραίτου με τα αρχικά Δ. Μ. δεν αναφέρει τον Ουγκώ.¹⁹

Η *Ακρόπολις φιλολογική*, παρομοίως, δημοσιεύει ορισμένα άρθρα κοινωνικού περιεχομένου με στατιστικές συγκρίσεις, παραδείγματος χάριν της θνησιμότητας των πτωχών ειδικά στη Νέα Υόρκη, ενημέρωση για τους «Κροίσ[ους] της Αγγλίας και της Αμερικής», αλλά και αποσπάσματα βιογραφίας μεγάλων ποιητών, όπως του Λόρδου Βύρωνα, και ορισμένα ποιήματα, όπως για παράδειγμα «Ο κόραξ» του Εντγκαρ Άλαν Πόε (εδώ ως Εδγάρδος Πόε) σε μετάφραση του Θεόδωρου Α. Βελλιανίτη.²⁰ Όμως, όσον αφορά τη μεταφρασμένη λογοτεχνία από την αγγλική, απαντούν μόνο ελάχιστες μεταφράσεις διηγημάτων μυστηρίου του Έντγκαρ Άλαν Πόε (σε μετάφραση Κ. Ι. Πρασσά), ένα μάλιστα σε πολλές συνέχειες ώστε να διατηρείται το ενδιαφέρον του αναγνώστη.²¹

18, Έτος Β' (1872) 963-968, 988-993, Α. Μ., «Ουίλλιαμ Σακεσπήρου Αμλέτος», *Παρθενών* τχ. 5, Έτος Β' (1879) 33-35, Α. Μ., «Ουίλλιαμ Σακεσπήρος», *Παρθενών*, τχ. 3 Έτος ΣΤ' (1879) 18-19 και Κ. Γ. Ξένος, «Λόρδος Βύρων» (Σκιαγραφία), *Παρθενών* τχ. 41, Έτος Ε' (1879) 312-313.

19 Πρβλ. (Ουγκώ 1964, 47-57).

20 Βλ. «Οι καύμενοι οι πτωχοί», *Ακρόπολις Φιλολογική*, τχ. 1 (1888) 15, «Ο Βύρων εν Ιταλία», *Ακρόπολις Φιλολογική*, τχ. 1 (1888) 13-14, «Κροίσοι της Αγγλίας και της Αμερικής», *Ακρόπολις Φιλολογική* τχ. 31 (1888) 496, «Οι άγγλοι δημοσιογράφοι» *Ακρόπολις Φιλολογική* τχ. 36 (1888) 575-576, και Εδγάρδος Πόε, «Ο κόραξ», *Ακρόπολις Φιλολογική* τχ. 16 (1888) 249-250. Σημειώνουμε, επίσης, το απόσπασμα ανώνυμης μετάφρασης από το Ρωμαίος και Ιουλιέττα του Σαίξπηρ, δημοσιευμένο υπό τον τίτλο «Εκ των του Σαίξπερ», *Ακρόπολις Φιλολογική* τχ. 56 (1889) 883, και το «Σκέψεις εκ των του Βύρωνος», *Ακρόπολις Φιλολογική* τχ. 59 (1889) 932.

21 Βλ. Εδγάρδος Πόε, «Τα συμβεβηκότα του κυρίου Βέδλοε» (Παράδοξα ιστορία) μτφρ. Κ. Ι. Πρασσάς, *Ακρόπολις Φιλολογική*, τχ. 17 (1888) 260-264, «Ο κόκκινος θάνατος» (Διήγημα), μτφρ. Κ. Ι. Πρασσάς, *Ακρόπολις Φιλολογική*, τχ. 20 (1888) 298-300, «Χοπ Φρογ» μτφρ. Κ. Ι. Πρασσάς *Ακρόπολις Φιλολογική*, τχ. 21 (1888) 326-329 (στο ίδιο τεύχος δημοσιεύεται, επίσης, ένα ανώνυμο διήγημα που διαδραματίζεται στην Αγγλία με τίτλο «Η συλλογή του Μίστερ Κίρκε»), «Βερενίκη», μτφρ. Κ. Ι. Πρασσάς *Ακρόπολις Φιλολογική*, τχ. 22 (1888) 345-348, «Σιγή», μτφρ. Κ. Ι. Πρασσάς, *Ακρόπολις Φιλολογική* τχ. 23 (1888) 363-364, και σε συνέχειες «Το μυστήριο της Μαρίας Ροζέτου», μτφρ. Κ. Ι. Πρασσάς, *Ακρόπολις Φιλολογική* τχ. 25-34 (1888) 397-399, 411-414, 425-428, 444-446, 462-464, 475-477, 490-494, 511-512, 524-526, 540-542.

Συναντούμε επίσης το «Χουαϊδτσάπελ» του Λόρδου Lytton, ένα «πένθιμο» διήγημα «τερατωδών εγκλημάτων», ανάμεσα σε μεταφράσεις των Τουργιένεφ, Μπουκάνωφ, Ζαρύ, Σανδώ, Ουγκώ, Λαμαρτίνου κ. ά και παράλληλα με πρωτότυπα λογοτεχνικά κείμενα.²² Στις σελίδες του περιοδικού δημοσιεύεται, επίσης, το διήγημα «Μια αληθής ιστορία», κάποιας κυρίας Σμιθ, το οποίο αφορούσε την απαγωγή ενός φτωχού κοριτσιού, καθώς και το διήγημα του Ντίκενς (εδώ Κάρολος Δίκενς) «Η τύχη του νάνου» σε συνέχειες, ανώνυμα μεταφρασμένο.²³ Υπάρχουν επίσης δύο άρθρα-κριτικές αγγλικών μυθιστορημάτων και σύγχρονης αγγλικής ποίησης που είναι μεταφρασμένες από τα αγγλικά.

Από την παραπάνω σύντομη ποσοτική καταγραφή μεταφράσεων και παρουσιάσεων αγγλόφωνων συγγραφέων και λογοτεχνίας στα επιλεγμένα περιοδικά, δεν παρατηρείται απλώς η προαναφερόμενη ισχύνητα των μεταφράσεων αγγλικής λογοτεχνίας σε σχέση με άλλες εθνικές λογοτεχνίες, κυρίως τη γαλλική, αλλά επίσης και κυριότερο, ότι η λογοτεχνία που προκρινόταν για μετάφραση δεν επιλεγόταν τόσο βάσει της λογοτεχνικής ποιότητάς της όσο βάσει του θέματος μάλλον, αν κρίνει κανείς από το γεγονός ότι παρατηρείται μια ροπή προς (μελο)δραματικά αφηγήματα ή αφηγήματα μυστηρίου, που θα ενέπιπταν στην κατηγορία των «δημοφιλών» αναγνωσμάτων, παρότι συχνά οι συγγραφείς τους είναι διαπρεπείς. Και όσον αφορά την μετάφραση επωνύμων εκπροσώπων της αγγλόφωνης γραμματείας, τα κείμενα που επιλέγονταν συμβάδιζαν με το ζητούμενο του μυστηριώδους ή περιπετειώδους θέματος. Επίσης, μια έμφαση σε θεματολογία περί ερωτικών σχέσεων και της θέσης της γυναίκας, η οποία παρατηρείται τόσο στα μεταφρασμένα όσο και σε πρωτότυπα δοκιμιακά και λογοτεχνικά κείμενα, καταδεικνύει ότι τα λογοτεχνικά αυτά περιοδικά υπήρξαν κυρίως φορείς άλλων ιδεολογιών πέραν και περισσότερο του αισθητικού. Επομένως, η διαμόρφωση του ελληνικού λογοτεχνικού γούστου και η αντιπροσώπευση της ξένης λογοτεχνίας από τις συγκεκριμένες

22 Λόρδος Lytton «Χουαϊδτσάπελ», μτφρ. Κλ. Νικολαΐδης, *Ακρόπολις Φιλολογική*, τχ. 48-49 (1888) 755-757, 771-773.

23 «Αληθής ιστορία» (Διήγημα της αγγλίδος κ. Σμιθ,), μτφρ. Ν. Χ. Ανδριωτάκης, *Ακρόπολις Φιλολογική*, τχ. 59 (1889) 939-941. Κάρολος Δίκενς, «Η τύχη του νάνου. Επεισόδιον της ιστορίας μιας εννοικιαζόμενης οικίας», *Ακρόπολις Φιλολογική* τχ. 53-54 (1889) 841-843, 857-859.

εκδόσεις, ιδιαίτερα στα δύο τελευταία «οικογενειακά» περιοδικά, φαίνεται πως δεν καθορίζεται τόσο από τον δεδηλωμένα «επιμορφωτικό» τους χαρακτήρα, αλλά επίσης και κυρίως από τον «ψυχαγωγικό» τους χαρακτήρα.

Η εξέλιξη αυτή είναι παράλληλη με τη λειτουργία και την πορεία των οικογενειακών περιοδικών σε ευρωπαϊκό επίπεδο. Τα μαζικά περιοδικά του δεκάτου ενάτου αιώνα, από τα οποία αντλούσαν κυρίως το λογοτεχνικό τους περιεχόμενο τα αντίστοιχα ελληνικά, δημοσίευαν λογοτεχνικά αναγνώσματα με σκανδαλιστικό, περιπετειώδες ή παράξενο θέμα, δηλαδή θέμα που έκανε «αίσθηση» (*sensation fiction*). Η πεζογραφία αυτού του είδους αντλεί στοιχεία από τα είδη του μελοδράματος, του αστικού ρεαλισμού, δημοσιογραφικού ρεπορτάζ και της γοτθικής λογοτεχνίας. Μαζί με το «οικογενειακό μυθιστόρημα» (*domestic novel*), που αναπτύχθηκε μεταξύ 1820 και 1860, τα αναγνώσματα αυτά είναι εξαιρετικά δημοφιλή στη Βικτωριανή Αγγλία από το 1860 και έπειτα. Τείνουν δε να πρωτοεμφανίζονται σε μαζικά οικογενειακά περιοδικά και απευθύνονται σε μεγάλο βαθμό στο κοινό των γυναικών και των νέων, οι οποίοι παρουσιάζουν αυξανόμενα επίπεδα αλφαριθμητισμού και θεωρείται ότι χρήζουν «επιμόρφωσης» και ηθικής διάπλασης.

Με αυτό τον τρόπο, η μεταφρασμένη λαϊκή ή αλλιώς δημοφιλής λογοτεχνία (*popular literature*) αναδεικνύεται ως ένα πεδίο διαπολιτισμικής τομής ή ανταλλαγής πιθανώς πιο σημαίνον από πλευράς επιρροής από την «υψηλή» λογοτεχνία, η οποία την ίδια εποχή αυτοπροσδιορίζεται διαχωρίζοντας τον εαυτό της από την μαζική, εμπορική κουλτούρα, όπως επιχειρηματολογεί, για παράδειγμα, ο Pierre Bourdieu, και αποδεικνύει η εμφάνιση του συμβολισμού και του αισθητισμού προς το τέλος του αιώνα.²⁴ Στη μελέτη του, ο Bourdieu επικαλείται τον Gustave Flaubert ως βασικό παράδειγμα αφοσίωσης στην αισθητική μορφή, μέσω της οποίας διεκδικήθηκε κατά τον δέκατο ένατο αιώνα ο διαχωρισμός και η σχετική αυτονομία της υψηλής τέχνης και λογοτεχνίας από τη λαϊκή, δημοφιλή κουλτούρα που προήγαγαν τα μαζικά λογοτεχνικά αναγνώσματα σε αυτοτελείς εκδόσεις ή σε συνέχειες στον περιοδικό τύπο της εποχής. Παλαιότερα, ο διαχωρισμός αυτός δεν ίσχυε

24 (Bourdieu 1998)

δεδομένου ότι μεγάλοι συγγραφείς, όπως ο Ντίκενς, δημοσίευαν και μάλιστα διηύθυναν ή ακόμη εξέδιδαν οι ίδιοι οικογενειακά περιοδικά (π. χ. το περιοδικό *Household Words* που ίδρυσε ο Ντίκενς το 1950), γεγονός που συνδεόταν όχι μόνον με τον αυξανόμενο αλφαριθμητισμό της αστικής και μικροαστικής τάξης, αλλά και με την συγκριτικά κατώτερη θέση που κατείχε διεθνώς την εποχή εκείνη η πεζογραφία, και ιδιαίτερα το μυθιστόρημα, ως νεώτερο είδος, ανάμεσα στα άλλα λογοτεχνικά είδη.²⁵

Αξιοσημείωτη είναι, επίσης, κατά την πορεία του δεκάτου ενάτου αιώνα, η σταδιακή υποχώρηση του διδακτικού και επιμορφωτικού περιεχομένου και ύφους των περιοδικών χάριν του ψυχαγωγικού, που κυρίως υπηρετούνταν από πεζογραφήματα ευρείας κυκλοφορίας σε μετάφραση. Αυτό υποδεικνύει το υπό εξέταση δείγμα περιοδικών, το οποίο έχει επιλεγεί έτσι ώστε να εκπροσωπεί διαδοχικά πέντε δεκαετίες του δεκάτου ενάτου αιώνα μετεπαναστατικά, δηλαδή, από το 1840, όταν πρωτοεκδόθηκε ο *Ευρωπαϊκός Ερανιστής*, έως το 1889, όταν έπαυσε η κυκλοφορία του περιοδικού *Ακρόπολις Φιλολογική*.²⁶ Από το ελάχιστο λογοτεχνικό περιεχόμενο στον *Ευρωπαϊκό Ερανιστή*, σταδιακά παρατηρείται πλουσιότερη αντιπροσώπευση της λογοτεχνίας, ειδικότερα μεταφράσεων από ξένες γλώσσες συμπεριλαμβανομένης της αγγλικής, σε μεταγενέστερα περιοδικά του αιώνα.

Το συμπέρασμα ότι η «δημοφιλής» λογοτεχνία και ευρύτερα η λαϊκή κουλτούρα αποτελεί προνομιακό τόπο διαπολιτισμικών επιρροών και διαμόρφωσης του εθνικού χαρακτήρα επικυρώνει τη σπουδαιότητα του μαζικού περιοδικού τύπου για τη διαμόρφωση εθνικών και άλλων αξιών, ιδιαίτερα σε μια κρίσιμη φάση της

25 Την απαξίωση της αναδυόμενης πεζογραφίας στην Ελλάδα του δεκάτου ενάτου αιώνα αναφέρει η Σοφία Ντενίση (1995, 15-22), αλλά το ίδιο ίσχυε, επίσης, σε όλη την Ευρώπη ήδη από τον δέκατο όγδοο αιώνα, όταν πρωτοεμφανίστηκε το μυθιστόρημα στη σύγχρονη μορφή του. Στην Αγγλία, για παράδειγμα, μυθιστοριογράφοι, όπως οι Defoe και Fielding, χρειάστηκε να υπερασπιστούν το μυθιστόρημα ως διδακτικό, επωφελές και ως ιστορική αποτύπωση του παρόντος απέναντι στη βασική κατηγορία που του προσήπταν ότι πρόκειται για επιβλαβείς φαντασιώσεις. Βλ. σχετικά, (Williams, 2010).

26 Αυτή η σταδιακή ροπή προς το «ψυχαγωγικότερο», η οποία παρατηρείται στα υπό εξέταση περιοδικά, επιβεβαιώνεται και στην αύξηση των μεταφρασμένων και εγχώριων πεζογραφημάτων όσον αφορά τις αυτοτελείς εκδόσεις και τα παραρτήματα των περιοδικών κατά τον ίδιο αιώνα, που διαπιστώνει η Ντενίση στην αντίστοιχη μελέτη της (1995).

διαμόρφωσης του έθνους.²⁷ Ο σημαντικός ρόλος των περιοδικών και επομένως της έρευνά τους έχει αναδειχθεί και σε ξένες μελέτες ηγεμονικών πολιτισμών, όπως είναι ο αγγλικός, οι οποίες, εκτός από ζητήματα κατασκευής μιας εθνικής ταυτότητας, εστιάζουν κατά κύριο λόγο σε θέματα έμφυλης ταυτότητας και προτύπων, οικογενειακών και νεανικών αξιών και προόδου μέσω της επιμόρφωσης.²⁸ Μέσα από τη συγκριτική αντιπαραβολή της πορείας των διαφορετικών χωρών, που επείγει, μπορεί να αναδειχθούν όχι μόνον οι κοινές ιδεολογικές στρατηγικές αλλά και, αντίστροφα, και διαφορές τους, παράγοντας μια απομυθοποιητική εικόνα της Ευρώπης, δηλαδή μια εικόνα που δεν είναι τόσο συμπαγής και ενιαία, ώστε να μπορεί να εκληφθεί απροβλημάτιστα ως το μέτρο «προόδου» της Ελλάδας.

Η παρούσα εξαιρετικά συνοπτική έρευνα των περιοδικών που αφορά μια αρχική, ποσοστική καταγραφή των μεταφράσεων, οφείλει, επομένως, να συμπληρωθεί στο μέλλον, εμβαθύνοντας θεωρητικά όχι μόνον ως προς την επιρροή του ξένου, που αποτελεί το παραδοσιακό αντικείμενο της συγκριτικής γραμματολογίας, αλλά και στην κατεύθυνση της συγκριτικής εξέτασης της λαϊκής λογοτεχνίας και της παραλογοτεχνίας, στις σχέσεις υψηλής και λαϊκής κουλτούρας και των διαφορετικών εθνικών λογοτεχνιών που απαντούν στα μαζικά περιοδικά, σε συνάρτηση και με άλλες ιδεολογικές παραμέτρους, όπως οι αναπαραστάσεις του φύλου, της ηλικίας και της τάξης, που διαμορφώνονται ταυτόχρονα κατά τον δέκατο ένατο αιώνα και θέτουν τους όρους και της σύγχρονης ελληνικής εμπειρίας.

Βιβλιογραφία

Abercrombie, Nicholas: "Popular Culture and Ideological Effects".

Στο N. Abercrombie, S. Hill and B. S. Turner (Επιμ.). *Dominant Ideologies*. London: Unwin Hyman 1990.

Αθήνη, Στέση: «Τα προεπαναστατικά φιλολογικά περιοδικά: εκδοχές διαλόγου με τις ξένες γραμματείες». *Σύγκριση/Comparaison* 13 (2002): 156-176.

²⁷ Για μια συνοπτική παρουσίαση της ιδεολογικής λειτουργίας της δημοφιλούς κουλτούρας, βλ. (Abercrombie 1990).

²⁸ Πρβλ. ενδεικτικά (Connors και MacDonald 2011), (White 1970) και (Brake, Jones, και Madden 1990).

- Brake, L., Jones A., and Madden L. (Επιμ.): *Investigating Victorian Journalism*. London: Macmillan 1990.
- Γουργουρή, Στάθης: *Έθνος-Ονειρο. Διαφωτισμός και θέσμιση της σύγχρονης Ελλάδας*. Αθήνα: Κριτική 2007.
- Connors, Linda E. and Mary Lu MacDonald: *National Identity in Great Britain and British North America, 1815-1851: The Role of Nineteenth-Century Periodicals*. Surrey: Ashgate 2011.
- Denissi, Sophia: "The Image of Britain in the literary magazine *Pandora* (1850-1872)". *Campos* 5 (1997): 23-46.
- Δερτιλής, Γιώργος: *Ευρώπη. Δύο δοκίμια και τρία σχόλια*. Αθήνα: Καστανιώτης 2000.
- Hertzfeld, Michael: "The Absent Presence: Discourses of crypto-colonialism". *The South Atlantic Quarterly* 101/4 (Fall 2002): 899-926.
- Hobsbawm, Eric J.: *The Age of Capital 1848-1875*. G. B.: Abacus 1975.
- Καρπόζηλου, Μάρθα: *Τα ελληνικά οικογενειακά-φιλολογικά περιοδικά (1847-1900)*. Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα 1991.
- Ντενίσση, Σοφία: *Το ελληνικό ιστορικό μυθιστόρημα και ο Sir Walter Scott 1830-1880*. Αθήνα: Καστανιώτης 1994.
- : *Μεταφράσεις μυθιστορημάτων και διηγημάτων 1830-1880. Εισαγωγική μελέτη και καταγραφή*. Αθήνα: Περίπλους 1995.
- Ουγκώ, Βίκτωρ: «Ο νεώτερος Αισχύλος. Η ακτινοβολία της μεγαλοφυΐας». Μτφρ. Τάκης Δραγώνας. *Θέατρο* 16 (Ιούλιος-Αύγουστος 1964): 47-57.
- Patsiou, Vicky: "Constitution nationale et altérité. Le cas de la revue *Enropaikos Eranistis* (1840-1843)". Στο Άννα Ταμπάκη και Στέση Αθήνη (Επιμ.) *Μετάφραση και διαπολιτισμικές σχέσεις / Translation and Intercultural Relations*, [Πρακτικά] Β' Διεθνές Συνέδριο Ταυτότητα και Ετερότητα στη Λογοτεχνία, 18ος-20ός αι. / [Proceedings] *Second International Congress Identity and Alterity in Literature, 18th-20th C.*, Τόμος Γ'. Αθήνα: Δόμος 2001: 115-132.
- Σαχίνης, Απόστολος: *Συμβολή στην ιστορία της Πανδώρας και των παλιών περιοδικών*. Αθήνα: Παπαδόγιαννης 1964.

- Σκοπετέα, Έλλη: *Η δύση της Ανατολής. Εικόνες από το τέλος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*. Αθήνα: Γνώση 1992.
- Ταμπάκη, Άννα και Στέση Αθήνη (Επιμ.): *Μετάφραση και διαπολιτισμικές σχέσεις / Translation and Intercultural Relations*, [Πρακτικά] *Β' Διεθνές Συνέδριο Ταυτότητα και Ετερότητα στη Λογοτεχνία, 18ος-20ός αι. / [Proceedings] Second International Congress Identity and Alterity in Literature, 18th-20th C.*, Τόμος Γ'. Αθήνα: Δόμος 2001.
- Ταμπάκη, Άννα: *Περί νεοελληνικού Διαφωτισμού. Ρεύματα ιδεών και δίαυλοι επικοινωνίας με τη δυτική σκέψη*. Αθήνα: Ergo 2004.
- Tabaki, Anna: "La presse prérévolutionnaire grecque: reflet de nouvelles conceptions esthétiques et culturelles dans le Sud-Est européen. Première approche". *Revue des Etudes Sud-Est Européennes*, XXXIV 1-2 (1996): 133-140.
- Ταμπάκη, Άννα: «'Εφημερίς' ή 'περιοδικό'; Προς μία τυπολογία του περιοδικού τύπου εν τη γενέσει». Στο Λουκία Δρούλια (Επιμ.) *Ο ελληνικός τύπος 1784 έως σήμερα. Ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις*. Αθήνα: ΙΝΕ/ΕΙΕ, 2005 92-99.
- Τσιριμώκου, Λίζυ: *Εσωτερική ταχύτητα. Δοκίμια για τη λογοτεχνία*. Αθήνα: Άγρα 2000.
- White, Cynthia: *Women's Magazines 1693-1968*. London: Michael Joseph, 1970.
- Williams, Ioan: *Novel and Romance 1700-1800: A Documentary Record*. London: Routledge 2010.

**Η αρχαία δημοτική ποίηση και τα ωραία προϊόντα
του γερμανικού Παρνασσού.
Σημειώσεις για την πρόσληψη του γερμανικού Ρομαντισμού
στον περιοδικό τύπο του 19^{ου} αιώνα**

Κατερίνα Καρακάση *

I.

Ο Arthur O. Lovejoy σημειώνει ήδη το 1924 την αναγκαιότητα της αποδοχής μιας «prima facie πολλαπλότητας των Ρομαντισμών». (Lovejoy 1924, 235-236) Αυτή η πολλαπλότητα δεν σημαίνει ότι δεν υπάρχουν και σημαίνουσες ομοιότητες μεταξύ των διαφορετικών εθνικών Ρομαντισμών. Και αυτά τα κοινά χαρακτηριστικά οφείλονται μεταξύ άλλων και στα δίκτυα διακίνησης πληροφοριών που αναπτύσσονται κατά τον 19^ο αιώνα, δηλαδή στον ημερήσιο και περιοδικό τύπο που γνωρίζουν πρωτοφανή άνθιση. (Osterhammel 2010, 74-76) Στην Ελλάδα που δημιουργείται ως κράτος την ώρα που ο Ρομαντισμός – στα πλαίσια του οποίου άνθισε και ο φιλελληνισμός – είναι ακόμα κραταιός, επόμενο είναι η ροή πληροφοριών σχετικών με τον ευρωπαϊκό Ρομαντισμό να είναι συνεχής και ταυτόχρονα «τυχαία».

Τυχαία είναι η ροή και άρα και η πρόσληψη γιατί τα άρθρα που αφορούν είτε εκπροσώπους, είτε έργα του Ρομαντισμού, εξαρτώνται από την πρόσβαση που έχει ο εκδότης, ο αρθρογράφος ή ο μεταφραστής σε ξένες πηγές, δηλαδή τις γλώσσες που γνωρίζει και

* Κατερίνα Καρακάση: επίκουρη καθηγήτρια του Πανεπιστημίου Αθηνών στο Τμήμα Γερμανικής Γλώσσας και Φιλολογίας με αντικείμενο την Γερμανική Λογοτεχνία και την Συγκριτική Γραμματολογία. Μεταξύ του 2010 και 2012 ήταν υπότροφος της Humboldt-Stiftung. Η μονογραφία της με τίτλο *Όψεις του Τραγικού. Από τον Πλάτωνα ως τον Ρακίνα* κυκλοφορεί από τις εκδόσεις Gutenberg (2011). Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Διά Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) – Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ – ΕΚΠΑ – ΧΡΥΣΑΛΛΙΣ.

*Πρακτικά Ε' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών (Θεσσαλονίκη, 2-5 Οκτ. 2014):
Συνέχειες, ασυνέχειες, ρήξεις στον ελληνικό κόσμο (1204-2014):
οικονομία, κοινωνία, ιστορία, λογοτεχνία
Τόμος Ε' (ISBN: 978-618-81771-2-3)*

© 2015 Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών (www.eens.org)

τα ξένα έντυπα, βιβλία κτλ. που βρίσκονται στη διάθεση του. Αυτό οδηγεί σε μια σχεδόν άναρχη και αποσπασματική μεταφορά ιδεών, τάσεων και ρομαντικών αισθητικών μοντέλων. Στην Ελλάδα άλλωστε δεν υπάρχουν εκδοτικές απόπειρες που να λειτουργούν ως όργανα του Ρομαντισμού και να επιθυμούν να προσφέρουν μια συνολική εικόνα της ευρωπαϊκής ρομαντικής σκηνης. Τα σχετικά με τον Ρομαντισμό εμφανίζονται σε περιοδικά, που είναι τις περισσότερες φορές ποικίλης ύλης, δίπλα σε άλλες ειδήσεις, κείμενα, άρθρα, στήλες.

Από αυτή την άποψη δεν μπορεί κανείς να περιμένει να συναντήσει στον περιοδικό τύπο της εποχής μια συστηματική φιλολογική μεταφορά της αισθητικής και των ποιητικών μέσων του ευρωπαϊκού Ρομαντισμού στην Ελλάδα. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι ο περιοδικός τύπος της εποχής δεν παίζει ένα σημαντικό ρόλο στο σχηματισμό της νέας εθνικής γραμματείας, στο πλαίσιο της οποίας κυριαρχεί καταρχάς ο Ρομαντισμός. Αντιθέτως: μεταφέρει (και μεταλλάσσει ταυτόχρονα) όψεις και ψηφίδες άλλων εθνικών Ρομαντισμών, (ανα)-τροφοδοτώντας την εγχώρια λογοτεχνική σκηνή κύρια πρότυπα της οποίας είναι η γαλλική και η αγγλική γραμματεία και δευτερεύοντος η γερμανική, που είναι και το αντικείμενο του παρόντος άρθρου.

Η περίπτωση του γερμανικού Ρομαντισμού, που και αυτός μεταφέρθηκε εν πολλοίς μέσω του περιοδικού τύπου, είναι για δύο λόγους ιδιότυπα άναρχη – σε σχέση τουλάχιστον με τον αγγλικό ή τον γαλλικό Ρομαντισμό με τους οποίους ήταν πιο εξοικειωμένοι οι νεοέλληνες λογοτέχνες. Ο ένας λόγος είναι ότι ο γερμανικός Ρομαντισμός μεταφέρθηκε στο ελληνικό αναγνωστικό κοινό κυρίως μέσω γαλλικών και αγγλικών πηγών. Οι αρθρογράφοι και οι μεταφραστές λογοτεχνικών πονημάτων ή διαφόρων ειδών ενημερωτικών κειμένων τις περισσότερες φορές δεν είχαν πρόσβαση στις πρωτότυπες πηγές και η εικόνα που είχαν για την γερμανική λογοτεχνική σκηνή ήταν διαμορφωμένη (ή και παραμορφωμένη) ήδη από την οπτική άλλων.

Ο δεύτερος εξίσου σημαντικός λόγος είναι οι ιδιαιτερότητες του γερμανικού Ρομαντισμού. Έτσι στη Γερμανία έχουμε σχετικά νωρίς ένα πρωτορομαντικό κίνημα που ονομάζεται Θύελλα και Ορμή (1770 -1785). Εμπνευστής του είναι ο Johann Gottfried Herder που ζητά η ποίηση να είναι φυσική και αυθόρμητη, ενώ στις τάξεις του

ανήκουν μεταξύ άλλων οι νεαροί τότε Goethe και Schiller.¹ Το επιτολικό μυθιστόρημα *Τα πάθη του νεαρού Βέρθερου* (1774) που γράφει ο Goethe σε ηλικία μόλις 25 ετών αποτελεί ένα από τα ορόσημα του κινήματος. Ακολουθεί ο Γερμανικός Κλασικισμός ή Κλασικισμός της Βαϊμάρης (1786-1832), μια λογοτεχνική κίνηση που οφείλει την ύπαρξη της στην φιλία και την συνεργασία του Goethe με τον Schiller. Ο Γερμανικός Κλασικισμός αποστασιοποιείται από την παραφορά της Θύελλας και Ορμής και στρέφεται προς την ελληνική αρχαιότητα και τα κλασσικά ουμανιστικά ιδεώδη. Ήδη όμως το 1795 εμφανίζονται στη λογοτεχνική σκηνή της Γερμανίας οι ρομαντικοί που και κυριαρχούν μέχρι το 1848². Ο γερμανικός Ρομαντισμός που γεννήθηκε ως αντίδραση στο Κλασικισμό του Goethe και του Schiller και συνέχισε κατά κάποιο τρόπο την επαναστατική παράδοση της Θύελλας και Ορμής θεωρείται ότι εξελίχθηκε σε τρεις φάσεις. Τον πρώιμο Ρομαντισμό (μέχρι το 1804),

- 1 Οι νέοι λογοτέχνες μεταξύ είκοσι και τριάντα ετών εναντιώνονται στους κανόνες του γαλλικού κλασικισμού, όπως έχουν εισαχθεί και επικρατούν την εποχή εκείνη στη Γερμανία, ενώ υπογραμμίζουν την ανάγκη για δημιουργική ελευθερία, εκφραστική αμεσότητα και ανεπιτήδευτο ύφος. Στη δύναμη της λογικής και στις κανονιστικές ποιητικές αντιτάσσουν την δύναμη της ιδιοφυίας, όπως την εκφράζει π. χ. η ανταρσία του Προμηθέα, ο οποίος γίνεται πλέον το πρότυπο του ποιητή, του ποιητή που είναι σε θέση να δημιουργήσει μια νέα μυθολογία. Δεν είναι όμως μόνο το περιεχόμενο αυτής της ποίησης που σηματοδοτεί την άνευ προηγουμένου ανταρσία μιας νέας γενιάς λογοτεχνών, αλλά και η αντίστοιχη αισθητική τους, που απορρίπτει τις έως τότε λογοτεχνικές συμβάσεις και αρνείται την αυθεντία του Αριστοτέλη. Ο Σαίξπηρ αποτελεί σε αυτό το πλαίσιο υπόδειγμα ιδιοφυούς καλλιτέχνη, απόδειξη της ιστορικότητας της λογοτεχνίας καθώς και το μοντέλο μια άλλης δημιουργικής πράξης. (Bories, 198)
- 2 Ο Ρομαντισμός στη Γερμανία στράφηκε προς την φύση, το συναίσθημα, την μουσικότητα της γλώσσας, το παράδοξο, την μεταφυσική και την φαντασία εξιδανίκευσε την τέχνη και υποστήριξε την χωρίς όρια ελευθερία του καλλιτέχνη ενδιαιφέρθηκε για τις σκοτεινές πλευρές του ανθρώπινου υποκειμένου, δηλαδή για το ασυνείδητο, το ερωτικό πάθος, τα όνειρα, τις εμμονές, τις ψυχικές διαταραχές, διατύπωσε την ανάγκη δημιουργίας μιας λαϊκής ποίησης και μιας νέας μυθολογίας ενώ ασχολήθηκε με την προφορική παράδοση συλλέγοντας και καταγράφοντας λαϊκά τραγούδια και παραμύθια. Ιδιαιτερότητες του γερμανικού ρομαντισμού αποτελούν η αποσπασματικότητα της ποιητικής δημιουργίας, η σύζευξη διαφορετικών αφηγηματικών ειδών (της ποίησης με την πεζογραφία ή και με το θέατρο) σε ένα έργο, καθώς και η σύνδεση της λογοτεχνίας με άλλες τέχνες, αλλά και με εξωλογοτεχνικά κείμενα, όπως πχ. φιλοσοφικά κείμενα, επιστημονικά κτλ., κάτι που απαντάται αργότερα και στον μοντερνισμό. Για το θέμα βλ. μεταξύ πολλών άλλων την μελέτη του Safranski. (Safranski, Rüdiger: *Romantik. Eine deutsche Affäre*. Darmstadt:Wissenschaftlichste Buchgesellschaft 2007.)

οι κυριότεροι εκπρόσωποι του οποίου είναι οι αδελφοί Schlegel, ακολούθησε ο Ρομαντισμός της Χαιδελβέργης ή νέος Ρομαντισμός με πρωτοστάτες τους μεταξύ άλλων τους αδελφούς Grimm, ενώ ο ύστερος Ρομαντισμός εκπροσωπείται από συγγραφείς όπως ο E. T. A. Hoffmann³.

Αυτή είναι σε γενικές γραμμές η εικόνα που έχουν οι γερμανοί για την εξέλιξη της ποιητικής θεωρίας και πράξης από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα έως τα μέσα περίπου του 19^{ου}, μια εικόνα η οποία δεν συνάδει με την εικόνα που έχουν οι εκτός Γερμανίας για την γερμανική λογοτεχνία. Στην Ελλάδα, όπως και στη Γαλλία με την οποία η ελληνική λογοτεχνική σκηνή διατηρούσε ισχυρούς δεσμούς, ο Goethe και Schiller θεωρούνται ρομαντικοί, ενώ στην πραγματικότητα ξεκινήσανε και οι δύο με την Θύελλα και Ορμή για να δημιουργήσουν κατόπιν τον Γερμανικό Κλασικισμό, ενώ ο ηλικιωμένος Goethe μεγάλος θαυμαστής του λόρδου Βύρωνα, δίνει και εξαιρετικά δείγματα ρομαντικής ποίησης, πχ. στο δεύτερο μέρος του Φάουστ⁴.

Αυτό σημαίνει ότι αυτό που «εισάγεται» στην Ελλάδα ως γερμανικός Ρομαντισμός είναι ένα ανομοιογενές λογοτεχνικό και θεωρητικό υλικό, μια και είναι το αποτέλεσμα διαφορετικών και μάλιστα αντιμαχόμενων ποιητικών. Το γεγονός ότι αυτό περνάει γενικά απαρατήρητο είναι δύσκολο να ερμηνευτεί μονοσήμαντα. Μπορεί είτε να οφείλεται στο ότι Ρομαντισμός είναι ένας όρος ιδιαίτερα ασαφής και άρα υπό την σκέπη του χωρούν χωρίς να γίνουν αντιληπτά διαφορετικά αισθητικά προγράμματα, είτε να είναι αποτέλεσμα του ορίζοντα προσδοκιών και των αισθητικών εμπειριών των αναγνωστών, που προϋποθέτουν το ρομαντικό (ή και το αντι-ρομαντικό) υπόβαθρο των κειμένων που διαβάζουν. Ειδικά στην περίπτωση της Ελλάδας που μας ενδιαφέρει εδώ, και αυτό είναι και το σημαντικό, η πρόσληψη του γερμανικού Ρομαντισμού σημαίνει μεταξύ άλλων και την ερμηνευτική του «μεταποίηση» κατά την διαδικασία δημιουργίας της νέας εθνικής γραμματείας.

II.

Όποιες ετικέτες κι αν δώσουμε στην γερμανική λογοτεχνία της εποχής αυτής σίγουρο είναι ότι άσκησε μεγάλη επίδραση στη νέα

3 Για την δυσκολία κατηγοριοποιήσεων την εποχή αυτή βλ. Beutin. (Beutin, 202-227)

4 Ο ίδιος ο Goethe δεν ήθελε να θεωρείται αποκλειστικά κλασικός ποιητής. (Borchmeyer 2002, 22)

ελληνική λογοτεχνία, μια επίδραση πολλαπλώς τεκμηριωμένη⁵. Ενδεικτικά να αναφέρουμε εδώ το μνημειώδες έργο του Γιώργου Βελουδή *Germanograezia* που εκδόθηκε το 1983 και στο οποίο εξετάζει τις γερμανικές επιρροές στη ελληνική λογοτεχνία μεταξύ 1750 και 1944 μελετώντας συστηματικά και τις εκλεκτικές συγγένειες μεταξύ ελληνικού και γερμανικού Ρομαντισμού.⁶ καθώς και την νεώτερη μελέτη που αφορά την επίδραση που άσκησε το γερμανικό ρομαντικό κίνημα στους νεοέλληνες λογοτέχνες, το *Placing Modern Greece* της Constanze Güthenke του 2008, που εξετάζει την περίοδο 1770 και 1880.⁷ Υπάρχουν και πολλές άλλες σημαντικές μελέτες μεγαλύτερες ή μικρότερες στις οποίες δεν μπορούμε να αναφερθούμε εδώ.

Οι πτυχές ωστόσο της πρώτης γνωριμίας του ελληνικού κοινού με τους γερμανούς ρομαντικούς ποιητές, δραματουργούς και στοχαστές δεν έχουν μελετηθεί ακόμα επαρκώς. Πρόκειται για μια γνωριμία που πραγματοποιείται κατά κύριο λόγο, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, μέσω του περιοδικού τύπου του 19ου αιώνα. Αυτό το κόρπους κειμένων που αφορά πρωτεργάτες του ρομαντικού κινήματος στη Γερμανία και περιλαμβάνει μεταφράσματα όπως και παραφράσεις λογοτεχνικών έργων έχει μέχρι σήμερα μόνο εν μέρει αξιοποιηθεί ερευνητικά και αυτό παρόλο που υπάρχουν αξιόλογες μελέτες για τον περιοδικό τύπο της εποχής⁸.

5 Ειδικά ο ελληνικός ρομαντισμός επηρεάστηκε σημαντικά από τον γερμανικό και αυτό καταδεικνύει και ένα από τα πάρα πολλά παραδείγματα που θα μπορούσαμε να δώσουμε εδώ: ο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής. Ο Ραγκαβής, που είναι ο πρώτος που συνδέοντας τον εαυτό του με τους ρομαντικούς ποιητές γράφει ένα τρόπο τινά μανιφέστο υπέρ του ρομαντισμού το 1837 στο πρόλογο του δράματος *Φροσύνη*, έχει επηρεαστεί σημαντικά από τον γερμανικό ρομαντισμό. (Vitti, 222) Για τον νεοελληνικό ρομαντισμό γενικά βλ. μεταξύ άλλων: Κ. Θ. Δημαράς: *Ελληνικός ρωμαντισμός*, Αθήνα: Ερμής 1994, αλλά και την πιο πρόσφατη μελέτη της Σόνια Ιλίνσκαγια: *Στην τροχιά του ρομαντισμού Η ρομαντική ποίηση στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα 2008. Για την σχέση του νεοελληνικού ρομαντισμού σε σχέση τον ευρωπαϊκό βλ. μεταξύ άλλων Βελουδής Γιώργος: «Ο επτανησιακός, ο αθηναϊκός και ο ευρωπαϊκός ρομαντισμός». Στο του ίδιου: *Μονά – Ζυγά. Δέκα νεοελληνικά μελετήματα*, Αθήνα: Γνώση 1992: 97-123.

6 Veloudis, Georg: *Germanograecia. Deutsche Einflüsse auf die neugriechische Literatur (1750-1944)*. Amsterdam: Verlag Adolf M. Hakkert 1983. Για τον ρομαντισμό (1830-1880) βλ. σελ. 122-284.

7 Güthenke Constanze: *Placing modern Greece*. Oxford; New York: Oxford University Press 2008.

8 Βλ. μεταξύ άλλων τις μελέτες των Σαχίνη, Καρπόζηλου, Δανόπουλου και Χατζοπούλου, Ταμπάκη. (Σαχίνης, Απόστολος: *Συμβολή στην ιστορία της Πανδώρας*

Ο λόγος για τον οποίο η φιλολογική κριτική δεν έχει ενσκήψει στα κείμενα αυτά είναι γιατί είναι κατά κύριο λόγο σύντομα άρθρα μεταξύ των οποίων βρίσκονται πάμπολλες σύντομες βιογραφίες⁹. Έτσι π. χ. τόσο ο Johann Gottfried Herder, ο θεωρητικός της Θύελλας και Ορμής, όσο και ο August Wilhelm Schlegel, ο θεμελιωτής του γερμανικού Ρομαντισμού, παρουσιάζονται μέσω βιογραφιών στο ελληνικό κοινό. Εκτός από αυτά τα βιογραφικά κείμενα, τα οποία συχνά εμπεριέχουν και μια πληθώρα σημαντικών πληροφοριών σχετικών με το ιδεολογικό - κοινωνικό - πολιτισμικό πλαίσιο στο οποίο έδρασε ο βιογραφούμενος, υπάρχουν και πρωτότυπες μεταφράσεις κειμένων, ορισμένες φορές συνοδευόμενες από σχόλια, άλλες φορές όχι.

Και αν μέσα από αυτά τα εκ πρώτης όψεως στην πλειοψηφία τους απλώς εγκυκλοπαιδικά άρθρα σκιαγραφείται όχι μόνο η ταραχώδης πνευματική ζωή της Γερμανίας, αλλά και οι ποικίλες προϋποθέσεις του ρομαντικού φαινομένου, μέσα από τις μεταφράσεις πρωτότυπων έργων εισάγεται και μεταλλάσσεται ταυτόχρονα η ιδιαίτερη θεματολογία και η προβληματική του γερμανικού Ρομαντισμού στην Ελλάδα προσαρμοζόμενη στις ανάγκες της αναζήτησης μιας προσωπικής, εθνικής φωνής. Το ότι αυτή η πρόσληψη και μετάλλαξη ήταν άμεσα συνδεδεμένη με τις επιλόχιες επιπλοκές της γέννησης ενός έθνους και είχε πολλές αντιφατικές όψεις το καταδεικνύει η μελέτη του κόρπους των κειμένων που περιέχονται στο περιοδικό τύπο της εποχής.

Ακολουθούν δύο σύντομα παραδείγματα, που θεωρώ, υπογραμμίζουν την σημασία του κόρπους αυτού για τους μελετητές, που ενδιαφέρονται για την ιστορία της πρόσληψης του γερμανικού Ρομαντισμού και της «συμμετοχής» του στη διαμόρφωση της εθνικής γραμματείας. Πρόκειται για τέσσερα άρθρα, που δημοσι-

και των παλαιών περιοδικών. Αθήνα: [χ. ε] 1964. Καρπόζηλου, Μάρθα: *Τα ελληνικά οικογενειακά φιλολογικά περιοδικά (1847-1900)*. Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων 1991. Δανόπουλος, Κωστής - Χατζοπούλου, Λίτσα: *Η Ευτέρπη (1847-1855)*, Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 1997. Ταμπάκη, Άννα: «Έφημερίς' ή 'περιοδικό'. Προς μια τυπολογία του περιοδικού τύπου εν τη γενέσει.». Στο: Λουκία Δρούλια (Επιμ.): *Ο ελληνικός Τύπος, 1784 ως σήμερα Ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Αθήνα, 23-25 Μαΐου 2002*. INE/EIE: Αθήνα 2005: 92-99.)

9 Για το θέμα βλ. το άρθρο της Στέσης Αθήνη στο παρόντα τόμο των πρακτικών του Ε' Πανερωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών της EENΣ.

εύτηκαν στο ελληνικό περιοδικό τύπο του 19^{ου} αιώνα, και αφορούν δύο μεταφράσεις της *Lenore* του Gottfried August Bürger και δύο μεταφράσεις μιας σύντομης βιογραφίας του βασιλιά των ρομαντικών όπως τον αποκάλεσε ο Christian Friedrich Hebbel, του Johann Ludwig Tieck¹⁰.

III.

Μια σύντομη βιογραφία του Ludwig Tieck δημοσιεύτηκε στην Ευτέρπη το 1854. Το κείμενο που είναι μεταφρασμένο από τα γαλλικά, όπως δηλώνεται στο τέλος, παρουσιάζει την ταραχώδη ζωή του Λουδουβίκου Τιέκου, όπως τον αποκαλεί συνδέοντας την με το ιστορικό πλαίσιο στο οποίο έζησε, ενώ εξαίρει την συμβολή του στη θεμελίωση και κυριαρχία Ρομαντισμού στη Γερμανία. Σε αυτό το πλαίσιο δίνει έναν σχετικά εκτεταμένο ορισμό της ρομαντικής ποίησης. Ο μεταφραστής αναφέρεται μεταξύ άλλων στην «αρχαία δημοτική της πατρίδας του ποίησιν», την οποία ο Tieck την «μετέβαλε εις μεν τον τύπον νεώτερον, διετήρησεν όμως τον χαρακτήρα και το πνεύμα, την ευπιστίαν εκείνην και αφέλειαν, τα ανήκουσιν εις μόνον την νηπιότητα των ανθρώπων και των λαών.» (Ευτέρπη 1854, 115) Για την «ρομαντική σχολή» διαβάζουμε ότι διέγειρε το εθνικό πνεύμα και την επιθυμία της αναγεννήσεως και του μεγαλείου της Γερμανίας.

Και αυτά είναι πράγματι σε γενικές γραμμές ορισμένα από τα χαρακτηριστικά του Ρομαντισμού όπως εκφράστηκε στη Γερμανία. Η διέγερση του εθνικού πνεύματος και η αναγέννηση της Ελλάδας είναι και οι αυτονόητοι στόχοι των ελλήνων ρομαντικών ποιητών και σε αυτό το επίπεδο μοιάζουν να υπάρχουν σημαντικές ομοιότητες μεταξύ ελληνικού και γερμανικού Ρομαντισμού. Τα ερώτημα φαντάζομαι που τίθεται ωστόσο για ένα λογοτέχνη της εποχής που αυτοπροσδιορίζεται ως ρομαντικός είναι που τοποθετείται χρονικά η νηπιακή ηλικία των νεοελλήνων και ποια είναι η «αρχαία δημοτική ποίηση» της Ελλάδας, μια επιλογή βέβαια του μεταφραστή, ενδεικτική της εγχώριας προβληματικής περί γλώσσας και περί ποίησης.

Το λεγόμενο γλωσσικό ζήτημα είναι άλλωστε ένα ζήτημα το οποίο οι ρομαντικοί χειρίστηκαν ιδιαίτερος αμφίθυμα. Ο Ραγκαβής

10 Ο Hebbel χαρακτηρίζει τον Tieck ως «βασιλιά των ρομαντικών» το 1853 στην νεκρολογία του μεγάλου ποιητή. (Rath 1996, 251)

π. χ., συγγραφέας του *Δήμος και Ελένη* το 1831, το 1840 τρία χρόνια μετά την δήλωση πίστης στο Ρομαντισμό στον πρόλογο της *Φροσύνης*, δημοσιεύει ένα ποίημα σε «στίλβουσα καθαρεύουσα», όπως τόσο ωραία το διατυπώνει ο Μάριο Βίττι. (Vitti 2008, 224) Και δεν είναι ο μόνος που εκκινώντας από την διεκδίκηση της απόλυτης λογοτεχνικής ελευθερίας, ενός δικαιωματικού για την τέχνη αυθορμητισμού που επιτάσσει ο γερμανικός Ρομαντισμός, όπως άλλωστε και γενικότερα ο Ρομαντισμός, θεωρεί κατόπιν νόμιμη μόνο την αρχαϊζουσα γλώσσα.

Οι γερμανοί ρομαντικοί ποιητές, ανάμεσα τους και ο Tieck, δεν επιθυμούσαν την επιστροφή στη αρχαία γερμανική γλώσσα και πάντως δεν είχαν σκοπό να αναβιώσουν την «αρχαία δημοτική ποίηση», για να επαναλάβουμε το οξύμωρο σχήμα του ανώνυμου μεταφραστή της βιογραφίας, αλλά να περιλάβουν στον λογοτεχνικό κανόνα κι εκείνα τα λογοτεχνικά κείμενα της γερμανικής παράδοσης που έως τότε ήταν εκτός: δηλαδή την ως επί των πλείστων προφορική, λαϊκή παράδοση και τα μεσαιωνικά λογοτεχνήματα¹¹. Αντιθέτως η ποιητική τους απαιτούσε την μίμηση μιας γλώσσας πηγαίας και αυθόρμητης και από αυτή την άποψη και στη μεταφρασμένη βιογραφία του «βασιλιά των γερμανών ρομαντικών ποιητών» δεν αντανakλώνται παρά οι εγγενείς αντιφάσεις του ελληνικού Ρομαντισμού, αντιφάσεις που οδήγησαν στη δημιουργία του όρου «κλασικορομαντισμός», που χρησιμοποιεί για πρώτη φορά ο Ραγκαβής (Δημαράς 1985, 271) και χαρακτηρίζει την αθηναϊκή σχολή, έναν όρο εξίσου οξύμωρο με τον όρο «αρχαία δημοτική ποίηση».

Ενδιαφέρον αλλά και ενδεικτικό της «άναρχης» πρόσληψης του γερμανικού ρομαντισμού είναι ωστόσο ότι η ίδια πρωτότυπη βιογραφία του Tieck είχε ήδη μεταφράσει και δημοσιευτεί και στο τεύχος 101 της *Ευτέρπης* το 1851. Σε αυτή την πρώτη μετάφραση που είναι όπως και η δεύτερη ανυπόγραφη, ο Τιέκος ονομάζεται Τικ, δεν υπάρχει αναφορά στη γλώσσα προέλευσης του κειμένου, ενώ η γλώσσα του μεταφράσματος είναι μια σαφώς πιο αρχαϊζουσα καθαρεύουσα από ότι στη δεύτερη μετάφραση. Στο επίμαχο

11 Ο Tieck ασχολήθηκε μεταξύ των άλλων εντατικά και με την μεσαιωνική γερμανική λογοτεχνία, την οποία επιχείρησε να «εκμοντερνίσει», ώστε να την καταστήσει πιο προσιτή στο αναγνωστικό κοινό και προφανώς σε αυτή του ενασχόληση αναφέρεται το πρωτότυπο άρθρο. (Meves 2011, 207-218)

σημείο που ο δεύτερος μεταφραστής είχε επιλέξει τον όρο «αρχαία δημοτική ποιήση» διαβάζουμε: «πρώτος ο Τικ εξήγαγεν εις φωστας αρχαίας εθνικάς ποιήσεις, τα οποίας ενέδυσσε με νέα χρώματα, διατηρών όμως προπάντων το πνεύμα και την φυσιογνωμίαν, την πίστην εκείνην και την απλότητα, ήτις ανήκει μόνον εις την παιδικήν των ανθρώπων και των λαών ηλικίαν.» (Ευτέρπη 1851, 133)

Η «νηπιακή ηλικία» ονομάζεται δηλαδή «παιδική ηλικία», ενώ η «αρχαία δημοτική ποιήση» ονομάζεται «αρχαίες εθνικές ποιήσεις», μια διατύπωση που αφήνει τον αναγνώστη να φανταστεί ότι ο Tieck ασχολήθηκε με διάφορες εθνικές ποιήσεις. Το επίθετο «εθνικό» που επιλέγεται στη μετάφραση έχει βέβαια τη σημασία του για τους έλληνες ρομαντικούς ποιητές: και ο ελληνικός Ρομαντισμός συμμετέχει ενεργά στην διαμόρφωση της νέας εθνικής ταυτότητας, της νέας εθνικής γραμματείας. Η μεγάλη διαφορά που περνά βέβαια και στις δύο μεταφράσεις απαρατήρητη είναι ότι ο Tieck ασχολούμενος με την «αρχαία ποίηση» της πατρίδας του επιχειρεί να αναδείξει μια έως τότε περιφρονημένη ποίηση. (Meves 2011, 207)

Οι νεοέλληνες έχουν το αντίθετο ακριβώς πρόβλημα: η δόξα της αρχαίας ελληνικής γραμματείας ρίχνει βαριά την σκιά της πάνω τους και σε αυτό το πλαίσιο η πρώτη μετάφραση μοιάζει να τους ενθαρρύνει να συνεχίσουν να προσπαθούν να βρουν τα νέα χρώματα με τα οποία θα ενδύσουν το παρελθόν, ενώ η δεύτερη μάλλον οραματίζεται την συνύπαρξη δημώδους και αρχαϊζουσας γλώσσας. Και οι δύο μεταφράσεις αφήνουν ωστόσο μετέωρο το δύσκολο ερώτημα το ποια είναι η παιδική ηλικία του λαού της Ελλάδας ή των «λαών της Ελλάδας», μιας έκφρασης, που όπως θα δούμε στη συνέχεια χρησιμοποιεί ένας σύγχρονος του ανώνυμου μεταφραστή, ο Γεώργιος Ζαλοκώστας.

IV.

Ο Ζαλοκώστας μεταφράζει το 1854 την μπαλάντα *Λεονώρα* του Gottfried August Bürger.¹² Ο Ζαλοκώστας είναι σύγχρονος του Ραγκαβή, του οποίου το *Δήμος και Ελένη* έχει όπως κατέδειξαν

12 Για τις μεταφράσεις της *Ελεονώρας* στα ελληνικά έχει κάνει μεταξύ άλλων μια μελέτη η Κίρκη Κεφαλέα με τίτλο «Οργή Θεού» που αφορά τις μεταφραστικές επιπτώσεις του ποιήματος. Τη σύγκριση με το τραγούδι του νεκρού αδελφού έχει κάνει πριν τον Ζαλοκώστα ήδη ο Φωριέλ το 1825, και τη συζήτηση για τις ομοιότητες και τις διαφορές συνέχισαν αργότερα και άλλοι όπως ο π. χ. ο Ψυχάρης και άλλοι. (Κεφαλέα 1999, 18-35).

οι Αναγνωστάκη και Γεωργαντά έχει και αυτό αναφορές στην *Λεονώρα*. (Αναγνωστάκη, Γεωργαντά 1989, 66-67) Η μετάφραση παρουσιάζεται στο πλαίσιο μιας μάλλον απλοϊκής συγκριτολογικής μελέτης: ο Ζαλοκώστας μεταφράζει τη *Λεονώρα* για να την συγκρίνει με την γνωστή ελληνική παραλογή του νεκρού αδελφού (*Μάνα με τους εννιά σου γιούς και με τη μια σου κόρη*), την οποία τιτλοφορεί *Νυκτερινόν ταξίδι*.

Η *Λεονώρα* που γράφτηκε 1773 ή το 1774 στο απόγειο της Θύελλας και Ορμής στη Γερμανία (το 1774 δημοσιεύεται και ο Βέρθερος του Goethe) είχε ήδη μεταφραστεί στα ελληνικά από 1847 από τον Γεώργιο Τερτσέτη, όταν ο Ζαλοκώστας την ξαναμεταφράζει στη Ευτέρπη χωρίς να κάνει καμία αναφορά στον Τερτσέτη. Το άρθρο που έχει τον τίτλο η *Ελεονώρα του Βούργερ* ξεκινά με το ποίημα. Πρόκειται για μια συνοπτική μετάφραση - ολόκληρες στροφές του ποιήματος μένουν αμετάφραστες - και μάλιστα σε πεζό λόγο, πράγμα που δεν εμποδίζει τον Ζαλοκώστα να γράψει μετά

Λέγουσιν οι Γερμανοί φιλόλογοι ότι μόνον το άσμα τούτο [το οποίο έχει μεταφράσει σε πρόζα] ήρκει να περιβάλη δια δόξης αιωνίας τον ποιητήν Βούργερ, εν μόνον προσθέτομεν ημείς, ότι η δόξα ελληνική. Το κατωτέρω δημοτικόν άσμα έμπνευσις αγνώστου ποιητού των λαών της Ελλάδος είναι πολύ προγενέστερον της Ελεονώρας του Βούργερ, ήτις αντ'ίς Αρετής ωνομάσθη Ελεονώρα και αντί αδελφής έγινε μνηστή». (Ζαλοκώστας 1854, 307-308)

Ακολουθεί η παραλογή του νεκρού αδελφού και η σύγκριση των δύο κειμένων.

Και τα δύο άσματα περικλείουσι μάθημα ηθικόν [...]. Η ρομαντική φαντασία του Βούργερ καλλύνει τον μύthon δια της τέχνης και δι' αυτής μάλλον εγγίζει τας χορδάς της καρδιάς, του δε Έλληνος Βάρδου η ανατολική φαντασία, είναι παντή άμοιρος τέχνης και δια φυσικωτέρων μέσων εμπνέει το πάθος και τον οίκτον. Η Ελεονώρα είναι πηγή περικαλλής αναβρύουσα από συμπλέγματος Τριτώνων και Ναϊάδων, η Αρετή είναι βρύσις αυτόματος, ρέουσα και μοσχοβολούσα μεταξύ των ορεινών κρίνων και μανουσάκιων της. Αγνοούντες το όνομα του έλληνος ποιητού, ας είπωμεν ολίγας λέξεις περί του αντιζήλου του» (ό. π. 308)

και με ένα σύντομο βιογραφικό του Bürger κλείνει το άρθρο.

Η ελληνοκεντρική οπτική του Ζαλοκώστα είναι ιδιαιτέρως ενδιαφέρουσα: πηγή της δόξας είναι ο ανώνυμος έλληνας βάρδος, η ποίηση των λαών της Ελλάδας, μιας Ελλάδας που όπως υποδεικνύεται από την χρήση του πληθυντικού αριθμού του λαού δεν είναι παρά ένα έθνος υπό κατασκευή. Το πιο ενδιαφέρον ωστόσο είναι το σκεπτικό του Ζαλοκώστα και συγκεκριμένα ότι η ρομαντική τέχνη είναι συνώνυμη της ποιητικής τεχνικής, που συνδέεται παραδειγματικά με τον πολιτισμό και με την μυθολογία της αρχαίας Ελλάδας. Και γι αυτό η Ελεονόρα είναι πηγή «αναβρύουσα από συμπλέγματος Τριτώνων και Ναϊάδων», ένα σιντριβάνι δηλαδή με αρχαϊκό διάκοσμο, ενώ από την άλλη έχουμε την «άμοιρο τέχνης, αυτόματη βρύση» στο τραγούδι του νεκρού αδελφού, μια φυσική πηγή η οποία με την σειρά της συνδέεται με την φαντασία της ανατολής.

Θα μπορούσαμε να παρουσιάσουμε τις παραδειγματικές σειρές που σχηματίζονται στο σκεπτικό που αναπτύσσει ο Ζαλοκώστας ως εξής:

- ανώνυμη (ελληνική ποίηση)
- επώνυμη (ξένη) ποίηση
- φύση
- τέχνη
- *νεώτερη* Ελλάδα
- αρχαία Ελλάδα
- φαντασία (αυτόματη βρύση)
- μυθολογία (Τρίτωνες και Ναϊάδες)
- ανατολή
- *δύση* (βλ. σημείωση ^x)

Αυτό το σχήμα είναι ενδεικτικό για τις ζυμώσεις που γίνονται την εποχή αυτή και αφορούν την διαμόρφωση της νέας εθνικής γραμματείας και της νεοελληνικής ταυτότητας. Ειδικά το ποιητικό έργο του Ζαλοκώστα, ο οποίος τα μισά του ποιήματα τα έγραφε στη καθαρεύουσα και τα άλλα μισά στη δημοτική, καταδεικνύει emphatically τις αντιφατικές όψεις του ρομαντικού μοντέλου στην νέα Ελλάδα.

Τα ποιήματα που έγραφε ο Ζαλοκώστας στην καθαρεύουσα ήταν προορισμένα για τους ποιητικούς διαγωνισμούς και τα άλλα τα της δημοτικής ήταν για «οικιακή χρήση». (Vitti 2008, 227) Ειδικά αυτά τα τελευταία ήταν ιδιαίτερα αγαπητά και είναι ακόμα και σήμερα όπως πχ. το «Μια βοσκοπούλα αγάπησα, μια ζηλεμένη

^x Με * σημειώνονται οι όροι που λείπουν, αλλά εννοούνται.

κόρη και την αγάπησα πολύ, ήμουν αλάλητο πουλί, δέκα χρονών αγόρι». Και ακριβώς τέτοιου είδους ποιήματα, που μοιάζουν δημόδια, είναι και το ιδανικό του γερμανικού Ρομαντισμού, και τέτοια ποιήματα έγραψε και ο Tieck και ο Heine πολλά. Και αυτό ακριβώς το μοντέλο ακολουθεί και η *Λεονώρα* του Bürger, ο οποίος θα βρει ένα μεγάλο θαυμαστή στο πρόσωπο του Άγγελου Βλάχου.

Στη Χρυσσαλίδα το 1863 ο Βλάχος αφού θα μεταφράσει απευθείας από τα γερμανικά το ποίημα ολόκληρο σεβόμενος ταυτόχρονα τη μετρική του μορφή του, θα στραφεί εναντίον του Ζαλοκώστα, που θεώρησε ότι η δόξα του ποιήματος ήταν ελληνική αμφισβητώντας με αυτό τον τρόπο την πρωτοτυπία της *Λεονώρας*. Σύμφωνα με το Βλάχο το ποίημα του Bürger είναι ένα «αριστούργημα» από εκείνα τα «γραφέντα άπαξ αποθανατίζουνσι τον ποιητή των». (Βλάχος 1863, 275) Ο Bürger με το ποίημα αυτό, «με ένα άλμα» γράφει ο Βλάχος, βρέθηκε στον Παρνασσό. Συγκρίνοντας βέβαια τα δύο ποιήματα το ελληνικό και το ποίημα του Bürger παραδέχεται ότι το τραγούδι του νεκρού αδελφού, το οποίο παραθέτει από την συλλογή του Πασσόβ (Λειψία 1860) – ενώ ο Ζαλοκώστας προφανώς το καταγράφει από μνήμης – έχει κάποια ομοιότητα με το γερμανικό. Ωστόσο βλέπει «μέγιστη διαφορά» στην «εσωτερική βάση των ποιημάτων (sic)!

Εις εκείνην [την *Λεονώρα*] επέρχεται ο φανταστικός και φρικτός της μνηστής θάνατος ως θεία τις τιμωρία [...] ενώ ο θάνατος της δυστυχούς Αρετής παρίσταται όλως αδικαιολόγητος υπό του έλληνος αοιδού, και τούτο επιτείνει μεν ίσως κατ' επιφάνειαν την φρίκη της καταστροφής, αλλ' η φρίκη αυτή, αδικαιολόγητος ψυχολογικώς, εξαλείφεται μετά μικρόν, και η εντύπωσις του ποιήματος προσκαίρως μόνον παραμένει εις τη ψυχήν του αναγνώστου». (Βλάχος 1863, 277)

Με αυτό το σκεπτικό η σύγκριση ανάμεσα στα όπως το διατυπώνει ο Βλάχος «ωραία αυτοφυή προϊόντα της δημόδους ποιήσης» και στα «ωραία προϊόντα του γερμανικού Παρνασσού» αποβαίνει υπέρ του Bürger.

Και προφανώς για να μην έχει κανείς αμφιβολία στην αρχή του άρθρου του, το οποίο σημειώσουμε εδώ ότι είναι υποτίθεται βιογραφία, – η βιογραφία του Bürger καταλαμβάνει όμως μια μικρή παράγραφο στο τέλος του άρθρου που είναι συνολικά έξι σελίδες

– διαβάζουμε μια σύντομη διαλογική σκηνή στην οποία παρουσιάζονται φίλοι του Bürger που τον περιμένουν νύχτα συζητώντας και πίνοντας μπίρα γύρω από τη φωτιά. Εκείνος έρχεται καθυστερημένος διατάζει «ξύλα εις την εστία και ζύθο» (Βλάχος 1863, 272) και κατόπι τους διαβάζει το νέο του ποίημα την *Λεονώρα*! Στο τέλος της ανάγνωσης οι φίλοι του «έφρισσον σύσσωμοι, πολλοί αυτών έφερον την χείρα επί της κεφαλής των, ίνα καταβάλωσι τας ορθούμενας τρίχας των, και άλλων αι μορφαί είχαν καταστή νεκρών ωχρότεραι». (Βλάχος 1863, 275)

Το ότι ο Βλάχος θεωρεί αριστούργημα την *Λεονώρα* δεν είναι αξιοσημείωτο. Είναι πράγματι ένα αριστούργημα του κινήματος Θύελλας και Ορμής, της πρωτορομαντικής φάσης στην Γερμανία, και επηρέασε σημαντικούς συγγραφείς όπως τον Walter Scott, τον σημαντικό αυτό εκπρόσωπο του αγγλικού Ρομαντισμού, – το πρώτο του δημοσιευμένο κείμενο είναι άλλωστε μια ελεύθερη μετάφραση της *Λεονώρας* με τίτλο *William and Helen* (1796). Αξιοσημείωτο λοιπόν δεν είναι ότι θεωρεί την *Λεονώρα* αριστούργημα, αλλά το ότι, όχι μόνο ο ίδιος, αλλά και το περιοδικό που τον φιλοξενεί η Χρυσσαλλίς, στρέφεται σχεδόν προγραμματικά εναντίον του Ρομαντισμού.

Ο Δημήτρης Αγγελάτος σημειώνει για τις μεταφράσεις του Βλάχου στη Χρυσσαλλίδα:

[...] η μετάφραση της *Λεονώρας* του Bürger και των *Εξόριστων Θεών* του Heine, όλα δημοσιευμένα στη Χρυσσαλλίδα, συντονίζεται με το κλίμα που εκφράζει το περιοδικό και ο ίδιος ο εκδότης του, Ειρ. Ασώπιος, ο οποίος σε εκτενή μελέτη για τον Heine στο πρώτο κιόλας τεύχος της Χρυσσαλλίδας εξαίρει τη συμβολή του γερμανού ποιητή στον αντι-ρομαντικό αγώνα, σημειώνοντας μεταξύ άλλων ότι κατάφερε θανατηφόρο χτύπημα στο γερμανικό Ρομαντισμό εν ονόματι της (αρχαίας) ελληνικής πλαστικότητας την οποία και αναζητούσε. Ο Βλάχος κάνει αισθητή την αντι-ρομαντική παρουσία του με τα παραπάνω κείμενα [...]. (Αγγελάτος 2003, 58)

Αν όμως ο Heine που θαύμαζε και εκτιμούσε τον Bürger (Kaiser 2007, 268), είναι πράγματι ένας ρομαντικός που εγκατέλειψε τον ρομαντισμό και από αυτή την άποψη η μετάφραση του κειμένου του συνάδει με το αντι-ρομαντικό πνεύμα του περιοδικού, η μετάφραση ενός κατεξοχήν ρομαντικού ποιήματος. όπως είναι η

Λεονώρα, είναι στο πλαίσιο αυτό είναι ένα οξύμωρο, αντίστοιχο με την «αρχαία δημοτική ποίηση» και τον «κλασικισμορομαντισμό», οξύμωρα που εξηγούνται από τον διττό στόχο της νέας εθνικής γραμματείας: να αποδειχτεί άξιος συνεχιστής της αρχαίας παράδοσης μετέχοντας ταυτόχρονα στο ευρωπαϊκό ρομαντικό κίνημα. Το τελευταίο το πέτυχε δημιουργώντας έναν ακόμα ιδιότυπο εθνικό ρομαντισμό.

V.

Η φιλοδοξία των νεοελλήνων λογοτεχνών να χτίσουν γέφυρες που να συνδέουν το παρόν με το παρελθόν και ταυτόχρονα την νέα Ελλάδα με την φωτισμένη δύση οδηγεί στο βασικό διχασμό που χαρακτηρίζει την λογοτεχνία της εποχής: τον διχασμό μεταξύ καθαρεύουσας και δημοτικής. Ο Δημήτρης Δημηρούλης μιλάει και πολύ σωστά σε αυτό το πλαίσιο για «ενεργητική λήθη και εθνικό εξαναγκασμό». (Δημηρούλης 2011, 88) Η καθαρεύουσα σήμαινε την χειραγώγηση της ιστορίας, την επιλεκτική δηλαδή διαγραφή από τη συλλογική μνήμη των «σκοτεινών αιώνων» της δουλείας και της αμάθειας. Η ομιλούμενη γλώσσα από την άλλη υπενθύμιζε όχι μόνο όλα όσα απωθούσε η καθαρεύουσα αλλά και το πιο πρόσφατο παρελθόν: εκείνο του απελευθερωτικού αγώνα, χωρίς τον οποίον κανείς δεν θα μπορούσε να επιχειρήσει να επιβάλλει την καθαρότητα της ελληνικής γλώσσας. Το αντιθετικό ζεύγος καθαρεύουσα – δημοτική συνδεόταν από μια σειρά ένα άλλα αντιθετικά ζεύγη που καθόρισαν την λογοτεχνία της εποχής όπως το θεσμικό / επώνυμο / δημόσιο / (π. χ. ποιητικοί διαγωνισμοί) και το ιδιωτικό / ανώνυμο / ατομικό.

Για τους έλληνες ρομαντικούς που κινούνται στη δημόσια σφαίρα η εθνική ποίηση δεν (μπορεί να / πρέπει να) είναι η δημοτική ποίηση. Είναι η λόγια, επώνυμη ποίηση που γράφεται σε μια «καθαρή», αρχαϊζουσα γλώσσα γιατί αυτή είναι το ιδανικό όχημα της εθνικής αναδημιουργίας. Από την άλλη υπάρχει μια ζωντανή ανώνυμη λαϊκή παράδοση, μια γλώσσα, που έχει την πρωτοκαθεδρία στον ιδιωτικό χώρο και που θυμίζει διαρκώς εκείνο το μέρος της ιστορίας που οφείλει στο όνομα της νέας εθνικής ταυτότητας να υποπέσει σε λήθη, να απωθηθεί, να αποσιωπηθεί. Δεν είναι μόνο οι μεταφράσεις της βιογραφίας του Tieck που δείχνουν αυτόν ακριβώς αυτόν τον διχασμό δίνοντας τόσο την επιλογή

«αρχαία δημοτική ποίηση», όσο και την κυρίαρχη στον ελληνικό Ρομαντισμό ιδέα περί μιας «αρχαίας εθνικής ποίησης». Είναι και τα κείμενα των Ζαλοκώστα και Βλάχου, στα οποία αναφερθήκαμε παραπάνω.

Αυτά βάζουν στη συζήτηση και ένα άλλο σημαντικό για την εποχή δίπολο, το δίπολο δύση – ανατολή. Το γεγονός ότι το άρθρο του Βλάχου μοιάζει να εγκαταλείπει πλήρως το σχήμα του Ζαλοκώστα δεν είναι άνευ σημασίας. Στο άρθρο του Βλάχου διαφαίνεται, και αυτό είναι σημαντικό, ότι η εθνική γραμματεία συγκροτείται υπό το φως της δύσης που επιβάλλεται σταδιακά πάνω στην ανατολή, μεταλλάσσοντας και προσαρμόζοντας παράλληλα το ευρωπαϊκό ρομαντικό υλικό στην νεο-ελληνική πραγματικότητα.

Το γεγονός ότι η μετάφραση της ρομαντικής *Λεονώρας* του Βλάχου σε άψογη καθαρεύουσα θεωρείται από τον Αισώπιο και τους συγχρόνους του ως αντι-ρομαντική χειρονομία, δεν δείχνει μόνο την ερμηνευτική «μεταποίηση» που έχει υποστεί ο γερμανικός Ρομαντισμός και ο Ρομαντισμός γενικά, όσο και το πόσο ελαστικός είναι ο Ρομαντισμός. Τόσο πολύ που μπορεί να ερμηνευτεί και ως Αντι-Ρομαντισμός. Και ο Heine ως ένας αντι-ρομαντικός ρομαντικός είναι το καλύτερο παράδειγμα αυτής της πολυφύους ποιητικής πρακτικής και ίσως γι αυτό αγαπήθηκε τόσο πολύ από τους Έλληνες. Ό ίδιος, νομίζω, όπως άλλωστε και ο Bürger, ο οποίος οραματίστηκε μια ποίηση που θα αφορούσε και τον «αμαθή» λαό¹³, δεν θα έγραφε ποτέ στην καθαρεύουσα.¹⁴

13 Η ποιητική του Bürger προέβλεπε ότι η ποίηση έπρεπε να απευθύνεται και να αφορά ολόκληρο τον λαό, να είναι δηλαδή μια πραγματικά λαϊκή ποίηση. Όταν το 1791 ο Schiller τον κατηγορήσε ότι θυσίασε την τέχνη για να ικανοποιήσει τα γούστα του αμαθούς λαού, ο Bürger ανασκεύασε την έννοια του «λαού» που χρησιμοποιούσε, διαχωρίζοντας τον σε αμαθείς και μορφωμένους, στους οποίους και οφείλει να απευθύνεται η ποίηση. (Borries 1991, 214)

14 Δεν είναι τυχαίο ότι είναι μια δίγλωσση στη δημοτική και στη καθαρεύουσα συλλογή ποιημάτων το «Τρυγόνες και έχιδναι» του Παπαδιαμαντόπουλου, του μετέπειτα Jean Moreas, που προετοιμάζει την εκδήλωση της γενιάς του 1880. Ο Παπαδιαμαντόπουλος εκτός από πρωτότυπα ποιήματα περιλαμβάνει στη συλλογή και κάποιες μεταφράσεις. Ο Goethe και ο Schiller εκπροσωπούνται με ένα ποίημα ο καθένας, ενώ ο Heine, ένας ποιητής τότε παραγνωρισμένος στην πατρίδα του που έγινε γνωστός στην Ελλάδα μέσω του περιοδικού τύπου ως ένας αντι-ρομαντικός ποιητής, με δύο. Και τα δύο είναι στη καθαρεύουσα. Για τον Heine και την πρόσληψη του στην Ελλάδα έχουν γραφτεί πολλά. Βλ. μεταξύ άλλων την πρόσφατη μελέτη της Κατερίνας Μητραλέξη. (*Η πρόσληψη του Heinrich Heine στην Ελλάδα. Κριτική θεώρηση*. Μαδρίτη: Ediciones del Orto/Ediciones Clásicas 2012).

Βιβλιογραφία

- Beutin, Wolfgang: *Deutsche Literaturgeschichte. Von den Anfängen bis zur Gegenwart*. 6^η έκδ., Stuttgart: Metzler 2001.
- Borchmeyer, Dieter: «Zur Typologie des Klassischen und des Romantischen». Στο: Walter Hinderer (Επιμ.): *Goethe und das Zeitalter der Romantik*. Würzburg: Königshausen & Neumann 2002: 19–29.
- Borries, Ernst von/Borries, Erika von: *Aufklärung und Empfindsamkeit. Sturm und Drang*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag 1991.
- Kaiser, Gerhard: *Aufklärung, Empfindsamkeit, Sturm und Drang*. 6^η έκδ., Tübingen : UTB 2007.
- Lovejoy, Arthur O.: «On the Discrimination of Romanticisms». *PMLA* 39 (1924): 229–253.
- Meves, Uwe: «Altdeutsche Literatur». Στο: Claudia Stockinger/Stefan Scherer (Επιμ.): *Ludwig Tieck. Leben, Werk, Wirkung*. Berlin, Boston 2011: 207–218.
- Osterhammel, Jürgen: *Die Verwandlung der Welt. Eine Geschichte des 19. Jahrhunderts*. 5^η έκδ., München: C. H. Beck 2010.
- Rath, Wolfgang: *Ludwig Tieck das vergessene Genie. Studien zu seinem Erzählwerk*, Paderborn; Wien: Schöningh 1996.
- Vitti Mario, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*. 3^η έκδ., Αθήνα: Οδυσσέας 2008.
- Αγγελάτος, Δημήτρης: *Πραγματικότητας και ιδανικών. Ο Άγγελος Βλάχος και ο αισθητικός κανόνας της αληθοφάνειας 1857-1901: Λογοτεχνία και θεωρία λογοτεχνίας στο Β ήμισυ του 19ου αιώνα*. Μεταίχμιο: Αθήνα 2003.
- Αναγνωστάκης Ηλίας, Γεωργαντά Αθηνά «Τα ρομαντικά «δημοτικά» ποιήματα του Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή, Α. Η Ταξιδεύτρια και η γενεαλογία της». *Μολυβδοκονδυλοπελεκητής* 1(1989): 56-73.
- Αωνύμου: «Λουδοβίκος Τιέκος». *Ευτέρπη* 53(1854): 115-117.
- : «Λουδοβίκος Τικ». *Ευτέρπη* 101(1851): 113-115).
- Βλάχος, Άγγελος, «Ο Βύργερ». *Χρυσσαλίσ* 9(1863): 271-277.
- Δημαράς, Κ. Θ.: *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, 7^η έκδ, Αθήνα: Ίκαρος, 1985.

Δημηρούλης, Δημήτρης: *Η διαμάχη για την ποίηση: Τα κείμενα και οι αντιδράσεις. Εμμανουήλ Ροΐδης, Άγγελος Βλάχος*. Αθήνα: Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη 2011.

Ζ[αλοκώστας], [Γεώργιος]: «Η Ελεονώρα του Βούγερ». *Ευτέρπη* 37(1854): 306-308.

Κεφαλέα, Κίρκη: *Οργή Θεού. Οι ελληνικές εκδοχές της Ελεονώρας του Μπύργκερ*. Αθήνα: Νεφέλη 1999.

Ο Θεατής της Ανατολής (*Le Spectateur de l'Orient*) διαλέγεται με την Ευρώπη. Οι διακυμάνσεις μιας «εθνικής αφήγησης»

Άλκηστη Σοφού *

Το περιοδικό *Le Spectateur de l'Orient* ιδρύθηκε το 1853 από τους Κωνσταντίνο και Πέτρο Παπαρρηγόπουλο, Νικόλαο Δραγούμη, Ιωάννη Σούτσο, Αλέξανδρο Ραγκαβή, Γεώργιο Βασιλείου και Μάρκο Ρενιέρη. Μαζί τους συνεργάστηκε και ο Σπυρίδων Ζαμπέλιος. Παρατηρείται επίσης μια περατότητα μεταξύ του *Spectateur de l'Orient* και της *Πανδώρας*. Άρθρα του Κωνσταντίνου ή του Πέτρου Παπαρρηγόπουλου που εκδίδονται στην *Πανδώρα* δημοσιεύονται αργότερα στον *Spectateur* μεταφρασμένα στα γαλλικά¹.

Το πρώτο φύλλο κυκλοφόρησε στις 26 Αυγούστου / 7 Σεπτεμβρίου 1853. Στο «σημείωμα της σύνταξης»² εκτίθενται ο λόγος της έκδοσης του περιοδικού και ο στόχος του: «Πιστεύουμε ότι είναι χρήσιμο τώρα περισσότερο από ποτέ να σπεύσουμε με τα λίγα μέσα που διαθέτουμε να δώσουμε στην Ευρώπη πληροφορίες όσο γίνεται πιο ειλικρινείς και πιο ακριβείς σχετικά με τις ιδέες, τα συναισθήματα, τα συμφέροντα, τις δυνάμεις και τις σχέσεις των πληθυσμών της Ανατολής.»

Τα άρθρα, τα οποία είναι ανώνυμα ή υπογράφονται με αρχικά³, είναι γραμμένα στα γαλλικά και όχι «στη γλώσσα που μιλούσαν άλλοτε οι θεοί» διότι οι συγγραφείς διαπίστωσαν ότι «η Ευρώπη προτίθεται να αγνοήσει την πραγματική αξία μιας φυλής της

* Άλκηστη Σοφού, Maître des Conférences, Université Paris-Sorbonne.

1 Ενδεικτικά αναφέρω το άρθρο του Πέτρου Παπαρρηγόπουλου «Περί της κατά το έτος 1852 διαχείρισης της πολιτικής δικαιοσύνης εν Ελλάδι» το οποίο δημοσιεύεται στον *Spectateur de l'Orient* με τίτλο «Administration de la justice civile en Grèce pendant l'année 1852» (1854, 1-14). Για περισσότερες πληροφορίες για τη σχέση του *Spectateur* με την *Πανδώρα*, βλ. Σκοπετέα 1988, 280-284 και Βελουδής 1982, 66.

2 *S. d'O.* 1853, 13-14.

3 Νικόλαος Δραγούμης: D., Αλέξανδρος Ραγκαβής: A., Μάρκος Ρενιέρης: R., Γεώργιος Βασιλείου: V., Σπυρίδων Ζαμπέλιος: S. και Κων/νος Παπαρρηγόπουλος: K. ή X.

Πρακτικά Ε' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών (Θεσσαλονίκη, 2-5 Οκτ. 2014):

Συνέχειες, ασυνέχειες, ρήξεις στον ελληνικό κόσμο (1204-2014):

οικονομία, κοινωνία, ιστορία, λογοτεχνία

Τόμος Ε' (ISBN: 978-618-81771-2-3)

© 2015 Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών (www.eens.org)

οποίας το μέλλον είναι άρρητα δεμένο με αυτό της Ανατολής (...) Ψάξαμε μια φωνή που θα είναι κατανοητή από τους ισχυρούς της γης, για να αναφωνήσουμε: *Απαλλάξτε την πατρίδα μας*⁴.»

Διατρέχουν τον διεθνή τύπο όπως τους *Times*, την *Morning Herald*, την βελγική εφημερίδα *Indépendance*, την *Journal des Débats*, τον *Moniteur*, την *Revue des Deux mondes*. Διαβάζουν επίσης τη σύγχρονη τους βιβλιογραφία που έχει σχέση με την Ελλάδα ή το Ανατολικό ζήτημα. Ενδεικτικά αναφέρω μερικούς τίτλους: *La Turquie et l'Europe* του Ami Boué, *Souvenirs contemporains d'histoire et de littérature* του Abel-François Villemain, *La Grèce et ses insurrections* του Edmond Taxier, *Histoire de la Turquie* του Lamartine, *Solutions de la Question de l'Orient* του Emile de Girardin. Με τη «φωνή» τους αυτή ξιφουλκούν εναντίον δυσμενών απόψεων για την Ελλάδα και τους Έλληνες, «που θίγουν την εθνική υπερηφάνεια»⁵.

Στα άρθρα του *Spectateur* ακολουθείται η μέθοδος που εφαρμόζει ο Παπαρρηγόπουλος στις μονογραφίες του. Προηγείται η παράθεση των πηγών και ενίοτε η συστηματική εξέτασή τους. Ακολουθεί η ερμηνεία των πηγών από τον αντίπαλο, τέλος δίνεται η δική τους ερμηνεία και γίνεται αναφορά ή επίκληση σε μαρτυρίες ή σε άλλα έργα προς επίρρωση των απόψεών τους. Γίνεται μία ανασκευή ώστε το άρθρο να μην έχει τη μορφή ενός πολεμικού φυλλαδίου ή ενός λιβελογραφήματος.

Ο *Θεατής της Ανατολής*, στα τρία χρόνια της κυκλοφορίας του, μας επιτρέπει να παρακολουθήσουμε τον ιδεολογικό αναβρασμό στους κόλπους των λογίων απόρροια της κρίσης που συντάραξε την Ελλάδα στα μέσα του 19^{ου} αιώνα. Οι συντάκτες των άρθρων έχουν επίγνωση ότι το κέλυφος του φιλλελληνισμού είναι άδειο. Επίσης έχουν αντιληφθεί ότι την αυγή του Κριμαϊκού πολέμου η Γαλλία αρχίζει να αμφισβητεί το διαμεσολαβητικό ρόλο της Ελλάδας στις σχέσεις Ανατολής-Δύσης και ότι το ρόλο αυτό θα μπορούσε κάλλιστα να τον παίξει η Τουρκία. Και βεβαίως ότι η Ευρωπαϊκή Realpolitik είναι υπέρ της ακεραιότητας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ως ανάχωμα στα επεκτατικά σχέδια της Ρωσσίας. Αυτής της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας του Τανζιμάτ που έχει «γοητεύσει» πολλούς.

4 S. d'O. 1853, 14.

5 S. d'O. 1854, 76.

Ο Θεατής της Ανατολής, θεωρώντας το Τανζιμάτ ως «γελοία χειραφέτηση»⁶ επιδίδεται σε μια προσπάθεια ανασκευής της εικόνας της προόδου που δίνεται μέσα από τον ευρωπαϊκό Τύπο και από τα έργα ταξιδιωτών, συγγραφέων, επιστημόνων και βεβαίως διπλωματών. Σ'ένα άρθρο του ο Μάρκος Ρενιέρης επικρίνει τους επισκέπτες της Κωνσταντινούπολης οι οποίοι «περνούν 10 μέρες κοιτάζοντας εκστατικά τα υπέροχα μνημεία της, φεύγοντας παίρνουν μαζί τους τις πιο γλυκές αναμνήσεις» και όταν επιστρέψουν στην Ευρώπη γράφουν άρθρα για αυτό τον «επίπλαστο πολιτισμό» αποσιωπώντας την καταπίεση των χριστιανικών πληθυσμών και τη βαρβαρότητα των Τούρκων⁷. Βασικοί άξονες των άρθρων αυτών είναι η αντιπαράθεση Ελλήνων-Τούρκων, χριστιανών-μουσουλμάνων, προόδου-παρακμής.

Επηρεασμένοι πιθανότατα από τη φιλοσοφία της ιστορίας του Γεωργίου Κωζάκη-Τυπάλδου⁸ σύμφωνα με την οποία η εθνικότητα υφίσταται ως «κοινότητα θρησκείας, νόμων και ηθών» συγγράφουν μια σειρά άρθρων όπου τονίζεται η πρόοδος των Ελλήνων και των Ελλαδιτών καθώς και του μικρού ελληνικού κράτους, υπογραμμίζοντας τις θεσμικές αλλαγές και μεταρρυθμίσεις, την ελευθερία του Τύπου, την ανεξιθρησκεία, την καταπολέμηση της ληστείας και την βελτίωση των υποδομών⁹.

Σύμφωνα με τον Αλέξανδρο Ραγκαβή και το άρθρο του με τίτλο: «Περί διαφόρων λύσεων του Ανατολικού Ζητήματος», στην Οθωμανική Αυτοκρατορία παρά τις μεταρρυθμίσεις του Τανζιμάτ μόνο «οι χριστιανικοί πληθυσμοί προόδευσαν διότι κάτω από ευνοϊκότερες συνθήκες έδειξαν την ενέργεια που είχαν και την πρόοδο για την οποία ήταν ικανοί. Αντίθετα, οι Τούρκοι έχουν τη μοίρα ενός λαού προορισμένου να καταστραφεί ολοσχερώς. Τα αίτια του κακού είναι πολλά. Τα κυριότερα όμως πρέπει να τα αναζητήσουμε στη θρησκεία τους. » Συνεχίζει σκιαγραφώντας ένα σκοτεινό πορτραίτο του μουσουλμάνου Τούρκου που είναι πολυγαμικός, συντηρεί χαρέμια, κάνει πολλά παιδιά των οποίων παραμελεί τη διαπαιδαγώγηση, επιδίδεται σε ακολασίες, και είναι φορέας σε-

6 S. d'O., 1853, 141.

7 S. d'O. 1853, 212-214.

8 Κωζάκης-Τυπάλδος 1839.

9 Ενδεικτικά αναφέρω το άρθρο του Πέτρου Παπαρρηγόπουλου «Administration de la justice civile en Grèce pendant l'année 1852 », 1854, 1-14 και του Μάρκου Ρενιέρη στη στήλη «Quinzaine politique », 1853, 326-334.

ξουαλικά μεταδιδόμενων νόσων. Και συνεχίζει: «Εκ φύσεως ράθυμος αποφεύγει τη δουλειά, μαθημένος να ζει από αρπαγές και βιαιοπραγίες, ο Τούρκος δεν είναι ούτε αγρότης, ούτε ναυτικός, ούτε έμπορος ούτε βιομήχανος. Είναι κατακτητής¹⁰».

Υιοθετείται η αντίληψη περί του «ιστορικού γίγνεσθαι» του Ιωάννη Φιλήμονος σύμφωνα με την οποία τα κίνητρα της ιστορικής εξέλιξης είναι τα ήθη¹¹. Η βελτίωση των ηθών των νεότερων Ελλήνων είχε ως αποτέλεσμα την ανάκτηση της ελευθερίας τους, ενώ η ηθική διαφθορά των Οθωμανών οδηγεί στον αφανισμό τους. Ο αρχόμενος ιστορισμός γίνεται ερμηνευτής της εξέλιξης των Ελλήνων.

Άλλα άρθρα με επιχειρήματα περισσότερο «επιστημονικά», ιστορικά και πολιτικά αναπαράγουν εμμέσως πλην σαφώς τα ίδια στερεότυπα, παραθέτοντας αποσπάσματα από τα έργα του John Russel, William Eaton, Felix Beaujour και άλλων.

Με τον πόλεμο της Κριμαίας το Ανατολικό ζήτημα εισέρχεται σε μία οξύτατη φάση. Ο Μάρκος Ρενιέρης στο άρθρο του «Ελληνικός δυισμός»¹² γράφει: «Το Ανατολικό ζήτημα στην παρούσα φάση του μπορεί να συνοψιστεί στην εξής ερώτηση: Μετά την παρακμή και τη αναμενόμενη διάλυση της Τουρκίας, οι χώρες οι οποίες θα ξεφύγουν από την Αυτοκρατορία του Κορανίου προορίζονται να δεχθούν τον λατινο-γερμανικό πολιτισμό ή τον σλαβικό πολιτισμό;» Και απαντά στο ερώτημα που θέτει: «Για να γίνει αυτό πρέπει οι χώρες αυτές να μην έχουν δικό τους πολιτισμό και να είναι *tabula rasa* πάνω στην οποία θα μπορεί να γράψει ο καθένας ό,τι θέλει». Θεωρώντας λοιπόν ότι η ερώτηση είναι εξ αρχής λανθασμένη κλείνει το άρθρο του γράφοντας: «Πιστεύουμε ότι η ελληνική λύση στο μεγάλο ζήτημα των ημερών μας είναι η μόνη που θα έχει διάρκεια και η ισορροπία του κόσμου δεν θα διαταραχθεί.»

Την περίοδο που εκδίδεται ο *Θεατής της Ανατολής* είναι ακόμα ασαφείς οι εδαφικές διεκδικήσεις της Ελλάδας. Ο ελληνικός εθνικισμός, όμως, κατανοεί με όρους αποκλειστικότητας αυτό το παιχνίδι του εκπολιτισμού της Ανατολής, διότι σύμφωνα με τον Μάρκο Ρενιέρη «η ελληνική φυλή είναι η κοιτίδα του μέλλοντος της Ανατολής όπως ήταν η μητέρα του δυτικού και του σλαβικού κόσμου¹³».

10 *S. d'O.*, 1853, 25-26.

11 Φιλήμων, Ιωάννης 1859-1861, ιε'- λζ'.

12 *S. d'O.* 1853, 32-46.

13 *S. d'O.* 1853, 35.

Η Μεγάλη ιδέα αντιμετωπίζει ανταγωνιστικά στη φανταστική κυριαρχία του Βυζαντίου όχι μόνο τη Μόσχα αλλά και το Παρίσι και το Λονδίνο.

Στις 26 Ιανουαρίου η εφημερίδα *Le journal des débats* δημοσιεύει στην πρώτη σελίδα ένα άρθρο που επικρίνει τις ερμηνείες και τις προτάσεις επίλυσης του Ανατολικού ζητήματος από τον *Spectateur de l'Orient*, χαρακτηρίζοντάς τις χιμαιρικές, υποστηρίζει θερμά τη διατήρηση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ο Ρενιέρης απαντά άμεσα με ένα άρθρο που ο τίτλος του μετάφράζεται «Η αμηχανία της Δύσης» ή «Ο μπελάς της Δύσης»¹⁴. Υποστηρίζει ότι είναι αναγκαίο η Δύση να μην επιτρέψει η Οθωμανική Αυτοκρατορία να γίνει βορά στις ορέξεις της Ρωσίας. Αλλά και η Γαλλία και η Αγγλία θα έπρεπε να μην εμμένουν επιμένουν στη διατήρηση ενός κράτους βαρβάρων για να ικανοποιήσουν τις δικές τους οικονομικές βλέψεις και ορέξεις.

Στην περίοδο που μελετάμε ως εθνικό κέντρο νοείται η Κωνσταντινούπολη. Όσο όμως η Κωνσταντινούπολη παραμένει υπό Οθωμανική κατοχή τα όρια του ελληνικού κόσμου είναι ακόμα αδιευκρίνηστα.

Ο Αλέξανδρος Ραγκαβής στο δεύτερο μέρος του άρθρου με τίτλο «Διάφορες λύσεις του Ανατολικού ζητήματος»¹⁵ βλέπει ως πιθανή τη δημιουργία ενός ορθόδοξου ελληνόφωνου πολυπολιτισμικού βασιλείου που θα περικλείει τις ελληνικές και σλαβικές επαρχίες, τη Δακία και την Μικρά Ασία, όλες τις χώρες που εκτείνονται από τον Άλυ ποταμό έως το όρος Ταύρος, δηλαδή όλη την πρώην Γιουγκοσλαβία και την Αλβανία, καθώς και τα εδάφη από την Ιλλυρία έως τον Προύθο και το οποίο θα υπόκειται στο Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης.

Ο Μάρκος Ρενιέρης υποστηρίζει ότι «το μεγάλο συμφέρον της Ευρώπης είναι να γίνει η Κωνσταντινούπολη η πρωτεύουσα μιας ισχυρής και πολιτισμένης αυτοκρατορίας. Και μόνο οι Έλληνες μπορούν να ιδρύσουν αυτή την Αυτοκρατορία»¹⁶.

Η Μεγάλη ιδέα, όπως διαμορφώνεται την περίοδο αυτή, ενσωματώνει επίσης την αυτοκρατορική διάσταση, διότι υπόσχεται τη σύνδεση με την Κωνσταντινούπολη και η βασιλεία είναι το

14 «L'embarras de l'Occident», *S. d'O.* 1854, 14-22.

15 *S. d'O.* 1853, 80-96.

16 *S. d'O.* 1853, 44.

ιδανικό πολιτικό σχήμα για τον απελευθερωτικό συμβολισμό. Ένα χρόνο μετά και ενώ μαίνεται ο Κριμαϊκός πόλεμος, ο Ρενιέρης αποσαφηνίζει το όραμά του για «μία βυζαντινή αυτοκρατορία η οποία θα έχει ήδη μια ιστορία και παραδόσεις, αυτές του Βυζαντίου που διακόπηκαν από τον Οθωμανό κατακτητή. Οι πληθυσμοί θα υπακούν με ενθουσιασμό ένα χριστιανό βασιλιά διάδοχο των Κομνηνών και των Παλαιολόγων. Η αυτοκρατορία αυτή θα συνδυάζει το ελληνικό και τη σλαβικό δαιμόνιο, την ενότητα και τη διαφορετικότητα. Αυτή η αυτοκρατορία φαίνεται τόσο ωραία, τόσο μεγάλη που αν και δεν έχει ακόμα δημιουργηθεί, διεγείρει ήδη την επιθυμία.¹⁷»

Ο *Spectateur de l'Orient* αρχίζει να εγγράφει με οργανωμένο τρόπο και το στοιχείο της ορθοδοξίας ως αναπόσπαστο της εθνικής ταυτότητας. Ο πόλος της Ορθοδοξίας στην επεκτατική-εκπολιτιστική αποστολή του Ελληνισμού είναι αδιαπραγμάτευτος διότι σύμφωνα με το άρθρο «Περί της ακεραιότητας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας¹⁸» συντάκτης του οποίου είναι ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, μόνο ο χριστιανισμός «φυτεύει στη συνείδηση των λαών το σπόρο της εξέλιξης τους και τους χειραφετεί απευθυνόμενος στην νοημοσύνη τους».

Οι συνεργάτες του *Spectateur de l'Orient* στα άρθρα τους εντάσσοντας το Βυζάντιο ως ελλείποντα κρίκο που συνέδεε τη σύγχρονη Ελλάδα με την αρχαία, δεν διασφάλιζαν στην Ελλάδα μόνο την τόσο επιθυμητή πολιτισμική συνέχεια αλλά και την νομιμοποιούσαν ως σύγχρονο πολιτισμό, ως ευρωπαϊκό πολιτισμό. Με τον υπερτονισμό σε πολλά άρθρα τους των αγώνων του 1821 και της συμβολής των αγωνιστών αφομοιώνουν και το άμεσο ιστορικό παρελθόν. Το ελληνικό κράτος ως ιστορική και πολιτιστική μονάδα διεκδικεί τα δικαιώματά του. Παράλληλα όμως, η εθνική ιστορία ερμηνεύει την Μεγάλη Ιδέα ως το κίνημα για την ένωση όλων των ελληνόφωνων σ'ένα ελληνικό κράτος.

Βιβλιογραφία

Le Spectateur de l'Orient, vol. I-IV, Imprimerie de C. Nicolaidès de Philadelphie, 1853-1855

17 *S. d'O.* 1854, 21-22.

18 *S. d'O.* 1853, 143-159.

Βελουδής, Γιώργος: *Ο Jacob Phillip Fallmerayer και η γένεση του ελληνικού ιστορισμού*, Ε. Μ. Ν. Ε. – Μνήμων, 1982.

Κωζάκης-Τυπάλδος, Γεώργιος Γ.: *Φιλοσοφικόν δοκίμιον περί της προόδου και της πτώσεως της παλαιάς Ελλάδος*, παρά εκ της Τυπογραφίας Π. Μαντζαράκη, εν Αθήναις 1839.

Σκοπετέα, Έλλη: *Το «πρότυπο βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Οψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Πολύτυπο, 1988.

Φιλήμων, Ιωάννης: *Δοκίμιον ιστορικόν περί της Ελληνικής Επαναστάσεως*, τ. Α-Δ, Τύποις Π. Σούτσα και Α. Κτενά, Αθήναι, 1859-1861.

Το λυρικό θέατρο και η μουσική σαλονιού στον ελληνόφωνο περιοδικό Τύπο του 19^{ου} αιώνα

Αύρα Ξεπαπαδάκου - Αλέξανδρος Χαρκιολάκης *

Σύμφωνα με το έγκριτο λεξικό *Oxford Companion to Music*, η μουσική σαλονιού περιγράφεται ως «μουσική που γράφτηκε για να παίζεται κυρίως σε οικιακές συναυλίες κι όχι στις αίθουσες συναυλιών, την εκκλησία ή το θέατρο. Υπό ευρύτερη έννοια συμπεριλαμβάνει τη μουσική για σόλο όργανα και τη μουσική δωματίου, αλλά συνήθως χρησιμοποιείται για να περιγράψει λιγότερο απαιτητικές δημιουργίες (ως επί το πλείστον του 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα) με ελαφρύ χαρακτήρα και προορισμένες να χρησιμοποιούνται για την προσωπική ευχαρίστηση ερασιτεχνών».¹

Ως συνήθως, ο κάθε κανόνας και ο κάθε ορισμός έχει και τις εμφανέστερες εξαιρέσεις του (βλ. συνθέτες όπως ο Σοπέν και ο Ιγκνάζ Μόσελες οι οποίοι ουσιαστικά μετάλλαξαν και μετέβαλλαν το είδος). Το λυρικό θέατρο, η όπερα δηλαδή με όλα της τα είδη και τις εκφάνσεις, αποτελεί μία από τις βασικές πηγές ψυχαγωγίας από το μπαρόκ μέχρι και σήμερα. Κατά τον 19^ο αιώνα το λυρικό θέατρο ως γένος εξελίσσεται ποικιλοτρόπως και είδη όπως η Grand Opera, το μουσικό δράμα του Βάγκνερ, η ιταλική όπερα με τον συνδυασμό ρομαντικών και ρεαλιστικών στοιχείων, καθώς και τα

* Αύρα Ξεπαπαδάκου, Λέκτωρ Πανεπιστήμιο Κρήτης, Αλέξανδρος Χαρκιολάκης, MIAM - Istanbul Technical University. Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Διά Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) – Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ - ΕΚΠΑ - ΧΡΥΣΑΛΛΙΣ.

1 (Bellingham, χ. χ.). Μία από τις πιο αντιπροσωπευτικές μελέτες περί Μουσικής Σαλονιού είναι το έργο των Ballstaedt και Widmaier, 1989. Εδώ ο όρος «μουσική σαλονιού» ερμηνεύεται πολύ πιο στενά εν συγκρίσει με το παρόν άρθρο, καθώς αναφέρεται αποκλειστικά στα έργα για πιάνο που προορίζονται για ιδιωτική παρουσίαση. Εμείς εστιάζουμε σε ένα ευρύτερο φάσμα μουσικών έργων σαλονιού, συμπεριλαμβανομένων των οπερατικών διασκευών και μιας ποικιλίας ασμάτων και χορών σαλονιού.

Πρακτικά Ε' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών (Θεσσαλονίκη, 2-5 Οκτ. 2014):

Συνέχειες, ασυνέχειες, ρήξεις στον ελληνικό κόσμο (1204-2014):

οικονομία, κοινωνία, ιστορία, λογοτεχνία

Τόμος Ε' (ISBN: 978-618-81771-2-3)

© 2015 Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών (www.eens.org)

έργα με εθνικό χαρακτήρα που αποσκοπούν στη τόνωση της εθνικής ταυτότητας, καταλαμβάνουν μεγάλο μέρος του ρεπερτορίου.

Η Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα, της εποχής δηλαδή που εξετάζουμε, ήταν ουσιαστικά ένα κράτος υπό διαμόρφωση. Οι εθνικές προσπάθειες που αφορούσαν τη μεγιστοποίηση της επιρροής της χώρας διεθνώς αλλά και της γεωγραφικής επέκτασης ήταν στο επίκεντρο των δραστηριοτήτων του νεοσύστατου ελληνικού κράτους. Ταυτόχρονα, η σταδιακή αστικοποίηση επέφερε συνεχείς αλλαγές στις κοινωνικές δομές και επηρέαζε αποφασιστικά τις τέχνες.

Η ελληνική μουσική ζωή αναπτύχθηκε αρχικά στα νησιά του Ιονίου (ήδη από τον 18^ο αιώνα) με προφανείς επιρροές από την Ιταλία. Η πλούσια καλλιτεχνική κίνηση των Ιονίων νήσων μεταφραζόταν σε οπερατικές παραγωγές, συναυλίες μουσικής δωματίου και μουσικής σαλονιού, εκκλησιαστικές μουσικές δημιουργίες και φυσικά την ανάπτυξη των φιλαρμονικών που λειτουργούσαν όχι μόνο ως μουσικά συγκροτήματα αλλά κι ως σχολές εκμάθησης μουσικής.

Από την άλλη στην Αθήνα οι συστηματικοί μουσικοί θεσμοί εισάγονται και λειτουργούν με τεράστια καθυστέρηση. Κομβικής σημασίας πρέπει να θεωρείται η ίδρυση της μουσικής εταιρείας «Ευτέρπη» και του «Μουσικού και Δραματικού Συλλόγου» το 1871², από τον οποίο θα προκύψει η σύσταση του Ωδείου Αθηνών το 1872.³ Ωστόσο, κατά τις πρώτες δεκαετίες ζωής του σύγχρονου ελληνικού κράτους, η μουσική ζωή χαρακτηρίζεται από σποραδικότητα και αναπτύσσεται σε μεγάλο βαθμό στη σφαίρα του ιδιωτικού. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι πρώτες προσπάθειες των Βαυαρών κρατούντων να ενσταλάξουν «ευρωπαϊκές» συνήθειες στους εκκολλαπτόμενους αστούς των Αθηνών. Οι Βαυαροί εισάγουν τα πρώτα πιάνο, ένα εκ των οποίων εγκαθιστά ο αντιβασιλεύς Άρμανσπεργκ στο σαλόνι του.⁴

Όπως μας πληροφορεί ο Συναδινός στην *Ιστορία της Νεοελληνικής μουσικής 1824-1919*, η πρώτη αθηναϊκή μουσική εσπερίδα για την οποία γίνεται μνεία στον Τύπο της εποχής διοργανώνεται το 1834 στην οικία του Γάλλου Ζεβριέ, όπου μεταξύ άλλων μέλπει και μία Ελληνίδα επ' ονόματι Αργυροπούλου. Η καλλιφωνος

2 (Αλήθεια 7/12/1871, 1-2).

3 (Ωδείον Αθηνών 1996, 14-17).

4 (Μάουρερ 1976, 430).

ερασιτέχνις τραγούδησε μια «λεμβωδία» του Μεναίτρ με τίτλο «Ας φύγωμεν μαζί».⁵ Η πληροφορία ελέγχεται για την εγκυρότητά της, καθώς δεν έχει διασταυρωθεί με άμεσες αναφορές στον Τύπο της εποχής, αλλά είναι ενδεικτική του κλίματος που επικρατεί.

Εξαιρετικά σημαντικό ρόλο διαδραματίζουν και οι αλλοδαποί, αλλά και οι Επτανήσιοι μουσικοί και μουσικοδιδάσκαλοι, οι οποίοι αποφασίζουν να μετοικήσουν στην Αθήνα. Σχηματίζεται έτσι ένα, υποτυπώδες αρχικά αλλά πιο συστηματοποιημένο ύστερα, μουσικό δίκτυο διδασκαλίας με νέους και νέες που μαθαίνουν μουσική και παρουσιάζουν το έργο τους στα σαλόνια της Αθήνας και σε αίθουσες υποδοχής κεντρικών ξενοδοχείων ή εκπαιδευτηρίων και λεσχών.

Παράλληλα στη μοναδική θεατρική σκηνή της εποχής, αυτή του Χειμερινού Θεάτρου Αθηνών, γνωστού και ως «Μπούκουρα», ιταλικοί και αργότερα γαλλικοί λυρικοί θίασοι φέρνουν σε επαφή το αθηναϊκό κοινό με το διεθνές οπερατικό ρεπερτόριο.⁶ Οι περιπλανώμενοι αυτοί θίασοι διαγράφουν καθορισμένα δρομολόγια περιοδειών, τα οποία περιλαμβάνουν, εκτός από το θέατρο «Μπούκουρα» και τις καθιερωμένες θεατρικές σκηνές των Ιονίων Νήσων, τα νέα μνημειακού χαρακτήρα θέατρα που ανεγείρονται στην Πατρα και τη Σύρο, από την οποία στη συνέχεια εφορμούν στις κοσμοπολίτικες εστίες της Σμύρνης και της Κωνσταντινούπολης.

Στο πλαίσιο της ειδικής έρευνας που αφορά στην παρουσία της μουσικής στον ελληνόφωνο περιοδικό Τύπο του 19^{ου} αιώνα και διεξάγεται από διακριτή ερευνητική ομάδα του Προγράμματος «Χρυσάλλις»⁷ έχει εντοπιστεί και μελετάται υλικό ιδιαίτερης ποικιλομορφίας, εκτεινόμενο από την απλή ειδησεογραφία ή τον κριτικό σχολιασμό της εποχικής καλλιτεχνικής κίνησης έως τη δημοσίευση πρωτότυπων, συχνά άγνωστων και μη καταγεγραμμένων μουσικών και λυρικών έργων, που συμπληρώνουν την ιστορία της νεοελληνικής μουσικής και του νεοελληνικού θεάτρου.

Οι συνηθέστερες εκφάνσεις της μουσικής στον περιοδικό Τύπο είναι φιλολογικής ή εγκυκλοπαιδικής υφής, άλλοτε άμεσες – εδώ περιλαμβάνονται κείμενα όπως βιογραφίες, ιστορικά επεισόδια,

5 (Συναδινός 1919, 6-7).

6 (Λυτ 1988, 282-284).

7 Για τη δομή του προγράμματος βλ. και http://users.uoa.gr/~atabaki/chrysallis_gr.pdf

αναλύσεις μουσικών έργων ή ερμηνειών και άλλοτε έμμεσες, στις οποίες συγκαταλέγονται οι αναφορές σε ευρύτερα κείμενα, λόγου χάρι ημερολόγια, επιστολές, περιηγητικά κείμενα, χρονικά, ακόμη και λογοτεχνικά έργα.

Μία δεύτερη κατηγορία αφορά στην ειδησιογραφία και την επισκόπηση της επικαιρότητας. Παρότι οι εφημερίδες αποτελούν το κύριο μέσο που παρακολουθεί συστηματικά την καλλιτεχνική ζωή, εντοπίζονται και στον περιοδικό Τύπο ανταποκρίσεις από παραστάσεις, συναυλίες ή άλλα καλλιτεχνικά γεγονότα τόσο στον ελληνικό χώρο, όσο και κυρίως στο εξωτερικό. Επίσης, στα περιοδικά δημοσιεύονται συχνά μουσικοθεατρικές κριτικές ή ακόμη και κείμενα κοινωνικής κριτικής με αφορμή την καλλιτεχνική επικαιρότητα.

Οι αναφορές στον Τύπο σε μουσικές εκδηλώσεις αποτελούν βασική πηγή πληροφόρησής μας, ενώ από το ύφος και τον τρόπο παρουσίασης, ο οποίος μεταβάλλεται όσο περνούν τα χρόνια και οι συντάκτες αποκτούν μεγαλύτερη εμπειρία και εξειδίκευση, ο ερευνητής δύναται να αντιληφθεί την ανάπτυξη της μουσικής ζωής στα ελληνικά αστικά κέντρα. Ταυτόχρονα μπορούν να εξαχθούν διαφορετικού τύπου συμπεράσματα όσον αφορά στα ήθη και τις συνήθειες της κάθε εποχής, καθώς και τις μεταβολές στο γούστο και τις αισθητικές προσλαμβάνουσες.

Μία επόμενη εξαιρετικά ερεθιστική για τη μουσικοθεατρική έρευνα κατηγορία που συνδέει τις δύο προηγούμενες είναι η εικονογράφηση. Διακεκριμένοι σκιτσογράφοι, όπως ο Θέμος Άννινος, αναπτύσσουν πλούσια εικαστική δράση ως συνεργάτες περιοδικών εκδόσεων και, για λογαριασμό των οποίων φιλοτεχνούν πορτρέτα δημιουργών και ερμηνευτών και αποτυπώνουν στιγμιότυπα από την καλλιτεχνική κίνηση που προκάλεσαν αίσθηση στην εποχή τους.⁸ Μέσα από την ιδιότυπη αυτή πινακοθήκη του εφήμερου θα ξεχωρίσουμε τις γελοιογραφικές προσεγγίσεις της επικαιρότητας διά της μουσικής.

Το υλικό αυτό είναι συχνά αποκαλυπτικό για την έρευνα, καθώς μας πληροφορεί υπαινικτικά για όσα δεν γράφονται και δεν λέγονται ευθαρσώς στα κείμενα. Επίσης μας βοηθά να ταυτίσουμε

8 Βλ. ενδεικτικά την εικαστική συμβολή του Θέμου Άννινου στα έντυπα *Ασμοδαίος* και *Το Άστυ*. Μία συλλογή χαρακτηριστικών δημιουργιών του στο: Βελιανίτης 1924.

πρόσωπα και καταστάσεις με ονόματα. Συν τοις άλλοις, συντελεί στην κατανόηση της πρόσληψης των πολιτιστικών φαινομένων, καθώς φανερώνει το εύρος της απήχησης γεγονότων και προσώπων της κοινωνικής ζωής. Τέλος, μέσα από την ανάλυση της εικονογράφησης αντιλαμβανόμαστε πληρέστερα τις προτιμήσεις της κάθε κοινωνίας και την τρέχουσα αισθητική. Θα πρέπει να τονιστεί εδώ ότι σε κάποιες περιοδικές εκδόσεις η εικονογράφηση δεν είναι συνοδευτική, αλλά συνιστά κεντρικό τμήμα της βασικής αναγνωστικής ύλης.

Ωστόσο, η σημαντικότερη έκφραση της μουσικής στον περιοδικό Τύπο του 19^{ου} αιώνα είναι η δημοσίευση των ίδιων των μουσικών έργων. Θα σταθούμε λίγο περισσότερο σε αυτήν την κατηγορία προκειμένου να υπερτονίσουμε την ανεκτίμητη αξία του σκέλους αυτού για τη σύγχρονη μουσικολογική και θεατρολογική έρευνα. Εντός λοιπόν της αναγνωστικής ποικιλίας ύλης των ελληνικών περιοδικών του 19^{ου} αιώνα περιλαμβάνονται, υπό τη μορφή μουσικής παρτιτούρας, αποσπάσματα ελληνικών ή ευρωπαϊκών λυρικών έργων, διασκευές, παραφράσεις και μεταγραφές για κλειδοκύμβαλο και φωνή (σπανίως και για άλλα μουσικά όργανα), καθώς και ποικίλα έργα μουσικής σαλονιού (άσματα, χοροί, σολιστικά έργα). Τέλος, υπό τη μορφή κειμένου, οπερατικά λιμπρέτα και συνόψεις αυτών.

Ας σημειωθεί ότι η συγκέντρωση του ειδικού αυτού υλικού που αφορά ιδιαίτερα στην πρωτογενή δημιουργία της εποχής, δεν έχει ως σήμερα καταγραφεί, ούτε έχει περιληφθεί στους εργογραφικούς καταλόγους των Ελλήνων συνθετών. Πρόκειται για μεγάλης αξίας παρακαταθήκη της ελληνικής μουσικοθεατρικής δημιουργίας, η οποία παραμένει εν πολλοίς άγνωστη στη σημερινή μουσικολογική και θεατρολογική έρευνα – θα προσθέσουμε και τη φιλολογική έρευνα, καθώς αρκετά έργα παρουσιάζουν και στιχουργικό ενδιαφέρον.

Τι είδους παρτιτούρες και γιατί δημοσιεύονται; Οι δημοφιλέστερες μελωδίες, τα highlights, όπως θα λέγαμε σήμερα των οπερατικών επιτυχιών, διασκευάζονται για οικιακά όργανα και χρησιμεύουν ακόμη και ως θέματα για διδακτικές ασκήσεις. Αμέτρητες τέτοιες μεταγραφές όπερας υπό μορφήν αριών, οργανικής μουσικής ή ποτ-πουρί δημιουργούνται και προορίζονται ειδικά για «σπιτική» κατανάλωση. Με τον τρόπο αυτό, η όπερα ως είδος

εκλαϊκεύεται και μαζικοποιείται, αφού είναι πλέον προσπελάσιμη ακόμη και όταν η παρακολούθηση μιας παράστασης αντενδείκνυται για μία οικόσιτη κυρία ή δεσποινίδα. Οι απλοποιημένες συνήθως πιανιστικές και άλλες οργανικές μεταγραφές επιτρέπουν στον μέσο εκτελεστή ενός μουσικού οργάνου να αναπλάσει τις εμπειρίες μιας θεατρικής παράστασης.⁹ Ως προς το ρεπερτόριο, η ιταλική κυρίως όπερα αποτελεί τη μεγαλύτερη και πλουσιότερη δεξαμενή, η οποία παραμένει ανεξάντλητη περίπου μέχρι τα τέλη του αιώνα, οπότε θα προσμιχθεί με άλλα μουσικά ύδατα προερχόμενα από τον χώρο του ελαφρού μουσικού θεάτρου (σουζέ της οπερέτας και της επιθεώρησης).

Δεύτερο, δημοφιλέστατο μουσικό είδος που κατέχει επαξίως περίοπτη θέση στις σελίδες των περιοδικών είναι οι παντός τύπου χοροί. Οι χορευτικοί ρυθμοί πλημμυρίζουν τα σαλόνια του 19^{ου} αιώνα ενισχύοντας τη χρηστική πλευρά της μουσικής σαλονιού. Βαλλισμοί, πόλκες, μαζούρκες, πόλκες-μαζούρκες, ρεδόβες, τυρολιέν, μπαλάντες, βαρκαρόλες, ποιμενικά, οριεντάλ, αλλά και... καλαματιανά, μεταγραφές ελληνικών παραδοσιακών χορών με δυτικότροπη αρμονία για δυτικά μουσικά όργανα. Πρόκειται για μία ιδιότυπη όσμωση της εθνικής παράδοσης με ένα αστικό ευρωπαϊκό έθος: οι παραδοσιακοί χοροί με τον τρόπο αυτό εισβάλλουν στα σαλόνια και αστικοποιούνται.¹⁰ Τα έργα αυτά, άλλοτε συντίθενται για να χορευτούν και άλλοτε όχι, επομένως η εκτέλεσή τους άλλες φορές συνδέεται με οργανωμένες χοροεσπερίδες και άλλες με μουσικές βραδιές σε κλειστό κύκλο. Πάντως ο μεγάλος αριθμός που σώζεται υποδηλώνει την ευρεία διάδοσή τους.

Παράλληλα οι Έλληνες συνθέτες του 19^{ου} αιώνα δημοσιεύουν πολυάριθμα πρωτότυπα μουσικά έργα, κατά τις υφολογικές επιταγές της τρέχουσας αισθητικής του ευρωπαϊκού ρομαντισμού, τα οποία σαφώς προορίζονται κυρίως για εκτελέσεις «κεκλεισμένων των θυρών». Το ρεπερτόριο αυτό περιλαμβάνει, εκτός από μεταγραφές και χορούς, ποικίλου ύφους άσματα για φωνές και μουσικά όργανα, τα οποία μελοποιούν στίχους Ελλήνων και Ευρωπαίων ποιητών και κινούνται γύρω από τη ρομαντική θεματολογία της εποχής.

Θα θέλαμε να επισημάνουμε ανάμεσα στα έργα αυτά, εκείνα που

9 (Ρωμανού 2006, 55-56).

10 (Ξεπαπαδάκου 2013, 81-82).

ανήκουν σε δύο διακριτές θεματικές και υφολογικές κατηγορίες: τα εθνικά άσματα και τα αφιερωματικά έργα. Τα «εθνικά άσματα» ή *canzonette greche* έχουν επτανησιακή καταγωγή και εκπορεύονται από την προσπάθεια δημιουργίας εθνικής μουσικής, κοινή σε Επτανήσιους συνθέτες όπως ο Καρρέρ, ο Ξύνδας, ο Τζανής-Μεταξάς κ. α.¹¹ Πρόκειται για μία παράδοση η οποία συνεχίζεται έως τις αρχές του 20ού αιώνα και τις επόμενες γενεές Ελλήνων συνθετών, πάντα με γνώμονα την απόδοση της ελληνικότητας, του εθνικού χρωματισμού στη μουσική.

Όσο τα χρόνια περνούν και η Αθήνα αναβαθμίζεται σε αστικού τύπου πρωτεύουσα, οι μουσικοί που δρουν εκεί, στρέφονται προς ένα είδος στοχευμένου αφιερωματικού τραγουδιού, συνήθως υπό τη μορφή εμβατηρίου ή ύμνου, που απευθύνεται σε σύγχρονες διακεκριμένες προσωπικότητες από την πολιτική ή κοινωνική δράση (εστεμμένοι, πολιτικοί άρχοντες, ευεργέτες). Παράλληλα σχολιάζουν μουσικά συγκεκριμένα τρέχοντα ιστορικά γεγονότα ή επετείους, εκδηλώσεις, τελετές κ. α. (βασιλικοί γάμοι, Προσάρτηση Ηπείρου και Θεσσαλίας, Ολυμπιακοί Αγώνες).

Για να ερμηνεύσουμε την παρουσία μουσικών έργων όπως όσα περιγράφηκαν παραπάνω στα περιοδικά ποικίλης ύλης του 19^{ου} αιώνα, θα πρέπει πρώτα να εξετάσουμε ποιοι σκοποί επιτελούνται μέσω της δημοσίευσής τους. Ένα περιοδικό, λοιπόν, της εποχής που επιλέγει να συμπεριλάβει πεντάγραμμα στις σελίδες του...

- Πρώτον, προσφέρει στους αναγνώστες του ένα δώρο το οποίο θα ήταν δύσκολο, σε άλλη περίπτωση, να αποκτήσουν. Ο πρώτος μουσικός εκδοτικός οίκος ιδρύεται πολύ αργά στην Αθήνα, στα μέσα της δεκαετίας του 1880.¹² Έως τότε ο μόνος τρόπος για να προμηθευθεί κανείς ένα μουσικό έργο ήταν να το παραγγείλει από το εξωτερικό σε ακριβή, εισαγόμενη έκδοση.
- Δεύτερον, μία δημοσίευση στον Τύπο αποτελεί μία μορφή έκδοσης και διάδοσης του έργου των συνθετών, οι οποίοι επίσης είχαν πολύ μικρά περιθώρια να τυπώσουν τις δημιουργίες τους.

11 (Συναδινός 1922, 144-145).

12 Ο μουσικός εκδοτικός οίκος του Ζαχαρία Βελουδίου αρχίζει να λειτουργεί στα μέσα της δεκαετίας 1880, όπως προκύπτει από δημοσιευμένες αγγελίες στον αθηναϊκό Τύπο. Βλ. και Ξεπαπαδάκου, 2013, 202-203.

- Τρίτον, το περιοδικό επενδύει στην ποιότητα, εντάσσοντας την τέχνη στην κύρια ύλη του, προσβλέποντας, κατ' επέκταση στην αύξηση του κύρους και των συνδρομών του. Η μουσική και τότε και τώρα αποτελεί μέσω ανάδειξης, προβολής και –ας μην φοβηθούμε τον όρο– *διαφήμισης* του εντύπου. Εν προκειμένω, η ένθετη μουσική απευθύνεται σε δύο μερίδες του αναγνωστικού κοινού με αυξάνουσα καταναλωτική δυναμική: τις γυναίκες και τη νεολαία. Με τη μουσική προσφορά, λοιπόν, το έντυπο κοιλακεύει το κοινωνικό γόητρο της αστικής τάξης, καλύπτοντας παράλληλα ποικίλες κοινωνικές και συναισθηματικές ανάγκες της: κοινωνικότητα, ψυχαγωγία, προσέγγιση του άλλου φύλου, καλλιτεχνική έκφραση, ψυχική εκτόνωση.¹³

Δεν μπορούμε εδώ να μην παρατηρήσουμε ότι η πρακτική αυτή διαμορφώνει με έμμεσο τρόπο και νέες αγοραστικές ανάγκες, όπως η απόκτηση ενός πιάνου, με το οποίο θα απολαμβάνει η οικογένεια τη μουσική συλλογή που διαθέτει. Το *pianoforte* τον 19^ο αιώνα υπήρξε το απόλυτο μουσικό όργανο που καταλάμβανε περίοπτη θέση στην αστική εστία. Ήταν συνάμα αντικείμενο της μόδας, αλλά και κοινωνικό υποκείμενο, συνδεδεμένο άρρηκτα με την άνοδο της αστικής τάξης και την κοινωνική της έκφραση. Το πιάνο αποτελεί κεντρικό σημείο αναφοράς της αστικής οικογένειας, καθώς η παρουσία του πιστοποιεί την κοινωνική της θέση και προσδιορίζει την κοινωνική της ζωή.¹⁴

Επιχειρώντας να σκιαγραφήσουμε το κοινό-στόχο, διαπιστώνουμε ότι οι κύριες αποδέκτριες των μουσικών σελίδων των περιοδικών είναι οι φιλόμουσες συνδρομήτριες. Πρόκειται για εγγράμματες, καλλιεργημένες αστές ή θυγατέρες παλαιών αριστοκρατικών οικογενειών, ή ακόμη και ευρωπαϊές που έχουν εγκατασταθεί στην Ελλάδα. Σε μία εποχή κατά την οποία η πλειονότητα του ελληνικού γυναικείου πληθυσμού είναι αναλφάβητη, η εκμάθηση μουσικής και χορού αποτελεί κοινωνικό προσόν για την εξευρωπαϊσμένη Ελληνίδα. Η ικανότητα να παίζει ένα μουσικό όργανο

13 Άννινος 1891, 113-115. Το κείμενο συνεχίζει με τις εξής πικρές διαπιστώσεις: «Ότε η νεανίς κατάρθωνε να μάθη και ολίγο πιάνο εθεωρείτο το άκρον άωτον της γυναικείας ευρωπαϊκής μορφώσεως».

14 Μητσάκης 1887, 75: «Το κλειδοκύμβαλον δεν λείπει από της αιθούσης, ήτις στολίζεται επίσης καταλλήλως – έστω και αν προς τούτο τα λοιπά δωμάτια πρέπει να απομείνωσι γυμνά και παριστώντα διαμερίσματα προστύχου ξενοδοχείου».

καθιστά μία νέα κοπέλα άξια μέλλουσα κυρία του σπιτιού, ενώ η κατοχή ενός πιάνου ισοδυναμεί με απόδειξη πλούτου, κύρους, και καλής προέλευσης.¹⁵

Προς το τέλος του αιώνα, μάλιστα, διατυπώνονται και οι πρώτες φεμινιστικές αντιρρήσεις από την Καλλιρρόη Παρρέν για το πρότυπο της γυναίκας-κούκλας, που έχει ως μοναδικό προορισμό το ντύσιμο, τις επισκέψεις, το πιάνο και την «ελαφράν εργολαβίαν».¹⁶

Θα δώσουμε εδώ ορισμένους τίτλους εντύπων που δημοσιεύουν παρτιτούρες. Πρόκειται κατά κύριο λόγο για περιοδικά ποικίλης ύλης και ημερολόγια: *Εκλεκτά μυθιστορήματα*, *Εθνικόν Ημερολόγιον*, *Ποιητικός Ανθών*, *Το Άστυ*. Επίσης, παρτιτούρες περιέχονται ως δώρο σε περιοδικά που απευθύνονται σε κυρίες, όπως η *Πηνελόπη*. Στη δύση του αιώνα αρχίζουν να κυκλοφορούν εξειδικευμένα μουσικά έντυπα όπως η *Μουσική Εφημερίς* και η *Ευτέρπη*. Κλείνουμε διαπιστώνοντας ότι, τηρουμένων και μη τηρουμένων των αναλογιών, από τότε μέχρι σήμερα τα έντυπα φαίνεται ότι μεταχειρίζονται παρόμοιες προωθητικές πρακτικές προσφέροντας ένθετη μουσική σε ποικίλες μορφές: παρτιτούρες, δισκάκια, κασέτες, C. D.

Βιβλιογραφία

Ballstaedt, Andreas & Widmaier, Tobias: *Salonmusik. Zur Geschichte und Funktion einer bürgerlichen Musikpraxis*. Steiner-Verlag, Stuttgart, 1989.

Bellingham, Jane: 'Salon music', στο *The Oxford Companion to Music*. *Oxford Music Online*. Oxford University Press, πρόσβαση στις 29 Δεκεμβρίου, 2014, <http://www.oxfordmusiconline.com/subscriber/article/opr/t114/e5868>.

Βαρίκα, Ελένη: *Η εξέγερση των Κυριών. Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833-1907*. Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα, 1987.

15 (Βαρίκα 1987, 50).

16 Βλ. το άρθρο της Παρρέν στην *Εφημερίδα των κυριών* 8/3/1887. Πάντως η ίδια η Καλλιρρόη Παρρέν υπήρξε η οικοδέσποινα ενός πολυσύχναστου φιλολογικού και καλλιτεχνικού σαλονιού των Αθηνών, στο οποίο συγκεντρωνόταν η αφρόκρεμα του δημοσιογραφικού, λογοτεχνικού, καλλιτεχνικού και επιστημονικού κόσμου. Βλ. Παπακώστας 1988, 72-74. Ο αναφερόμενος στο φλερτ όρος «ελαφρά εργολαβία» από τα *Απομνημονεύματα* του Ανδρέα Συγγρού, 1998, 128-133, όπου περιγράφονται οι συναθροίσεις στα αθηναϊκά σαλόνια του 1860.

Βελιανίτης, Θεόδωρο Α.: *Θέμος Άννινος, 1878-1916*. Ελευθερουδάκης, Αθήνα, 1924.

Αλήθεια, 7/12/1871, 1-2.

Άννινος, Χαράλαμπος: «Το Ωδεϊόν», *Εστία*, τόμος 31, αρ. 8, Ιανουάριος-Ιούνιος 1891, 113-115.

Εφημερίς των κυριών, 8/3/1887.

Λυτ, Χριστιάνα: *Μια Δανέζα στην αυλή του Όθωνα. Μαρτυρία της εποχής. Σημειωματάριο, ημερολόγιο, γράμματα* (μετάφραση, επιμέλεια, σχόλια: Αριστέα Παπανικολάου-Κρίστενσεν). Ερμής, Αθήνα, 1988.

Μάουρερ, Γ. Λ.: *Ο ελληνικός λαός*, (μετάφραση: Ο. Ρομπάκης). Αφοί Τολίδη, Αθήνα, 1976.

Μητσάκης, Μιχαήλ: «Η ζωή εις την πρωτεύουσαν (Το θέρος)» *Αφηγήματα*, (εισαγωγή: Κατερίνα Δούσμενη, επιμέλεια: Δημήτρης Λέκκας). Συλλογή, Αθήνα, 1995. Πρωτοδημοσιεύθηκε στην *Εστία*, 24/5/1887.

Ξεπαπαδάκου, Αύρα: *Πάυλος Καρρέρ*, Fagotto Books, 2013.

Παπακώστας, Γιάννης: *Φιλολογικά σαλόνια, φιλολογικά καφενεία και στέκια της Αθήνας (1880-1930)*. Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 1988.

Ρωμανού, Καίτη: *Έντεχνη ελληνική μουσική στους νεότερους χρόνους*. Κουλτούρα, 2006.

Συγγρός, Ανδρέας: *Απομνημονεύματα*, (επιμ. Άλκης Αγγέλου, Μαρία Χριστίνα Χατζηγιάννου). τόμος Β', *Εστία*, Αθήνα, 1998.

Συναδινός Θεόδωρος Ν.: *Το ελληνικό τραγούδι. Πέντε διαλέξεις - Συναυλίες*, (πρόλογος: Γ. Τσοκόπουλος). Εκδοτικά καταστήματα Ακροπόλεως, Εν Αθήναις, 1922.

Συναδινός, Θεόδωρος Ν.: *Ιστορία της Νεοελληνικής μουσικής 1824-1919*. Τύποις «Τύπου», Αθήνα, 1919.

Ωδεϊόν Αθηνών. Μουσικός και Δραματικός Σύλλογος, 1996.